

**POLITECHNIKA
GDAŃSKA**

Wydział Architektury

Imię i nazwisko autora rozprawy: **Ewa Raczyńska - Mąkowska**
Dyscyplina naukowa: **Architektura i Urbanistyka**

ROZPRAWA DOKTORSKA

Tytuł rozprawy w języku polskim: **Rewitalizacja Starego Fordonu. Synergia działań społecznych i przestrzennych**

Tytuł rozprawy w języku angielskim: **Revitalization of Stary Fordon. A synergy of the social and spatial endeavours**

Promotor

podpis

dr hab. inż. arch.

Teresa Bardzińska-Bonenberg, prof. UAP

Gdańsk, rok 2018

OPIS ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Autor rozprawy doktorskiej: Ewa Raczyńska-Mąkowska

Tytuł rozprawy doktorskiej w języku polskim:

Rewitalizacja Starego Fordonu. Synergia działań społecznych i przestrzennych

Tytuł rozprawy w języku angielskim:

Revitalization of Stary Fordon. A synergy of the social and spatial endeavours

Język rozprawy doktorskiej: polski

Promotor rozprawy doktorskiej: dr hab. inż. arch. Teresa Bardzińska-Bonenberg, Prof. UAP

Data obrony:

Słowa kluczowe rozprawy doktorskiej w języku polskim: Stary Fordon , rewitalizacja, synergia

Słowa kluczowe rozprawy doktorskiej w języku angielskim: Stary Fordon (Old Fordon), revitalization, synergy

Streszczenie rozprawy w języku polskim:

Stary Fordon jest dawnym miasteczkiem wchłoniętym w 1973 roku przez Bydgoszcz. Jego historia sięga wieku XIV w. i jest nierozdzielnie związana z położeniem nad Wisłą oraz trzema nacjami, które zamieszkiwały obok siebie: Polakami, Niemcami i Żydami. Utrata autonomii w drugiej połowie XX wieku spowodowała z jednej strony degradację przestrzeni, a z drugiej powolne odbudowywanie lokalnej tożsamości. W rozprawie podjęto próbę wielowątkowej analizy uwarunkowań składających się na sytuację w jakiej znajduje się to dawne miasteczko u progu niezbędnej obecnie rewitalizacji. Wielokontekstowe powiązania badanych zagadnień skierowały badania ku definiowaniu Starego Fordonu jako MIEJSCA w znaczeniu przestrzenno-społecznym, sprecyzowanym w pracy. Przeprowadzone analizy pokazują, że przewidując w rewitalizacji synergia działań, począwszy od definiowania celów po ich realizację, można osiągnąć powodzenie procesu odnowy, również społecznej. Stworzenie enklawy miejskiej o silnych cechach indywidualnych wymaga użycia zróżnicowanych narzędzi, które decydować będą o docelowym wizerunku dawnego miasta. Na uwagę zasługują badania przestrzeni publicznych metodą "research by design" przy zaangażowaniu studentów. W rozprawie przedstawiono możliwości prowadzenia działań o różnym charakterze i skali w obrębie analizowanych obszarów. Wyodrębniono cele, których realizacja pozwoli przekształcić Stary Fordon w miejsce o zrewitalizowanej fizycznej i społecznej przestrzeni, korzystające z atrakcyjnego położenia i rozwijające się dzięki nowoczesnej społeczności, świadomej swojej tożsamości.

Streszczenie rozprawy w języku angielskim:

Stary Fordon (Old Fordon) is a former village, which was absorbed by Bydgoszcz in 1973. Its history reaches as far as 14th century and is inseparably connected with the location on the bank of Vistula River and three nations, which were living side by side: Poles, Germans and Jews. The loss of autonomy in the second part of the 20th century caused on the one hand the degradation of space, and on the other, the slow rebuilding of local identity. The dissertation is an attempt of a

**POLITECHNIKA
GDAŃSKA**

Wydział Architektury

multithread analysis of the conditions, that summed up to a situation in which that former town is now on the threshold of much needed renovation. Multi-contextual associations of the analysed issues directed research towards defining Stary Fordon as a PLACE in the spatial and social sense, both defined in the discourse. The analyses carried out show, that by predicting the synergy of actions in course of revitalization, starting with defining objectives to their implementation, the success of the renewal process, including the social one, can be achieved. Creation of an urban enclave with strong individual features requires using a variety of tools, which will determine the target image. Noteworthy are the public space studies implementing a "research by design" method with the involvement of students. The dissertation presents the possibilities of conducting activities of various nature and scale within the analyzed areas. The goals have been distinguished, the implementation of which will transform Stary Fordon into a place with a revitalized physical and social space, benefiting from an attractive location and developing thanks to a modern community aware of its identity.

I. WPROWADZENIE	5
I.1. Geneza pracy	5
I.2. Cel badań	6
I.3. Zakres badań i tezy badawcze	7
I.4. Metodyka badań i zastosowane metody.....	11
I.5. Stan badań	15
I.6. Terminologia	21
I.7. Kategoria MIEJSCA w rewitalizacji	25
II. HISTORIA FORDONU.....	37
II.1. Wyszogród – lokacja miasta –okres przedrozbiorowy	37
II.2. Okres pruski (1772 - 1918).....	43
II.3. Okres międzywojenny.....	46
II.4. Wojna i okupacja	50
II.5. Lata 1945 – 1972 – ostatni okres samodzielności	51
II.6. Kolejne próby przyłączenia Fordonu do Bydgoszczy	53
II.7. Fordon – dzielnica Bydgoszczy.....	54
II.8. Kalendarium.....	61
II.9. Wnioski z rozdz. II Historia Fordonu	64
III. STARY FORDON: STRUKTURA, OTOCZENIE, SPOŁECZNOŚĆ	67
III.1. Analiza architektoniczno - przestrzenna Starego Fordonu.....	67
III.1.1. Stary Fordon - ogląd zewnętrzny	70
III.1.2. Stary Fordon - ogląd wewnętrzny	75
III.1.3. Podsumowanie rozdz. III.1. Analiza architektoniczno – przestrzenna Starego Fordonu.....	83
III.2. Administracyjno - przestrzenne powiązania Starego Fordonu	86
III.2.1. Administracyjne decyzje przestrzenne	86
III.2.2. Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy a Stary Fordon – potencjał wzajemnych powiązań	89
III.2.3. Bydgoszcz a Stary Fordon - wzajemne relacje	91
III.2.4. Możliwości współpracy dwóch ośrodków	93

III.2.5. Podsumowanie rozdz. III.2. Administracyjno - przestrzenne powiązania Starego Fordonu	100
III.3. Warunki krajobrazowo – przyrodnicze	101
III.3.1. Charakterystyka	101
III.3.2. Obszar Natura 2000, zespół parków krajobrazowych i rezerваты.....	103
III.3.3. Podsumowanie rozdz. III.3. Warunki krajobrazowo – przyrodnicze	105
III.4. Powiązania komunikacyjne	105
III.4.1. Transport wodny	105
III.4.2. Komunikacja rowerowa	108
III.4.3. Transport kolejowy.....	111
III.4.4. Transport drogowy	112
III.4.5. Podsumowanie rozdz.III.4. Powiązania komunikacyjne.....	113
III.5. Stary Fordon – między Bydgoszczą a Toruniem.....	113
III.6. Społeczność lokalna Starego Fordonu	115
III.6.1. Przedwojenna wielokulturowa społeczność Starego Fordonu	115
III.6.2. Współczesna społeczność lokalna	118
III.7. Wnioski z rozdz. III Stary Fordon: Struktura, Otoczenie, Społeczność.....	124
IV. STARY FORDON - SYNERGIA DZIAŁAŃ	125
IV. 1. Działania architektoniczno – przestrzenne	125
IV.1.1. Projekty dla nabrzeża	127
IV.1.2. Brama miasta	129
IV.1.3. Przestrzeń publiczna	131
IV.1.4. Charakter zabudowy, miasto dla mieszkańców	140
IV.2. Możliwości wykorzystania sytuacji administracyjno – przestrzennej	143
IV.2.1. Rola władz samorządowych	143
IV.2.2. Znaczenie obecności Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego w Starym Fordonie	146
IV.2.3. Polityka lokalowa	147
IV.2.4. Koncepcja zawiązywania partnerstw	148
IV.2.5. Forget Heritage - rekomendacje europejskie	149
IV.2.6. Podsumowanie rozdz. IV.2. Możliwości wykorzystania sytuacji administracyjno – przestrzennej	150
IV.3. Działania na rzecz wykorzystania walorów krajobrazowo – przyrodniczych	151
IV.4. Zmiany w zakresie komunikacji	152
IV.5. Stary Fordon między Bydgoszczą a Toruniem, możliwości współpracy	156

IV.6. Stowarzyszenia - aktywność społeczności Starego Fordonu.....	158
IV.6.1. Aktywność stowarzyszeń	158
IV.6.2. Badania społeczności lokalnej – Sondaż 2	167
IV.6.3. Nowa społeczność	170
IV.6.4. Podsumowanie rozdz. IV. 6. Stowarzyszenia - aktywność społeczności Starego Fordonu.....	174
IV.7. Rola kultury i sztuki w procesie rewitalizacji, aktywizacja społeczna	177
IV.8. Nadwiślański Stary Fordon	182
IV.9. Miejsce dla Trzech Kultur	183
IV.10. Fordońska marka	185
IV.11. Wnioski z rozdz. IV. Stary Fordon - Synergia działań.....	187
V. SYNTEZA.....	191
V.1. Struktura pracy - współzależność obszarów badawczych.....	191
V.2. Rewitalizacja tkanki urbanistycznej.....	193
V.3. Działania administracyjno - przestrzenne na rzecz Starego Fordonu	194
V.4. Rekonstrukcja powiązań Starego Fordonu z otoczeniem - nowe możliwości	194
V.5. Tworzenie się nowej społeczności Starego Fordonu.....	195
V.6. Stary Fordon jako MIEJSCE - czynniki budujące więź ludzi z miastem.....	195
V.7. Wnioski końcowe.....	196
VI. PODSUMOWANIE REALIZACJI ZAŁOŻEŃ BADAWCZYCH	199
VII. ZAUWAŻONE W TOKU PRACY TEMATY WYMAGAJĄCE DALSZYCH BADAŃ.....	200
VIII. BIBLIOGRAFIA	201
IX. SPIS RYCIN, TABEL I FOTOGRAFII	209
X. ANEKSY	213
Aneks X. 1. Bibliografia historii miasta Fordonu.....	213
Aneks X. 2. Rejestr i ewidencja zabytków, strefy ochrony konserwatorskiej w Starym Fordonie	220
Aneks X. 3. Sondáže	221

I. WPROWADZENIE

I. 1. Geneza pracy

Podstawową przesłanką podjęcia tematu Starego Fordonu jest aktualna sytuacja dawnego samodzielnego miasta, obecnie dzielnicy Bydgoszczy. Dla tego obszaru są opracowywane programy i projekty wynikające z obowiązujących dokumentów strategicznych rozwoju Bydgoszczy. Obserwacja środowiska mieszkańców i faktycznego zaangażowania administracji w procesy rewitalizacji zmusza do refleksji nad rzeczywistymi możliwościami tej dzielnicy.

Stary Fordon podlegający ogólnym, miejskim programom rewitalizacyjnym oraz odmieniany za sprawą oddolnej aktywności społeczności lokalnej, stanowi interesujący przykład poszukiwań indywidualnego wizerunku dla wyróżniających się fragmentów struktur miejskich.

Dotychczasowe doświadczenia związane z rozpoczętą już rewitalizacją Starego Fordonu wskazują na brak jednoznacznie zdefiniowanego kierunku zmian i powiązania z ich z szerszym kontekstem – otoczeniem dzielnicy.

Historia dawnego miasteczka, jego specyfika oraz obecna aktywność lokalnych środowisk, tworzy obraz odrębnego miejsca w kontekście całego miasta; bytu istniejącego za sprawą mocnego poczucia tożsamości mieszkańców. Sytuacja społeczno-kulturowa Fordonu skomplikowała się poprzez utratę podmiotowości miasteczka i wchłonięcie go przez większe miasto w 1973 roku. Odnalezienie się mieszkańców i ich samoorganizacja jest cennym zjawiskiem, które należy wykorzystać w sytuacji, gdy stara tkanka miejska ulega wciąż fizycznej deterioracji. Nadanie Staremu Fordonowi statusu obszaru zdegradowanego w 2016 roku¹ i rozpoczynający się proces rewitalizacji koordynowany przez administrację Bydgoszczy stanowią podstawy do poszukiwania nowego, lepszego wizerunku i charakteru przestrzeni dzielnicy.

Dotychczasowe opracowania dotyczące Starego Fordonu miały na celu zbadanie i określenie docelowych priorytetów rewitalizacyjnych bez szczególnego przywiązywania wagi do aspektu społecznego i indywidualnych potrzeb mieszkańców. Podobnie niewiele miejsca poświęca się w dokumentach położeniu Starego Fordonu nad Wisłą, co w połączeniu z dawnym charakterem miasteczka i głębokim poczuciem odrębności jego mieszkańców, wydaje się kluczem do powodzenia procesu odnowy. Powiązanie interesów lokalnych, uwzględnianie głosu mieszkańców i znalezienie drogi rewitalizacji adekwatnej do zastanej sytuacji, nie zostało dotąd uwzględnione.

---

¹ Uchwała nr XXXVII/734/16 z dnia 30 listopada 2016 r. w sprawie wyznaczenia obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji na terenie miasta Bydgoszczy, http://www.bydgoszcz.pl/fileadmin/multimedia/rozwój/REWITALIZACJA/akt_2_.pdf (dostęp: 05.017.2017)

W obliczu zachodzących procesów globalizacji i unifikacji, zwiększonego tempa rozwoju miast, szczególne znaczenie zaczynają odgrywać przestrzenie zdefiniowane dzięki poczuciu tożsamości i aktywności ich mieszkańców, miejsca o unikalnych cechach kulturowych i historycznych, czytelnych w szerszej tkance urbanistycznej i architektonicznej. „Ludzka” skala tych obszarów na tle metropolitalnych trendów wydaje się szczególnie cenną wartością. Stworzenie właściwych warunków funkcjonowania takich MIEJSC pozwala na utrwalenie ich pierwotnych, specyficznych cech; w przypadku Fordonu zachowanych dzięki jego wcześniejszej marginalizacji.

Ponad 30-letnia izolacja Starego Fordonu stała się paradoksalnie sytuacją sprzyjającą budowaniu tożsamości lokalnej społeczności. W konsekwencji istnieją przesłanki do zdefiniowania nowego profilu tego miejsca w oparciu o świadome wykorzystanie potencjału wynikającego z zewnętrznych powiązań, uwarunkowań przestrzennych i charakteru lokalnej społeczności. Holistyczne myślenie o Starym Fordonie nie było brane pod uwagę w dotychczasowych opracowaniach, a może stać się przyczynkiem do kolejnych badań.

Stary Fordon to właściwy przykład ilustrujący proces oparty na wydobyciu walorów miejsca wynikających z uwarunkowań historycznych, kulturowych i społecznych w połączeniu z otwarciem się niewielkiej dzielnicy na istniejące obok centrum i szerszy kontekst przestrzenny. Może to być przykład właściwego wykorzystania położenia geograficznego oraz powiązań komunikacyjnych, lokujących małe miasteczko na ważnych międzynarodowych szlakach.

Autorka upatruje szczególnego znaczenia pojęcia MIEJSCA w kontekście tematu dysertacji. Kategoria ta jest ściśle powiązana z procesem rewitalizacji. Zdając sobie sprawę z szerokich konotacji i odniesień tego pojęcia, autorka ograniczy się do znaczeń związanych bezpośrednio z zakresem prowadzonych badań.

Brakuje koncepcji przywrócenia znaczenia Starego Fordonu – opartego na odrębności, na przyzwoleniu na większą samodzielność, a w dalszym ciągu na odegraniu roli łącznika pomiędzy Bydgoszczą a znacznie szerszym obszarem. Określenie indywidualności Starego Fordonu, umocowanie działań rewitalizacyjnych przede wszystkim na aktywności społecznej mieszkańców, uwzględnienie znaczenia, jakie miasteczko ma odegrać w szerszej skali nie było dotąd tematem badań. Spojrzenie na charakter i walory Fordonu może posłużyć innym badaczom w prowadzonych analizach podobnych przypadków.

I. 2. Cel badań

Przeprowadzone badania i analizy stanowią próbę pokazania Starego Fordonu jako dzielnicy o indywidualnych cechach przestrzennych i społecznych, aspirującej do roli atrakcyjnej i wyróżniającej się jednostki strukturalnej.

Celem pracy jest również poszerzenie wiedzy na temat dopuszczalnych, korzystnych dla Starego Fordonu relacji przestrzennych, administracyjnych

i społecznych w linearnym układzie urbanistycznym związanym z biegiem Wisły łączącej pierwotnie dwa ośrodki miejskie.

Analizy mają określić kierunek działań, który w tym układzie przestrzennym, administracyjnym i społecznym umożliwi przeprowadzenie procesu przekształcenia zdegradowanej dzielnicy w atrakcyjne, wielowymiarowe MIEJSCE, o ponadlokalnym oddziaływaniu. Konieczne jest więc przedstawienie historii zmian, jakie zachodziły na przestrzeni kilku ostatnich stuleci, gdy kształtowało się to specyficzne miasto położone nad Wisłą. Tym samym poszerzeniu ulegnie zasięg analizy prowadzonej dla celów rewitalizacji zdefiniowanej przestrzeni Fordonu i zakres odpowiedzi na pytanie, na ile odrębność miasteczka wykształcona przez lata izolacji może być atutem tego miejsca. Czy konieczne jest postrzeganie Starego Fordonu w kontekście odpowiadającym granicom administracyjnym Bydgoszczy, czy też należy szukać powiązań zewnętrznych, które podniosą znaczenie Fordonu i prawdopodobnie wzmocnią wymierne skutki rewitalizacji? Analiza specyfiki przestrzeni miasta, w powiązaniu z określeniem znaczenia, jakie odgrywa społeczność lokalna pozwoli w konsekwencji zdefiniować oczekiwany i akceptowany model badanego obszaru. Przedstawienie wieloaspektowego charakteru procesów rewitalizacyjnych w połączeniu ze zbadaniem potencjału dawnego miasteczka pokaże znaczenie synergii działań społecznych i przestrzennych w procesie rewitalizacji.

W przeprowadzonej analizie przyjęto kryteria mające na celu udowodnienie, że rewitalizacja Starego Fordonu jest nierozzerwalnie związana z indywidualnym charakterem historycznej tkanki, tożsamością miejsca i poczuciem lokalnej więzi mieszkańców. Ten charakter dzielnicy wiąże się bezpośrednio ze współistnieniem obok siebie trzech nacji, a później z izolacją, jakiej doświadczyli pozostali po wojnie mieszkańcy Starego Fordonu. Pozostawanie na marginesie biegu życia Bydgoszczy i poza nurtem procesów rewitalizacji, spowodowało samoorganizację ludzi i sięganie po sprawdzone wzorce, zwłaszcza gdy pojawiła się możliwość korzystania z unijnych funduszy.

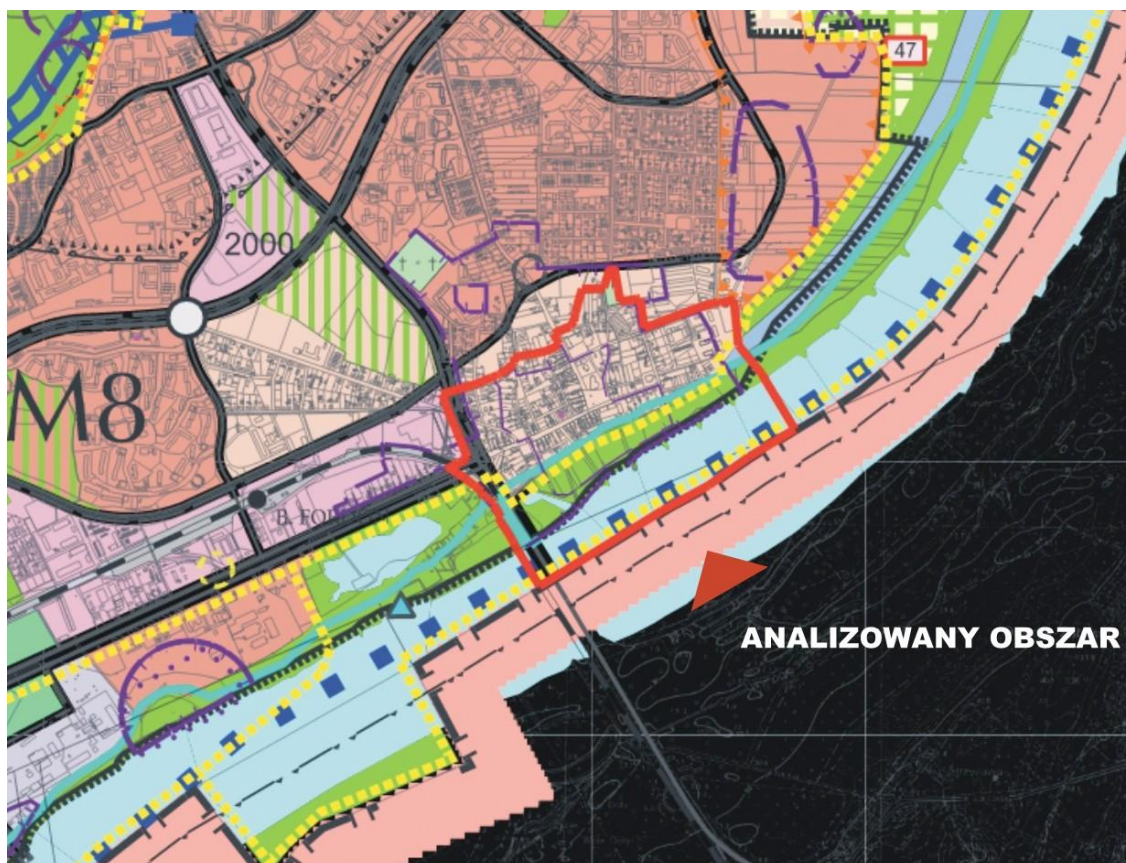
Celem pracy jest też uzupełnienie dotychczasowej wiedzy na temat historii miasta, wyniku zdarzeń politycznych, administracyjnych i społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem historii XX wieku i ostatnich dekad XXI w.

I. 3. Zakres badań i tezy badawcze

Pierwszym polem badawczym jest analiza historyczno-przestrzenna, ze szczególnym uwzględnieniem stanu obecnego.

W ujęciu administracyjno-przestrzennym badania objęły obszar o powierzchni ok. 59 ha dla którego w czasie przygotowywania rozprawy opracowywano miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, wynikający z ustaleń Studium Uwarunkowań

i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Bydgoszczy². Teren ten ograniczony jest od południa fragmentem rzeki Wiśły – po wschodniej stronie mostem fordońskim im. Rudolfa Modrzejewskiego, od zachodu ulicami Flotylli Wiślanej i Ametystową, od północy ulicami Saską, Krygera, Celną, zabudową zlokalizowaną przy ulicy Cechowej na wysokości cmentarza św. Jana oraz ulicą Pielęgniarską, a od wschodu, zabudową w rejonie ul. Rybaki nr 4, 6, 8. Sytuację przedstawia Rys.I.1. Teren zawiera rdzeń miasteczka i jego rozbudowę z lat 20-tych oraz z lat 60-tych XX-wieku.

Ryc. I. 1 Obszar będący przedmiotem opracowania zaznaczony na planszy Studium Uwarunkowań i Kierunków Rozwoju Bydgoszczy (na podstawie materiałów Miejskiej Pracowni Urbanistycznej).

² Uchwała Nr L/756/09/Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 15 lipca 2009, <http://www.coi.kujawsko-pomorskie.pl/zalaczniki/uchwala-rm-z-15.7.2009-studium.pdf>, (wejście 22.07.2017).

Ryc. I. 2. Obszar będący przedmiotem opracowania zaznaczony na mapie satelitarnej (źródło : <http://www.mapy-satelitarne.pl/#>).

Istotnym celem badań są wzajemne relacje przestrzenne pomiędzy Starym Fordonem i Bydgoszczą. Od momentu włączenia Fordonu do granic Bydgoszczy te powiązania zmieniały się. Zasadniczy przełom nastąpił pod koniec lat 70-tych XX w., kiedy to pomiędzy Bydgoszczą a Fordonem rozpoczęto wznoszenie nowego osiedla (tzw. Nowego Fordonu) pełniącego funkcję sypialni Bydgoszczy. Wzajemne relacje tych jednostek urbanistycznych nie są ustabilizowane, zachodzi obecnie proces, którego skutki będą rzutować na kierunek rewitalizacji Starego Fordonu. Tendencje „separatystyczne” utrzymujące się w dawnym miasteczku nakładają się na konieczność współpracy z głównym ośrodkiem władz municypalnych, bez której nie ma możliwości rozwoju i szansy na pozytywne przemiany.

Fordon został przyłączony do miasta Bydgoszczy w 1973 roku. Od tego czasu datował się początek jego degradacji. Ostatnie dekady od transformacji do chwili obecnej, w związku z zaistniałą sytuacją prawną (rewitalizacja obszarów zdegradowanych wynikająca z Krajowej Polityki Miejskiej)³ i pojawieniem się

³ Krajowa Polityka Miejska 2023 – tam mowa o konieczności odbudowy zdolności do rozwoju poprzez rewitalizację zdegradowanych społecznie, ekonomicznie i fizycznie obszarów

aktywności mieszkańców, są szczególnie ważne. Specyfika Fordonu wynika z jego historii – położenia nad Wisłą, zdeterminowanego tym faktem układu przestrzennego, wielowiekowej trójkulturowości, charakteru zabudowy.

Pierwszym szczegółowym opracowaniem analizującym zabudowę miasta było studium historyczno-konserwatorskie wykonane w 1991 roku, które współtworzyła autorka. Stanowi ono punkt wyjścia do analiz przemian, jakie zaszły w przestrzeni Starego Fordonu i daje możliwość badań porównawczych i określenia aktualnych oczekiwań, także w oparciu o współczesne opracowania. W pracy badany układ urbanistyczny i specyfikę zabudowy Fordonu powiązano z wynikami sondaży społecznych przeprowadzonych przez autorkę w latach 2016 i 2017 oraz badań studentów Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego pt. „Potrzeby rewitalizacyjne Starego Fordonu” z 2012 roku⁴.

Drugim polem badań jest społeczność lokalna Starego Fordonu, jej potrzeby i aspiracje dotyczące rozwoju jej środowiska zamieszkania, aktywność, podatność na zmiany, skuteczność dotychczasowej konsolidacji, znaczenie tradycji wielokulturowości w procesie budowania tożsamości. Autorka w ramach przeprowadzonego w 2016 roku sondażu podjęła próbę określenia stanu gotowości mieszkańców na bliższy związek z Bydgoszczą jako centrum, a także otwarcie na szerszy kontekst funkcjonalno-przestrzenny.

Zwrócona została uwaga na rolę jaką pełnią organizacje pozarządowe, ponieważ aktywność społeczników leży u podstaw dotychczasowej rewitalizacji Starego Fordonu. Zdefiniowano też uwarunkowania jakie powinna spełniać nowoczesna społeczność lokalna by świadomie uczestniczyć w procesie rewitalizacji.

W rozprawie podkreślono szczególne znaczenie poczucia tożsamości i związku z miejscem zamieszkania, przebywania z wyboru. Zwrócono uwagę na znaczenie wieloaspektowego postrzegania Starego Fordonu, jako miejsca. Postępując się w dysertacji kategorią „miejsca” w rozumieniu antropologicznym i socjologicznym, autorka zwraca się w stronę zwłaszcza tych jego cech, które odpowiadają za wzmocnienie i podtrzymanie funkcji związanych z przynależnością, identyfikacją i tożsamością w kontekście określonej przestrzeni. Nie wyczerpuje to znaczenia pojęcia „miejsca”, jednak stanowi świadomy wybór autorki związany z tematem i charakterem pracy.

Stary Fordon posiada potencjał, który pozwala mu stać się nie tylko obszarem zrewitalizowanym, ale czymś więcej. Świadomość znaczenia przynależności w kontekście synergii działań przestrzennych i społecznych stanowi istotny element udanego przebiegu procesu rewitalizacji.

---

miejskich, https://www.mr.gov.pl/media/10252/Krajowa_Polityka_Miejska_20-10-2015.pdf, (wejście 1.11.2017).

⁴ Potrzeby rewitalizacyjne Starego Fordonu, 2012, http://mpu.bydgoszcz.pl/stary_fordon/potrzeby_rewit_star_fordon.pdf, (wejście 01.11.2107).

Trzecim polem badawczym są dawne i istniejące obecnie związki Starego Fordonu z otoczeniem. Geograficzne położenie Starego Fordonu nad Wisłą i w Dolinie Wisły, w bezpośrednim sąsiedztwie innych miejscowości o dużym potencjale (Chełmno, Świecie, Ostromecko) i w bliskości Torunia. Wydaje się, że określenie roli położenia Starego Fordonu w skali wykraczającej poza relację z Bydgoszczą, pozwoli określić docelowy charakter i znaczenie miasteczka.

Dla celów badań przeprowadzono dwa sondaże wśród mieszkańców Starego Fordonu. Pierwszy dotyczył przemian, z jakimi wiąże się proces rewitalizacji (2016), drugi sprawdzał oczekiwania mieszkańców dotyczące zagospodarowania Rynku.

Analizy koncentrują się wokół określenia charakteru Starego Fordonu, wynikającego z jego historii i relacji z Bydgoszczą, wykorzystania walorów jego położenia oraz znaczenia lokalnej społeczności i jej oczekiwań.

Synchronizacja złożonych działań rewitalizacyjnych, zbudowanie atrakcyjności dzielnicy na wydobyciu jej małomiasteczkowej specyfiki zachowanej dzięki wieloletniej alienacji w stosunku do centrum, wykorzystanie potencjału społecznego i dostrzeżenie powiązań zewnętrznych zdecyduje o powodzeniu procesu odnowy.

W związku z powyższym, tezami niniejszej dysertacji są następujące stwierdzenia:

- 1. Synergia działań społecznych i przestrzennych zakładana w procesie rewitalizacji będzie miała zasadniczy wpływ na przebieg i powodzenie odnowy Starego Fordonu.**
- 2. Transformacja Starego Fordonu przyczyni się do wzmocnienia lokalnej tożsamości mieszkańców opartej na otwarciu się na nową jakość życia i kierunki rozwoju dzielnicy.**

I. 4. Metodyka badań i zastosowane metody

Badania prowadzone były przy zastosowaniu kilku metod badawczych. Były to badania tzw. gabinetowe, terenowe, porównawcze a także badania prowadzone metodą retrogresywną.

Metody wynikają z charakteru pracy i obejmują:

1. Badania literatury przedmiotu z zakresu: urbanistyki, ochrony dóbr kultury, geografii i socjologii.
2. Badania zasobów archiwalnych wielu instytucji, m.in.: Archiwum Wojewódzkiego w Bydgoszczy i w Toruniu, archiwum Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków, Miejskiej Pracowni Urbanistycznej, zbiorów specjalnych Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej, zbiorów archiwalnych Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu, w tym materiałów Fordońskiego Spichlerza Historii oraz użyczonych przez autorów „Atlasu historycznego Starego Fordonu”, będącego w fazie opracowywania.

3. Przebadane zostały archiwa prywatne, publikacje lokalne, druki ulotne związane z wydarzeniami. Czerpano zarówno ze zbiorów pisanych, jak i źródeł cyfrowych.
4. Korzystano z materiałów ikonograficznych publikowanych i niepublikowanych.
5. Opierano się na archiwalnych i współczesnych materiałach kartograficznych, stosując metodę retrospektywną podczas analiz porównawczych.
6. Wykorzystano studium historyczno-konserwatorskie Starego Fordonu z 1991 roku własnego współautorstwa⁵.
7. Zastosowano metodę "research by design" podczas pracy ze studentami.

W wyniku tych badań została opracowana aktualna pełna bibliografia miasta Fordonu, która została zamieszczona w Aneksie.

Dla celów badań i analiz problematyki związanej z rewitalizacją przestrzeni miejskiej używano takich zabiegów warsztatowych jak:

1. Badania „gabinetowe”, szczególnie podczas korzystania z wybranych zbiorów archiwalnych
2. Badania terenowe, indywidualne oraz prowadzone w ramach zajęć ze studentami
3. Badania retrogresywne – szczególnie materiału kartograficznego oraz fotograficznego, umożliwiające ustalenie pierwotnego układu i charakteru zabudowy oraz późniejszych przemian.
4. Badania porównawcze mające na celu zestawienie charakteru zabudowy miasteczka z innymi przykładami w Polsce, głównie dotyczącymi małych miast „pożydowskich” oraz dzielnic rewitalizowanych.
5. Badania lokalnej społeczności oparto na przeprowadzonych w czerwcu i lipcu 2017 roku sondażach. Zostały wykonane dwa sondaże internetowe: w pierwszym zapytano mieszkańców i osoby z zewnątrz o przyszłe zagospodarowanie Rynku. Wzięły w nim udział 404 osoby. W drugim autorka zadała szereg pytań wiążących się z oczekiwaniami mieszkańców, ich gotowością na zmiany, otwartością i poczuciem tożsamości. Wzięło w nim udział 98 osób z samego Starego Fordonu. Pełne wyniki sondaży znajdują się w Aneksie.
6. Wywiady z najstarszymi mieszkańcami dzielnicy oraz wieloma aktywistami i artystami działającymi w Starym Fordonie przeprowadzone przez autorkę.
7. W celu zbadania oczekiwań mieszkańców dotyczących zagospodarowania newralgicznych przestrzeni Starego Fordonu wykorzystano zadania projektowe studentów II roku Wzornictwa. Zostały wykonane pod kierunkiem autorki w pracowni Kształtowania Przestrzeni UTP w Bydgoszczy.
8. Zastodowano metodę burzy mózgów podczas spotkań z mieszkańcami na zebraniach lokalnych stowarzyszeń.
9. Wykorzystano również metodę delficką dla grupy wybranych ekspertów. Przeprowadzono rozmowy w kilkoma osobami spełniającymi ważną rolę

---

⁵ Okoń E., Raczyńska E., *Studium historyczno-konserwatorskie Starego Fordonu*, 1991, w zbiorach SOZ/O. Bydgoszcz

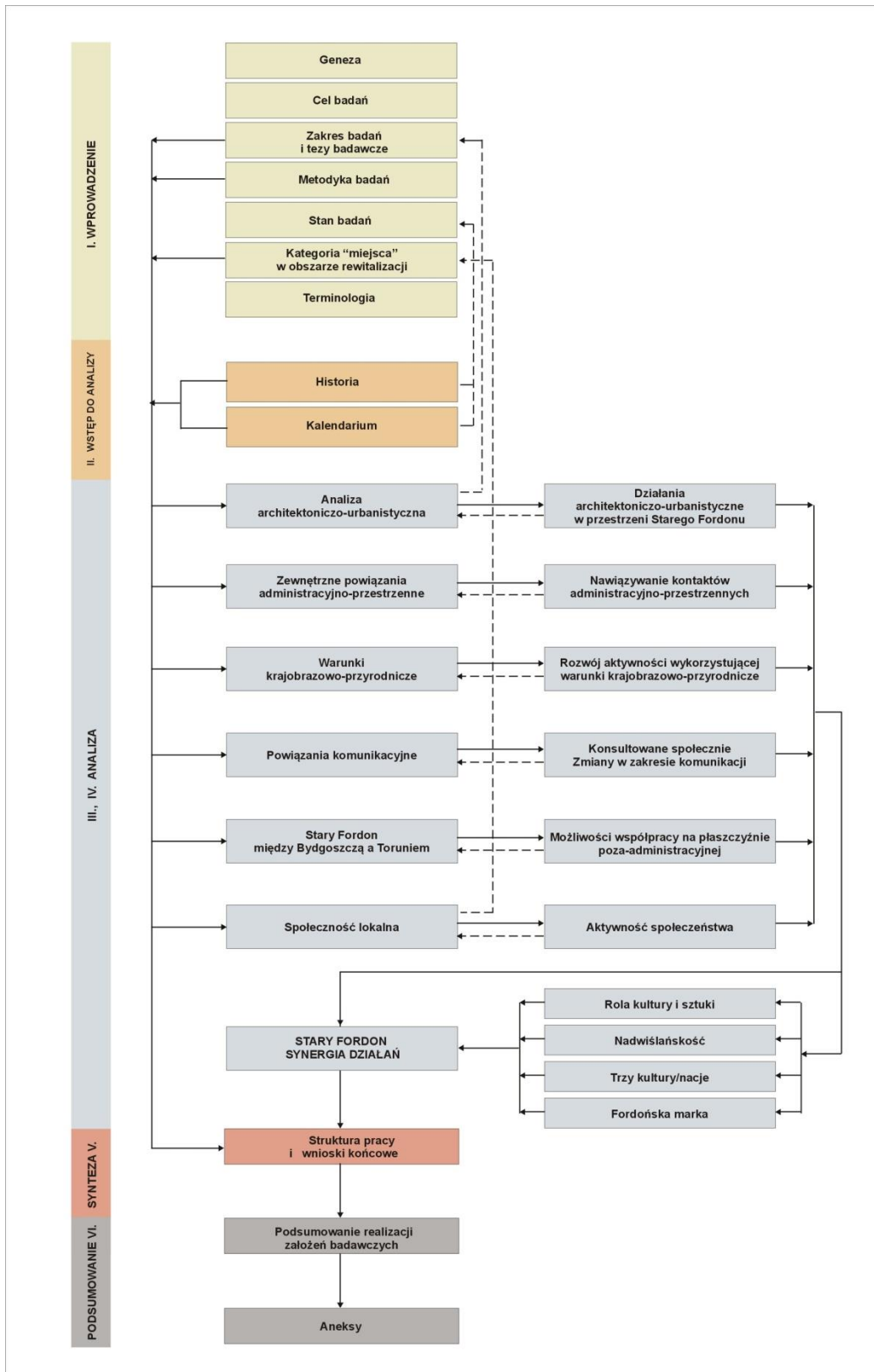

w procesie rewitalizacji dzielnicy i mającymi wpływ na jej dalsze losy min. z dyrektor Miejskiej Pracowni Urbanistycznej, Miejskim i Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, Plastykiem Miasta, Dyrektorem Zarządu Dróg i Komunikacji Miejskiej, Ogrodnikiem Miasta, przewodniczącym Rady ds. Estetyki.

Istotne znaczenie dla badań przedmiotu rozprawy miała aktywność autorki – zarówno jako współtwórcy Studium historyczno-konserwatorskiego Starego Fordonu, a następnie Miejskiego Konserwatora Zabytków w latach 1991-1999, rozpoczynającego działania konserwatorskie w obrębie dzielnicy, począwszy od prac ratunkowych w fordońskiej synagodze. W kolejnych latach autorka już jako projektant opracowała projekty kolorystyczne wszystkich fasad kamienic przyrynkowych, budynku dawnej komory celnej (obecnie więzienia), dawnej pastorówki, a przede wszystkim elewacji i wnętrza kościoła Św. Mikołaja włącznie z ołtarzem głównym. Najnowszym projektem jest ewangelickie lapidarium, pierwsze tego typu miejsce w Bydgoszczy. Doświadczenia konserwatorskie i projektowe uzupełnia obecna aktywność autorki, będącej członkinią Rady do Spraw Estetyki przy Prezydencie Bydgoszczy oraz Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu. Ostatnim obszarem aktywności autorki jest działalność dydaktyczna, w ramach której prowadzi studenckie zadania projektowe na terenie Starego Fordonu. Spojrzenie na problemy dzielnicy z tych różnych perspektyw i na przestrzeni blisko 20 lat stało się jednym z powodów wyboru tematu dysertacji.

Metodyka badań wynika z podjętej tematyki, stosowanych metod pracy i obejmuje działania w obrębie podstawowych tez badań. Schemat metodologii zastosowanej w pracy przedstawia Ryc. 1.3.

Jako metodę badań przyjęto zestawienie danych dotyczących aktualnej, wyjściowej sytuacji przestrzennej z posiadanym potencjałem i uwarunkowaniami. Uzyskany obraz skonfrontowany został z trwającą już aktywnością lokalnej społeczności i wynikającymi z niej możliwościami przekształceń i zmian.

Ryc. I. 3. Schemat blokowy pracy ujmując główne związki pomiędzy częściami i fazami badań oraz sprzężenia zwrotne pomiędzy nimi

I. 5. Stan badań

Temat rozprawy łączy kilka obszarów wiedzy: urbanistykę, architekturę, architekturę krajobrazu, ale także socjologię, psychologię, geografię i ochronę zabytków. Stąd podzielono prezentację stanu badań według powyższych dziedzin, wybierając dla celów pracy pozycje uznane za najważniejsze z punktu widzenia jej tematu.

Stary Fordon w ciągu ostatnich 100 lat doczekał się niewielu opracowań własnych⁶. Jedyną jak dotąd monografią miasta pod redakcją E. Biegańskiego⁷ dostarcza najwięcej informacji o historii miasta, kończąc analizę na latach 90-tych XX wieku. Pozostałe materiały zwarte, to najczęściej rozdziały w pozycjach związanych z historią Bydgoszczy, bazujące na w/w pozycji. Są to opracowania w Kronice Bydgoszczy, Zeszytach Naukowych UMK, Wiadomościach Archeologicznych itp. Na uwagę zasługuje tekst B. Siereckiej-Nowakowskiej⁸ zwracający uwagę na potencjał Starego Fordonu w kontekście swojego położenia między Bydgoszczą a Toruniem, czy E. Maksymowicz-Piotrowskiej⁹ na temat oddziaływania Bydgoszczy na Fordon w zakresie funkcjonalno – przestrzennym.

Na podstawie przeprowadzonych kwerend archiwalnych oraz przekazów pochodzących od bezpośrednich świadków lub dokumentów przekazanych przez mieszkańców Fordonu – tworzona jest baza historyczna, dotychczas w internecie, pod nazwą " Fordon – historyczna kopalnia"¹⁰, będąca załącznikiem nowej monografii miasteczka. Najwięcej informacji dotyczących historii zabudowy, analizujących wartości architektury i wskazujących wytyczne przestrzenne, konserwatorskie, funkcjonalne znajduje się w opracowaniach dokumentacyjnych będących w posiadaniu Służby Ochrony Zabytków i Miejskiej Pracowni Urbanistycznej w Bydgoszczy. Jedyne dotąd studium historyczno-konserwatorskie obejmuje tom dotyczący historii miasteczka oraz wskazania konserwatorskie, w skład kolejnych trzech tomów wchodzi karty obiektów wraz z dokumentacją fotograficzną a także dwie plansze z datowaniem zabudowy i wytycznymi konserwatorskim¹¹. W kolejnych latach opracowania Miejskiej Pracowni Urbanistycznej, w tym mówiące o uwarunkowaniach i kierunkach rozwoju miasteczka

⁶ W aneksie wydzielono bibliografię związaną ze Starym Fordonem, a także kwerendę kartograficzną.

⁷ *Dzieje Fordonu i okolic*, pr.zb. pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997.

⁸ Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik funkcjonalno-przestrzenny bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego*, [w:] *Potencjał funkcjonalno-przestrzenny Bydgoszczy w procesie tworzenia trójczłonowej metropolii Bydgoszcz-Fordon-Toruń*, red. Sierecka-Nowakowska (Biuletyn - Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, z.249), Warszawa 2012. s.33-58.

⁹ Maksymowicz-Piotrowska E., *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, z. 24, „Geografia”, z. 7, 1970, s. 79–94.

¹⁰ Fordon - historyczna kopalnia, <http://fordon-historyczna-kopalnia.blogspot.com/>.

¹¹ Okoń. E., Raczyńska E., *Studium historyczno-Konserwatorskie Starego Fordonu*, 1991, w archiwum Służby Ochrony Zabytków, Oddzł Bydgoszcz. Część opisowa, karty obiektów (fot. Parucka K.), plansze - wartościowanie i wytyczne konserwatorskie.

uzupełniają ustalenia studium¹². Do aktualnego stanu badań na temat Fordonu zaliczyć należy niepublikowany w momencie kończenia rozprawy Atlas historyczny, pod redakcją E. Okonia, przedstawiający zarówno najważniejszą kartografię miasta, a także jego historię opartą na wnikliwej kwerendzie archiwalnej¹³.

Punktem wyjścia do badań nad kreacją przestrzeni publicznych, kompozycji miasta stanowią pozycje autorstwa: T. Tołwińskiego – nestora polskiej urbanistyki¹⁴ badającego miasta w Polsce i w Europie, przywiązującego największą wagę do harmonii i znaczenia przestrzeni publicznych oraz zieleni czy W. Ostrowskiego¹⁵ zwracającego uwagę na konieczność kompleksowego traktowania kompozycji, urozmaicenia kształtu miasta i różnicowaniu zabudowy. Do milowych prac z zakresu architektury krajobrazu należy zaliczyć dzieło G. Ciołka¹⁶. Badania na ten temat kompozycji architektoniczne, osadzenia jej w krajobrazie prowadził J. Bogdanowski. W obszarze jego zainteresowań były także obiekty zabytkowe i ich konteksty¹⁷, co w przypadku Fordonu jest ważnym składnikiem w kształtowaniu przestrzeni miasteczka. K. Wejchert zajmujący się kompozycją przestrzenną i jej postrzeganiem wyróżnił poszczególne elementy i czynniki kształtujące tę kompozycję oraz przeprowadził analizę percepcji, stając się pionierem takiego interpretowania architektury w Polsce¹⁸ w ślad za K. Lynchem¹⁹. J. M. Chmielewski szeroko analizuje elementy przestrzeni i relacje między nimi²⁰. Wspomnieć należy o pracach C. Bieleckiego²¹ i S. Gzella będącymi ciekawymi pozycjami na temat zjawisk zachodzących w miastach²². Rozważania te uzupełniają materiały zawarte w opracowaniu pod red. Madurowicza i stanowiące ciekawy zbiór artykułów pokonferencyjnych na temat kształtowania przestrzeni miejskiej²³. A. Karwińska porządkuje zagadnienia związane z gospodarką przestrzenną korzystając

---

¹² „Kierunki rewitalizacji funkcjonalno-przestrzennej Starego Fordonu w Bydgoszczy”, Diagnoza służąca wyznaczeniu obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji dla miasta Bydgoszczy” (UM Bydgoszcz, lipiec 2016).

¹³ Okoń E., Fordon, atlas historyczny, niepublikowane materiały do przygotowywanej publikacji udostępnione autorce.

¹⁴ Tołwiński T., *Urbanistyka*, T1., wyd. III, (red.) Trzaska, Ewert, Michalski, Warszawa 1948; Tołwiński T., *Urbanistyka i zieleń w urbanistyce*, PWN, Warszawa 1963.

¹⁵ Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast*, Warszawa, 1996.

¹⁶ Ciołek G., *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, Arkady, Warszawa, 1964.

¹⁷ Bogdanowski J., *Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu: wybrane problemy*, PK, Kraków 1968; Bogdanowski J., *Krajobraz – dziedzictwo kultury i natury. Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN O/Kraków Tom XL/1 1996*; Bogdanowski J., Łuczyska-Bruzda M, Novak Z., *Architektura krajobrazu*, Wa-wa-Kraków 1981.

¹⁸ Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa 1974.

¹⁹ Lynch K., *Obraz miasta*, Wyd. Archiwolta, Kraków 2011.

²⁰ Chmielewski J.M., *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa, 2012.

²¹ Lynch K., *Obraz miasta*, Wyd. Archiwolta, Kraków 2011.

²² Gzell S., *O Architekturze*, Wyd. Blue Bird, Wa-wa 2014

²³ *Kształtowanie współczesnej przestrzeni miejskiej, praca zbiorowa*, red. Madurowicz M., WUW, Warszawa 2014.

z badań statystycznych i własnych przemyśleń. Pozwala to osadzić problematykę związaną z szansami Starego Fordonu w szerszej skali²⁴.

Omawiane w rozprawie zagadnienia związane z kształtowaniem przestrzeni publicznej mają swoje odniesienie do literatury przedmiotu, w tym do pracy T. Chmielewskiego²⁵ i K. Pluty²⁶ na ten temat. Szczególnie cenna wydaje się praca M. Dymnickiej analizująca przestrzeń publiczną bardziej jako zjawisko socjologiczne, niż materialny zamknięty obszar. Z tego powodu praca wskazuje na szerszy aspekt postrzegania i znaczenia takich przestrzeni²⁷.

Szczególnie interesujące dla tematyki rozprawy są opracowania dotyczące małych miasteczek, ich cech, specyfiki i tego co je odróżnia od dużych miast. Głos w dyskusji rozpoczynają prace małżeństwa Wejchertów²⁸, a dyskurs kontynuuje S. Gzell²⁹. Za uzupełnienie tych rozważań można uznać pracę W. Burszty³⁰.

Z opracowań zajmujących się problematyką rozwoju i przekształceń obszarów śródmiejskich na uwagę zasługują prace m.in. autorstwa B. Maliszowej³¹ i W. Ostrowskiego³². Złożoną problematykę z zakresu rozwoju miast odnaleźć można w tomach Biblioteki Urbanisty [Ustawa o planowaniu..., 2003; Miasto-wspólne dobro, 2004; Integracja..., 2005; Problem suburbanizacji..., 2005; Przestrzeń publiczna miasta, 2005; Urbanistyka w działaniu..., 2006; Komercjalizacja przestrzeni..., 2008; Strategie..., 2008] - stanowiące pozycje bibliograficzne z polskich konferencji naukowych³³.

Zakres ochrony polskich zabytkowych obszarów miejskich ukształtowany w okresie powojennym, szybko został zdefiniowany w latach 70-tych, pozostając aktualny do chwili obecnej, mimo zmian w zakresie prawodawstwa. Najważniejsze prace z zakresu rewitalizacji miast polskich, określające doktryny konserwatorskie to dzieła Zachwatowicza³⁴, B. Rymaszewskiego³⁵, W. Borusewicza³⁶ [1985], A. Małachowicza

---

²⁴ Karwińska A., *Gospodarka przestrzenna. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, PWN, Warszawa 2008.

²⁵ Chmielewski T., *Przestrzeń publiczna w teorii urbanistyki*, [w:] *Przestrzeń publiczna jako element krystalizacji zespołów urbanistycznych*, red. Gzell S, Urbanista, Warszawa 2005.

²⁶ Pluta K., *Przestrzenie publiczne miast europejskich, Projektowanie urbanistyczne*, Warszawa 2012.

²⁷ Dymnicka M., *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa 2013.

²⁸ Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Wyd. Arkady, Warszawa 1986; Wejchert K., *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Wyd. Ministerstwa Obrony, nr 8, Warszawa 1947.

²⁹ Gzell S., *Fenomen małomiejowości*, Warszawa-Łódź, 1996.

³⁰ Burszta W., *Miasto i wieś – opozycja mitycznych nostalgii*, [w:] *Pisanie miasta – czytanie miasta*, red. Seidler-Janiszewska, Poznań 1997.

³¹ Malisz B., *Zarys kształtowania układów osadniczych*. Wyd.II uaktualnione i przetworzone, Warszawa 1981.

³² Ostrowski W., *Zespoły zabytkowe a urbanistyka*, Arkady, Warszawa 1980.

³³ Rewitalizacja miast polskich, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2010. T. 1-12.

³⁴ Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji zabytków*, BHSi K, 1946, 1-2.

³⁵ Rymaszewski B., *O przetrwane dawnych miast*, Arkady, Warszawa 1984.

³⁶ Borusewicz W., *Konserwacja zabytków budownictwa murowanego*, Warszawa 1985.

[1988]. To oni kolejno wyznaczali zakres i sposób ochrony miast i substancji zabytkowej. Ważną pracą podsumowującą dokonania w zakresie odbudowy i konserwacji miast jest pierwszy tom zapowiadanej serii, która nie doczekała się kolejnych opracowań pod red. L. Kalinowskiego. Zostały w nim omówione konkretne przykłady i sposoby podejścia do problematyki rewitalizacji w aspekcie bardziej architektoniczno-urbanistycznym niż konserwatorskim³⁷. Szerokie spektrum zagadnień związanych z rewitalizacją obejmuje krakowska dwunastotomowa seria „Rewitalizacja miast polskich” wydana przez Instytut Rozwoju Miast w Krakowie³⁸. W ramach serii szczególną uwagę zwraca tom 8 poświęcony diagnozie w rewitalizacji i obszarom zdegradowanym, jakim jest Stary Fordon, oraz tom 12, opisujący doświadczenia poszczególnych miast, w tym Bydgoszczy.

Rewitalizacja miast, jej różne aspekty w perspektywie ogólnej, jak i konkretne przypadki prezentuje wielu autorów z kręgów akademickich: T. Bardzińska-Bonnenberg analizuje przemiany zabudowy śródmiejskiej³⁹, a także zwraca uwagę na znaczenie wernakularyzmu⁴⁰, co w przypadku Starego Fordonu może okazać się cenną wskazówką projektową. P. Lorens⁴¹ odnosi proces rewitaliacji do przykładów gdańskich, nawiązując do doświadczeń R. Cielątkowskiej tworzącej schemat przebiegu procesu⁴². Rewitalizacja miast wiąże się bezpośrednio z krajobrazem kulturowym - jego znaczeniem i kreowaniem go, w Starym Fordonie to zjawisko powinno mieć miejsce. Szeroko ten temat omawia D. Pazder w swoich kolejnych pracach, m.in. o wybranych miasteczkach Wielkopolski⁴³.

Kolejne prace ważne dla tematu rozprawy obejmują zagadnienia związane ze społecznymi uwarunkowaniami rozwoju miast, ale także postrzeganiem przestrzeni, wpływem określonych elementów na samopoczucie człowieka i jego akceptację konkretnych miejsc. Wymenić tu należy w pierwszym rzędzie dokonania Z. Baumann - jego trafne oceny dotyczące charakterystyki miejskiej przestrzeni i znaczenia

---

³⁷ *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce, odbudowa i konserwacja*, t.I red. Kalinowski W., Arkady, Warszawa 1986.

³⁸ *Rewitalizacja miast polskich*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2010. T. 1-12

³⁹ Bardzińska-Bonnenberg T., *Tendencje kształtowania zabudowy śródmiejskiej w procesie rewitalizacji*, wyd. Politechniki Poznańskiej, Rozprawy nr 332, Poznań, 1998.

⁴⁰ Bardzińska-Bonnenberg T., Bonenberg A., *Nurt wernakularny we współczesnych realizacjach polskich architektów*, „Czasopismo Techniczne PK”, Zeszyt 15 7-A/2010/1.

⁴¹ Lorens P., *Rewitalizacja miast. Planowanie i realizacja*, Wyd.PG, Gdańsk 2010; *Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast*, red. Lorens P., Martyniuk-Pęczek J., Wydawnictwo Urbanista, Gdańsk 2009.

⁴² Cielątkowska R. (red.), *Metoda rewitalizacji osiedli socjalnych Gdańska okresu dwudziestolecia międzywojennego na przykładzie wybranych osiedli*, Wyd. Arch PG, Gdańsk 2002.

⁴³ Pazder D., *Rewitalizacja śródmiejskich przestrzeni kulturowych, jako czynnik wzrostu atrakcyjności miasta, badania średniej wielkości miast Wielkopolski*, Wyd. Politechniki Poznańskiej, 2008; Pazder D., *Rola przestrzeni kulturowych w kreacji współczesnego śródmieścia*, „Czasopismo Techniczne PK” 2008; Pazder D., *Społeczne zagadnienia kreacji i odnowy przestrzeni miejskiej*, Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN, 2008.

indywidualizmu w dobie globalizacji. Wytyczają one właściwą ścieżkę myślenia o własnym miejscu na ziemi⁴⁴. E. Rewers w swoich rozważaniach na temat współczesnego miasta zwraca uwagę na zagrożenia wynikające z jego często sztucznych przekształceń⁴⁵. Ważny głos w dyskursie socjologicznym zajął L. Krier, zajmujący się strukturą grup społecznych i ich podatnością na przekształcenia⁴⁶. Psychologiczną stroną funkcjonowania przestrzeni zajmuje się M. Lewicka⁴⁷.

Amerykańska aktywistka J. Jacobs w swej sztandarowej książce o miastach amerykańskich poraz pierwszy szeroko omówiła konieczność humanistycznego kształtowania przestrzeni, upominając się o ratowanie miejsc żywych, akceptowanych. Zabiegała o dotychczasowe zachowanie nowojorskiej dzielnicy Greenwich Village w obliczu zaplanowanych prac niszczących istniejącą zabudowę i atmosferę tego miejsca⁴⁸.

Badacze miasta zajmują się różnorodnymi relacjami człowieka z przestrzenią. Na gruncie polskim problemy te bada B. Jałowiecki wspólnie z B. Majerem i A. Szczepańskim analizując związki człowieka z architekturą, poczucie tożsamości i zmienność zachowań w zależności od kontekstu⁴⁹.

A. Wallis wniósł do badań nad socjologią miasta wiele interesujących spostrzeżeń, ale dla rozprawy najważniejsze jest stworzenie przez niego pojęcia przestrzeni kulturowej, jako identyfikowalnej, osadzonej na tradycji i poczuciu tożsamości⁵⁰. E. Cichy - Pazder zajęła się problematyką społecznej percepcji przestrzeni⁵¹.

Poczucie przynależności do miasta, a w nim do miejsca - jego zdefiniowanie lub tworzenie stanowią ważną część badań. Wymienić tu należy autorów zagranicznych: socjolog Ch. Alexander pokazując sieć wzajemnych powiązań między poszczególnymi składowymi przestrzeni i ich znaczenie dla budowania harmonijnej całości otaczającego

---

⁴⁴ Bauman Z., *O ładzie, co niszczy i chaosie, co tworzy, czyli o polityce przestrzeni miejskiej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1996, nr 4; Baumann Z., *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006; Baumann Z., *Globalizacja*, PIW, Warszawa 2000; Baumann Z., *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2008.

⁴⁵ Rewers E., *Post-Polis wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Universitas, Kraków 2005.

⁴⁶ Krier L., *Wybór czy przeznaczenie*, Arkady, Warszawa 2001.

⁴⁷ Lewicka M., *Psychologia miejsca*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2012.

⁴⁸ Jacobs J., *Śmierć i życie wielkich miast Ameryki*, Centrum Architektury, Warszawa 2014.

⁴⁹ Jałowiecki B., *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa, 1984; Jałowiecki B., *Społeczny język architektury. Od gotyckiej katedry do hipermarketu*, [w:] Jałowiecki B., Majer A., Szczepański M. S. (red), *Przemiany miasta: wokół socjologii Aleksandra Wallis*, Scholar, Warszawa 2005; Jałowiecki B., *Magia miejsc*, [w:] *Genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. Gutowski B., Warszawa 2009; Jałowiecki B., Szczepański M.S., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wyd. Scholar, Warszawa, 2010.

⁵⁰ Wallis A., *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa, 1977; Wallis A., *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, PIW, Warszawa, 1971.

⁵¹ Cichy-Pazder E., *Humanistyczne podstawy kompozycji miast. Wybrane aspekty percepcyjne*, Kraków 1998.

nas środowiska, wskazuje na świadomość wzajemnych uwarunkowań⁵². Z kolei konieczność dostosowania architektury do psychicznych predyspozycji człowieka wskazuje E. Hall⁵³. Kolejni autorzy, których należy wymienić w kontekście pracy nad dobrym samopoczuciem w mieście to W. H. White⁵⁴, a także K. Lynch tworzący kognitywne mapy miasta⁵⁵ i G. Cullen analizujący zmienność przestrzeni miejskiej⁵⁶. Podobnymi doświadczeniami dzieli się W. Bonenberg⁵⁷ czy L. Nyka, zwracając uwagę na "nomadyczny", dynamiczny odbiór przestrzeni, jako walor ich postrzegania⁵⁸.

Im bardziej szczegółowa jest skala badań otaczającej człowieka przestrzeni, tym mocniej objawia się konkret, szczegół, to co identyfikuje tę przestrzeń, co pozwala ją rozpoznawać, a także doskonalić zmieniając. W tej grupie publikacji ważne miejsce zajmują prace J. Gehla, holenderskiego architekta, który poprzez obserwacje zachowań ludzi w przestrzeni definiuje zakres możliwych zmian. Autor wniósł też do dyskursu na temat miasta silny głos w sprawie komunikacji miejskiej, a raczej jej ograniczania w centrach miast i przekształcania ulic w przyjazne ludzicom przestrzenie publiczne⁵⁹. Klasyką są badania J. Żórawskiego, analizującego percepcję elementów, a więc i możliwości sterowania „czytaniem” przestrzeni⁶⁰. A. Bańka badał min. antropologię i aksjologię przestrzeni⁶¹. J. Pallasama zwraca z kolei uwagę na postrzeganie przestrzeni różnymi zmysłami, co pogłębia pełny obraz otaczającej nas rzeczywistości⁶².

Przestrzeń "oswojona", rozpoznawalna i akceptowana ma potencjał miejsca. Szukaniem różnic między anonimową przestrzenią a znanym człowiekowi miejscem zajmował się amerykański architekt Y.A. Tuan⁶³. Definiowaniem „własnej” przestrzeni zajmował się również A. Pred.⁶⁴ W przeciwieństwie do niego R. Oldenburg⁶⁵ tworzy

⁵² Aleksander Ch., *Język wzorców, miasta, budynki, konstrukcja*, GWP, Gdańsk 2008.

⁵³ Hall E. T., *Ukryty wymiar*, Wyd. 2., Muza, Warszawa 2001.

⁵⁴ White W.H., *The social life of small urban spacer*, Paperbach 2001.

⁵⁵ Lynch K., *Obraz miasta*, Wyd. Archiwolta, Kraków 2011.

⁵⁶ Cullen G., *Obraz miasta*, wydanie skrócone, Forum Kultury Przestrzeni, Lublin 2011.

⁵⁷ Bonenberg, W., *Mapy emocjonalne jako metoda diagnozy przestrzeni publicznych – na przykładzie miasta Poznania*, „Czasopismo Techniczne PK”, Zeszyt 5, 2-A/2010.

⁵⁸ Nyka L., *Od architektury cyrkulacji do urbanistycznych krajobrazów*, Gdańsk, 2006; Nyka L., *Przestrzeń miejska jako krajobraz*, „Czasopismo Techniczne”, 1/A/2/2012, s.1., r.109, s. 53.

⁵⁹ Gehl J., *Life between the buildings*, New York 1987; Gehl J., *Miasta dla ludzi*, II wyd. polskie, Kraków 2017.

⁶⁰ Żórawski J., *O budowie formy architektonicznej*, Arkady, Warszawa 1962; Żórawski J., *Wybór pism estetycznych*, Juruś d. (red.), Universitas, Kraków 2008.

⁶¹ Bańka A., *Architektura psychologicznej przestrzeni życia. Behawioralne podstawy projektowania*, Poznań 2016; A. Bańka, *Behawioralne podstawy projektowania architektoiczego*, Wyd PP, Poznań 1983.

⁶² Pallasmaa J., *Oczy skóry. Architektura i zmysły*, Instytut Architektury, Kraków 2012.

⁶³ Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa 1987.

⁶⁴ Pred A., *Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time Geography of Becoming Places*, „Annals Association of American Geographers”, 742, 1984

⁶⁵ Oldenburg R., *The Character of Third Places*, [w:] Carmona M, Tiesdell S., *Architectural Press*, Amsterdam 2007.

ideę trzeciego miejsca, a M. Auge⁶⁶ definiuje nie - miejsce. Do tych badań odnoszą się polscy naukowcy w książce pod red. J. Kobylarczyk i K. Paprzyca⁶⁷, jednak najpełniej przedstawia go M. Dymnicka opierając swoje badania na dogłębnej analizie dostępnej literatury przedmiotu⁶⁸ oraz ostatnia na ten temat praca zbiorowa pod jej współredakcją⁶⁹.

Szczególne miejsce w rozważaniach o istocie akceptowanej przestrzeni mają badania K. Pawłowskiej na temat specyfiki nazwanej przez autorkę "swojskością"⁷⁰.

W dyskursie o szczególnym znaczeniu i postrzeganiu miejsc ważną część zajmują publikacje badające charakter *genius loci*. Interesujące materiały zawiera opracowanie pokonferencyjne pod red. P. Jaskanisa⁷¹ oraz K. Chwaliboga⁷².

Można też miejsce "stworzyć" jak twierdzi think-tank Projekt for Public Spaces⁷³ lub określić nowe cechy nowej klasy społecznej by móc ją później "lokować" w poddawanych rewitalizacji miejscach⁷⁴.

Literatura związana z tematem rozprawy jest szeroka i interdyscyplinarna, stąd przedstawiony został zaledwie wybór prac, z których autorka korzystała.

I. 6. Terminologia

W pracy Stary Fordon jest nazywany różnie. Obecnie oficjalnie jest to dzielnica Bydgoszczy. Stosowana jest także terminy: "Fordon" i "dawne miasteczko", podkreślające znaczenie pierwotnej niezależności. Ponadto w pracy używane są nazwy o precyzyjnie określonym polu znaczeniowym.

Wyszogród - mowa o grodzie przedlokacyjnym położonym na lewym brzegu Wisły ok. 2 km na zachód od starofordńskiego Rynku. Jego historia poprzedza założenie miasta.

---

⁶⁶ Auge M., *Nie – miejsca, Wprowadzenie do antropologii hiper-nowoczesności*, WN PWN, Warszawa 2010.

⁶⁷ Kobylarczyk J., Paprzyca K., *Miejsce, Nie-Miejsce Marca Auge'a*, Wyd.PK, Kraków 2016.

⁶⁸ Dymnicka M., *Od miejsca do nie-miejsca*, [w:] *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Sociologica* 36, Łódź 2011.

⁶⁹ Bierwiazzonek K., Dymnicka M., Kajdanek K., Nawrocki T., *Miasto. Przestrzeń. Tożsamość. Studium trzech miast Gdańsk, Gliwice, Wrocław*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2017.

⁷⁰ Pawłowska K., *Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej*, PK, Kraków 1996; Pawłowska K., *Idea swojskości miasta*, PK, Kraków 2001.

⁷¹ *Genius Loci, Tożsamość meajscia w kontekście historycznym i współczesnym*, praca zbiorowa, red. Jaskanis P., Warszawa 2009.

⁷² Chwalibóg K., *Genius loci w otoczeniu globalnym*, [w:] *Architektura miasta w dialogu kultur, narodów, religii. Kongres Architektów Polskich*, Białystok 2005.

⁷³ *Jak przetworzyć miejsce? Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych*, Project for Public Spaces, Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Warszawa 2011.

⁷⁴ Florida R., *Narodziny klasy kreatywnej*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010; *Klasa kreatywna w Polsce. Technologia, talent i tolerancja, jako źródła rozwoju regionalnego*, Klineciewicz K. (red.), Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW, Warszawa 2012.

Fordon - miasteczko pierwszy raz wzmiankowane jako *Fordan* w 1409 roku⁷⁵. Samodzielne do 1972 roku, kiedy to traci prawa miejskie i staje się dzielnicą Bydgoszczy.

Stary Fordon - dzielnica Bydgoszczy od 1973 roku do chwili obecnej. W 1997 roku wyznaczono jednostkę urbanistyczną o tej nazwie.

Nowy Fordon - dzielnica mieszkaniowa wybudowana w latach 70-tych XX-wieku po przyłączeniu Fordonu do granic Bydgoszczy. Zajęła wolne tereny między Bydgoszczą a Starym Fordonem. Obecnie zwyczajowo używa się określenia "Fordon" dla części nowej i "Stary Fordon" dla historycznej.

Społeczność lokalna (także wspólnota terytorialna, zbiorowość lokalna) - w socjologii pojęcie ma ściśle określone konotacje i stanowi kluczowy i kontrowersyjny termin socjologiczny. Jego koncepcja wywodzi się z dwóch nurtów myśli społecznej reprezentowanej przez klasyków socjologii takich jak: E. Durkheim, G. Simmel czy F. Tonnies. Jednym nurtu niekoniecznie związany jest z określonym terytorium, odnosi się do trwałych związków emocjonalnych, osobistej znajomości, bezpośrednich kontaktów, podobnych przeżyć. Drugi nurt charakteryzuje się rozpatrywaniem więzi nieodłącznie związanej z dwiema orientacjami: z miejscem i terytorium. W tym wypadku społeczność łączy wspólne terytorium, społeczne interakcje zachodzące pomiędzy mieszkańcami danego obszaru, wspólny interes społeczny wynikający z użytkowania określonego terytorium, wreszcie sentyment lokalny⁷⁶. Autorka stosuje termin w tym właśnie znaczeniu.

Tożsamość - jedna z najstarszych kategorii metafizycznych analizowanych od wieków. W pracy zagadnienie dotyczy narracji miejskich, jest też związane z terytorium, które posiada cechy miejsca, cechy świadomie rozwijane i pielęgnowane. Słowo „tożsamość” odnosi się albo do kontynuacji bądź pozostawania tym samym, albo do odrębności, odróżniania się. Odniesienia do przeszłości, która nierzadko staje się elementem wspierającym kontynuację pewnych wartości, myśli, działań, rzeczy pozwalają zapewnić odrębność, wyjątkowość⁷⁷. Kwestia znaczenia tożsamości odrodziła się wraz ze wzrostem unifikacji, anonimowości, wreszcie globalizacji. W dyskursie architektonicznym pojawiło się miejsce na dialog, w którym upatruje się istotę demokratyzacji miasta. Do zadań architektury coraz częściej należy wsłuchiwanie się w głosy jej odbiorców, a nie tylko przedstawianie gotowych planów z zakładaną a priori tożsamością miasta⁷⁸. Tożsamość związana z miejscem może jednak odrywać się od niego, generując formy transterytorialne, co wynika ze zniesienia umocowania

⁷⁵ Zyglewski Z., *Fordon przedrozbiorowy*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Biegański Z., Kujawsko-Pomorskie Wydawnictwo Kulturalne, Bydgoszcz 1997, s. 24.

⁷⁶ Starosta P., *Społeczność lokalna*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t.4. Warszawa, Oficyna Naukowa 2002, s. 97-108.

⁷⁷ Bierwiaczonok K., Dymnicka M., Kajdane K., Nawrocki T., *Miasto. Przestrzeń. Tożsamość. Studium trzech miast. Gdańsk, Gliwice, Wrocław*, Wyd. Scholar, Warszawa 2017, s. 16.

⁷⁸ Rewers E., *Post –Polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Universitas, Kraków 2005, s.122.

systemów społecznych w konkretnych przestrzeniach⁷⁹. W rozprawie jednak bliżej jest do tożsamości „klasycznej” przypisanej do miejsca i identyfikującymi się z nim ludźmi, do współzależności między zbiorowością użytkowników a wartościami przestrzennymi. Kiedy w tekście mowa jest o tożsamości, to wskazywane są cechy indywidualne, właściwe grupie, terytorium, związane z przynależnością, identyfikacją, często z kulturą i historią. Tożsamość w świetle badań jest kategorią, która wymaga ciągłej pielęgnacji, nieustannej czujności, wysiłku w celu uchronienia się przed sztuczością i modyfikacji, w celu korygowania i rozwijania tej wartości. Jest ona w nieustannym ruchu i nie sposób uchwycić ją w postaci statycznej, niezmiennej⁸⁰. Ma to duże znaczenie w rozważaniach dotyczących przebiegu rewitalizacji i przekształceń Starego Fordonu.

Rewitalizacja – proces, który odnieść można do wszelkich działań prowadzących do odnowy określonego obszaru, poprawy stanu technicznego, przemian gospodarczych i społecznych powodujących poprawę warunków i jakości życia społeczności lokalnej. Inaczej mówiąc chodzi o wyprowadzenie obszarów, części miast, dzielnic czy innych jednostek przestrzennych ze stanu kryzysowego (obszar zdegradowany) i zapewnienie ich dalszego samodzielnego rozwoju. Rewitalizacja ma charakter długoterminowy i interdyscyplinarny⁸¹. Jest procesem skoordynowanym, prowadzonym wspólnie z władzą samorządową, społecznością lokalną i innymi uczestnikami. Stanowi ona element polityki rozwoju mający na celu przeciwdziałanie degradacji przestrzeni zurbanizowanej i zjawiskom kryzysowym. Ma na celu pobudzanie rozwoju i zmian jakościowych poprzez wzrost aktywności społecznej i gospodarczej, poprawę środowiska zamieszkania oraz ochronę dziedzictwa narodowego przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju⁸².

Proces rewitalizacji wiąże się ściśle z obszarami zdegradowanymi, których zasięg delimituje gmina. Podatność obszarów miejskich na degradację wynikać może z różnych uwarunkowań. Według I. Mironowicz i T. Ossowskiego degradacja ma przyczyny materialne obejmujące stan techniczny budynków i infrastrukturę; funkcjonalne, dotyczące procesów przekształceń funkcjonalnych zachodzących w terenie; moralne, związane przede wszystkim z wizerunkiem miejsca oraz kompozycyjne obejmujące stopień wykształcenia struktur przestrzennych zwanych zespołami kompozycyjnymi⁸³. Rewitalizacja wiąże się ściśle z partycypacją społeczną, czyli udziałem w niej lokalnej społeczności od momentu diagnozowania, konsultacji społecznych, po ostateczną realizację. W partycypacji społecznej powinno chodzić

---

⁷⁹ Dymnicka M., *Tożsamość i przestrzeń. Refleksje teoretyczne*, [w:] Bierwiaczonek K., Dymnicka M., Kajdanek K., Nawrocki T., *Miasto. Przestrzeń. Tożsamość. Studium trzech miast. Gdańsk, Gliwice, Wrocław*, Wyd. Scholar, Warszawa 2017, s. 27.

⁸⁰ Sztompka P., *Socjologia*, Kraków 2002, s.530.

⁸¹ Wiśniewska W., *Krajobraz miejski. Odnowa i kreacja w procesie odnowy*, wyd. Politechniki Łódzkiej, 2012, s.119.

⁸² Skalski K., *Rewitalizacja we Francji - zarządzanie przekształceniami obszarów kryzysowych w miastach*, Instytut Rozwoku Miast, Kraków 2009, s.21.

⁸³ Lorens P., *Rewitalizacja miast. Planowanie i rewitalizacja*, Wyd. PG, 2010, s.41.

o lokalną akceptację działań i myślenie wyprzedzające je. By tak się stało najważniejsze są trzy zachowania projektantów: informowanie, konsultowanie i współdecydowanie. Podsumowując - rewitalizacja stanowi działania "twarde" i "miękkie". Pierwsze obejmują infrastrukturę - a więc substancję materialną i programy związane z podniesieniem jej kondycji technicznej, budowlanej, zabytkowej etc. Drugi obszar dotyczy integracji i aktywizacji społeczności, stworzenia rozmaitych programów edukacyjnych, szkoleniowych, kulturalnych etc.

Największe i najdłuższe doświadczenia w partycypacji społecznej w procesie rewitalizacji mają Niemcy, którzy od 1991 planowo uwzględniają czynnik społeczny w swoich programach (wiązało się to ze zjednoczeniem Niemiec), oraz Francja ze swoimi „operatorami rewitalizacji” działającymi nawet, jako inwestorzy zastępczy⁸⁴.

Rewitalizacja jest procesem kompleksowym. W wielu krajach Europy Zachodniej prowadzona jest na podstawie odpowiednich regulacji prawnych, w których przewiduje się także ułatwienia finansowe sprzyjające procesowi.

Finansowanie rewitalizacji to zagadnienie złożone. Polega na łączeniu kilku źródeł finansowania, z których bazę stanowią środki publiczne, ale stymuluje się również inne podmioty. Optymalnie obniżające się zaangażowanie środków miejskich zastępowane jest rosnącą aktywnością finansową sektora prywatnego (efekt dźwigniowy)⁸⁵. Rewitalizacja wymaga rozłożenia w czasie, by uniknąć zjawiska gentryfikacji.

Przestrzeń społeczna, kulturowa. W koncepcji przestrzeni w rozważaniach socjologicznych odróżnia się przestrzeń społeczną (w niektórych wypadkach kulturową lub kulturowo-społeczną) wytworzoną przez jednostki, grupy, zbiorowości ludzkie w długim procesie rozwoju cywilizacyjnego.⁸⁶ Pojęcie przestrzeni kulturowej wiąże się z obszarem kulturowym, a więc sprowadza się do wybranego fragmentu przestrzeni, który dla swoich użytkowników staje się miejscem szczególnym, określonym przez rozmaite wyobrażenia i symbole. To ważne pojęcie nawiązuje do następnej części rozprawy poświęconej MIEJSCU w rewitalizacji i tam zostało omówione.

Genius loci – pojęcie ostatnio modne i chętnie stosowane w dość dowolny sposób, a jednak można je opisać, określić jego specyfikę. Opiekun, duch miejsca to uczłowieczona przestrzeń, posiadająca swoją magię, lokalny koloryt, unikatowość⁸⁷. *Genius loci* nie jest kategorią naukową i nie ma żadnego empirycznego dowodu, który by jednoznacznie potwierdził, że nad danym miejscem unosi się dobry duch. Nie ma dowodu, ale większość ludzi w tych szczególnych miejscach jego obecność odczuwa. Obecnie *genius loci* to unikatowość, z której mieszkańcy mogą być dumni i którą można

⁸⁴ Kozłowski S., Wojnarowska A., *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Zagadnienia teoretyczne*, wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2011, s. 59-85.

⁸⁵ Ibidem, s. 42.

⁸⁶ Jaowiecki B. *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Książka i Wiedza, Warszawa, 1988, s.11-19.

⁸⁷ Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa 1987.

sprzedawać jako produkt turystyczny⁸⁸. Znaczenie ducha miejsca dla ochrony dziedzictwa kulturowego podkreślono podczas warszawskiej konferencji organizowanej przez UNESCO w maju 2018 roku, na której przedstawiciele 30 krajów świata zwrócili uwagę na konieczność nie tylko zachowywania, ale i świadomego kształtowania, przywracania miejsc ważnych dla kultury, historii i poczucia tożsamości mieszkańców⁸⁹.

I. 7. Kategoria "MIEJSCA" w rewitalizacji

W rozprawie często przywoływane jest znaczenie MIEJSCA w procesie rewitalizacji, jako pojęcia łączącego działania przestrzenne i społeczne. Zdając sobie sprawę z zakresu tego terminu i jego wielu interpretacji, konotacji czy odniesień, autorka przedstawia jedynie wybrane znaczenia pojęcia, które mają zastosowanie w niniejszej pracy. Postępowanie się w dysertacji kategorią „miejsca” w rozumieniu antropologicznym i socjologicznym kieruje uwagę w stronę cech i właściwości, które służą wzmocnieniu i podtrzymywaniu funkcji związanych z przynależnością, identyfikacją i tożsamością. Jest to więc interpretacja miejsca bliższa pojmowaniu tradycyjnemu, terytorialnemu i zamkniętemu, chociaż w świecie tak mobilnym i otwartym trudno wyekstrahować je w pełni.

Po raz pierwszy w historii ponad połowa światowej populacji mieszka w miastach. W Europie wskaźnik przekroczył już 75%, podczas gdy w 1980 wynosił 29%⁹⁰. W epoce globalizacji i rosnącej mobilności, coraz częściej zwraca się uwagę na znaczenie aktywnego przywiązania do miejsca. Nowa Karta Ateńska - Karta Miast Europejskich XXI wieku z 1998⁹¹ uzupełniona o Nową Kartę Ateńską – Wizję Miast XXI Wieku wskazuje docelową wizję miasta, którego centrum zajmuje człowiek i jego udział w tworzeniu miasta: przestrzeni publicznych, kulturowych, integralności tkanki miejskiej, tożsamości określanej jako *genius loci* i zrównoważonego rozwoju⁹². Ludzie bez wspólnoty są ludźmi bez miejsca, a jednym z podstawowych czynników, które wpływają na związek człowieka z miejscem, jest kontakt z żyjącymi w nim ludźmi⁹³. Wartość wspólnoty, którą tworzą mieszkańcy, ale i związani z miejscem przybysze z zewnątrz, to kluczowy aspekt tworzenia i rozwijania przyjaznej przestrzeni. Tym

⁸⁸ Jałowiecki B., *Magia miejsc*, [w:] *Genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. Gutowski B., Warszawa 2009, s. 11-16.

⁸⁹ Warsaw Recommendation on Recovery and Reconstruction of Cultural Heritage, <http://whc.unesco.org/en/news/1826/>, (wejście 13.07.2018).

⁹⁰ Landry Ch., *Kreatywne miasto. Zestaw narzędzi dla miejskich innowatorów*, Narodowe Centrum Kultury, W-wa 2013, s.24.

⁹¹ Karta Ateńska, komentarze, TUP, http://www.tup.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=428%3Aprzestrze-publiczna-a-jako-ycia-i-zamieszkiwania&Itemid=203&lang=pl&limitstart=3, (wejście: 13.03.2018).

⁹² Kozłowski S., Wojnarowska A., *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Zagadnienia teoretyczne*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011, s.111-113.

⁹³ *Wspólnota. Miejsca. Wywiad z prof. Marią Lewicką*, [w:] „Magazyn Miasta” 2015, 1(9), s.52.

bardziej wzrasta znaczenie obszarów, fragmentów miast, w których dochodzi do tego jedyne w swoim rodzaju nawarstwienia się emocji związanych z fizyczną i metafizyczną sferą doświadczenia przestrzeni. Stary Fordon stanowi tu doskonałe exemplum.

Ponieważ niniejsza rozprawa jest m.in. próbą pokazania znaczenia MIEJSCA w rewitalizacji Starego Fordonu opartą na synergii działań społecznych i przestrzennych, autorka uznała za konieczne nieco szersze zaprezentowanie tego pojęcia we wstępnej części pracy.

Badacze w różny sposób interpretują znaczenie miejsca, definiują jego cechy. Zależy to w dużej mierze od dyscypliny naukowej jaką reprezentują. Pojęcie miejsca badane jest przez antropologów, socjologów, psychologów, ekonomistów, geografów, ale i architektów, urbanistów czy konserwatorów zabytków. Miejsce jest kategorią złożoną, stanowi raczej konstrukt materialno-społeczny o charakterze dynamicznym, spójne, ale otwarte na zmiany. Współcześnie, jak twierdzi Małgorzata Dymnicka za Anthonym Giddensem, perspektywa odbioru miejsca zmienia się⁹⁴. Materialność miejsc ustępuje ich oglądowi z perspektywy odległej. Następuje oddzielenie czasu od przestrzeni za sprawą nowych technologii, ludzkich aktywności, otwarcia na zewnątrz (time-space-distanciation).

W sporze o naturę miejsca można wyróżnić za M. Lewicką⁹⁵ dwa przeciwstawne kierunki. Pierwszy – „terytorialny”, bardziej klasyczny - gdzie miejsce to suma fizycznej lokalizacji i znaczeń jakie są mu przypisane oraz działań, aktywności w nim podejmowanych, "naznaczone" genius loci. Taką interpretację podziela Tuan, twierdząc, że „miejsce jest zorganizowanym światem znaczeń. Jest w istocie pojęciem statycznym”⁹⁶.

Na przeciwległym biegunie znajdujemy dynamiczną interpretację MIEJSCA. Ten kierunek, uznawany za bardziej postępowy, reprezentuje Doreen Massey. W tym wypadku miejsce może być interpretacją globalnych wpływów, nie potrzebuje „romantycznego” historycznego podłoża. Może być wszędzie i „przepływać” w sieciach relacji społecznych⁹⁷. Można „zabrać” je ze sobą na ekranie smartfona lub przenieść się do niego za pomocą Google Maps.

W rozprawie wybrano tradycyjną, „statyczną” interpretację MIEJSCA, dostrzegając w specyfice Starego Fordonu i w jego potencjale siłę, walory jakie może wykorzystać w procesie rewitalizacji. Zdaniem autorki w epoce pogoni za nowoczesnymi technologiami, bezmienności przestrzeni traktowanych jako tranzytowe, chwilowe,

⁹⁴ Dymnicka M., *Od miejsca do nie –miejsca*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Sociologica 36,2011, s. 35-52.

⁹⁵ Lewicka M., *Psychologia miejsca*, W-wa 2012., Scholar.

⁹⁶ Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa, 1987; a także Libura H, *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego Warszawa, 1990, s.224.

⁹⁷ Bierwiazzonek K., Dymnicka M., Kajdanek K., Nawrocki T., *Miasto. Przestrzeń, Tożsamość. Studium trzech miast. Gdańsk. Gliwice. Wrocław*, Warszawa, 2017, s.67-68.

w „erze nomadyzmu”⁹⁸ i cyfryzacji – miejsce „analogowe” może stać się wartością przewyższającą pozornie odległe i doskonalsze obszary. Myślenie o definiowaniu MIEJSCA w procesie rewitalizacji Starego Fordonu wydaje się dobrym sposobem upodmiotowienia synergii działań przestrzennych i społecznych.

Na humanistyczną perspektywę doświadczeń przestrzennych zwracał uwagę już w latach trzydziestych XX-wieku Florian Znaniecki, autor socjologicznych podstaw ludzkiej ekologii. Życiowe doświadczenia konkretnych ludzi stały się podstawą definiowania wszelkich faktów społecznych, a ich upodmiotowienie badacz odróżnił od „neutralnych” faktów przyrodniczych⁹⁹.

David Canter poszukując definicji MIEJSCA, odpowiadającej jego szerokiemu wachlarzowi znaczeń definiuje je jako jednostkę geograficzną określoną przez środowisko społeczno-fizyczne (socio-physical unit). Tworzą je trzy pozostające we wzajemnej zależności przestrzenie: fizyczna, pojęciowa i przestrzeń zachowań. Według badacza jednostka poprzez obserwacje pośrednie i bezpośrednie ludzi i miejsc – nadaje im znaczenie¹⁰⁰. Tak więc nie można rozpatrywać znaczenia MIEJSCA bez myślenia o przestrzeni oraz o ludziach w niej funkcjonujących.

Dla socjologów związek przestrzeni z człowiekiem – budujący ostatecznie MIEJSCE rozumiany jest jako pojęcie oznaczające oczekiwany, akceptowany odbiór danej przestrzeni, styk światów wewnętrznego i zewnętrznego kształtujących akceptację bądź odrzucenie. Bogdan Jałowiecki¹⁰¹ – opisał przestrzeń, jako dzieło realizowane kulturowo i społecznie. Najbliższą rozprawie definicję MIEJSCA w tym aspekcie daje Augustyn Bańka twierdząc, że miejsce to suma fizycznej lokalizacji, znaczeń jakie są mu przypisane oraz działań, aktywności w nim podejmowanych¹⁰².

Ujęcie społeczne przestrzeni podkreślał także A. Wallis, dzieląc strukturę miasta na urbanistyczną, bardziej stabilną, mniej podatną na zmiany, i społeczną - aktywniejszą i bardziej zróżnicowaną¹⁰³. Mimo upływu lat, spostrzeżenia autora są nadal aktualne. Odbiór miejsc (przestrzeni) przez ich użytkowników, trwałość relacji, wybory, różnice, zagadnienia integracji wzajemnych relacji w określonych uwarunkowaniach dopełniają wachlarz zagadnień koniecznych do uwzględnienia w myśleniu o tworzeniu miejsca, jego charakterze i adresatach. W procesie rewitalizacji istotne wydaje się znaczenie obszaru kulturowego. Pojęcie stworzone przez Aleksandra Wallisa¹⁰⁴ oznacza miejsce

---

⁹⁸ Urry J., *Spojrzenie turysty*, Warszawa, s. 252.

⁹⁹ Znaniecki F., *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1938, z.1.

¹⁰⁰ Canter D., *The Psychology of Place*, London, Architectural Press, 1977; Lenartowicz J. K., *Miejsce, kontekst, realizacja*, [w:] Awtuch A., Baranowski A., *Miejsce*, Gdańsk, WA PG i KAIU PAN, 2008.

¹⁰¹ Jałowiecki B., *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa 1984.

¹⁰² Bańka A., *Społeczna psychologia środowiskowa*, seria Wykłady z Psychologii, t. 9, Warszawa 2002, s. 138-145.

¹⁰³ Wallis A., *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa, 1977; a także *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, PIW, Warszawa 1971.

¹⁰⁴ Wallis A., *Informacja i gwar*, Warszawa 2009.

będące obszarem specyficznym ludzkiego zaangażowania, wiążące się z systemem wiedzy, wartości i reguł zachowania, dzięki którym zachodzą procesy identyfikacji i integracji społecznej. Tak więc gdy dana grupa społeczna może swobodnie korzystać z miejsca, będącego katalizatorem procesów kulturowych, mamy do czynienia z obszarem kulturowym. Najważniejsze jest w tym wypadku wskazanie związku miejsca z „byciem” w nim, sensu istnienia tylko pod warunkiem aktywnego korzystania z przyciągającej wyjątkowej atmosfery, zawartej w określeniu *genius loci*.

Z kolei Yi-Fu Tuan rozważając związki między pojęciami *przestrzeń* i *miejsce*, wskazywał na znaczenie tego drugiego, jego podmiotowość w kontekście uniwersalizmu tej pierwszej¹⁰⁵. Można przyjąć, że „naznaczenie” obojętnej, neutralnej przestrzeni przywiązaniem do niej człowieka, czyni ją miejscem, a więc przestrzeń określoną, specyficzną. Poznane staje się oswojone i bezpieczne. Przestrzeń na tym tle jest otwarta, obca i budząca niepokój, niemierzalna. Yi-Fu Tuan zwracał uwagę na znaczenie miejsc publicznych i aktywności mieszkańców, dzięki której przestrzeń stają się miejscami. Domy i ulice, według niego, same w sobie nie dają poczucia miejsca. Dopiero, kiedy się czymś wyróżniają, pomagają w rozwijaniu świadomości miejsca.

„Określoność” przestrzeni w znaczeniu fizycznym w połączeniu z nałożonym na nią filtrem zachowań, tradycji przybliża do właściwego pojmowania MIEJSCA. Świadome tego kształtowanie przestrzeni z uwzględnieniem jej charakterystycznych walorów łączy się z trudniejszymi do zdefiniowania wartościami niematerialnymi.

Niemalży wkład w rozwój koncepcji miejsca wniósł Christopher Alexander, autor wielu książek o projektowaniu kładących nacisk na wartości humanistyczne. Jego „Język wzorców” to zespół wielowątkowych kombinacji, w których odnajdujemy przywiązanie autora do wartości indywidualnych, piękna tradycji i znaczenia kultury. Alexander poszukuje ładu wokół człowieka, definiując indywidualne cechy jego otoczenia. W analizach badacza MIEJSCA znaczy coś więcej niż forma. Każde jest jedyne w swoim rodzaju, ze względu na jakość i treść. Autor zwraca uwagę na znaczenie jakie ma humanistyczne poszukiwanie w samym sobie takich jakości jak wolność, życie, komfort, całość, a więc na indywidualizowanie „bezimiennego”. Aleksander wskazuje min. na wielkość przestrzeni, jak i czas. Twierdzi, że aby osiedle wytworzyło charakter wspólnoty, w jego obrębie nie może mieszkać więcej niż 300 rodzin. Małe miasteczko może stać się takim miejscem, kiedy zapewni mu się „bezpieczeństwo”, np. zielone strefowanie sięgające jeszcze idei miasta ogrodu Ebenezera Howarda¹⁰⁶.

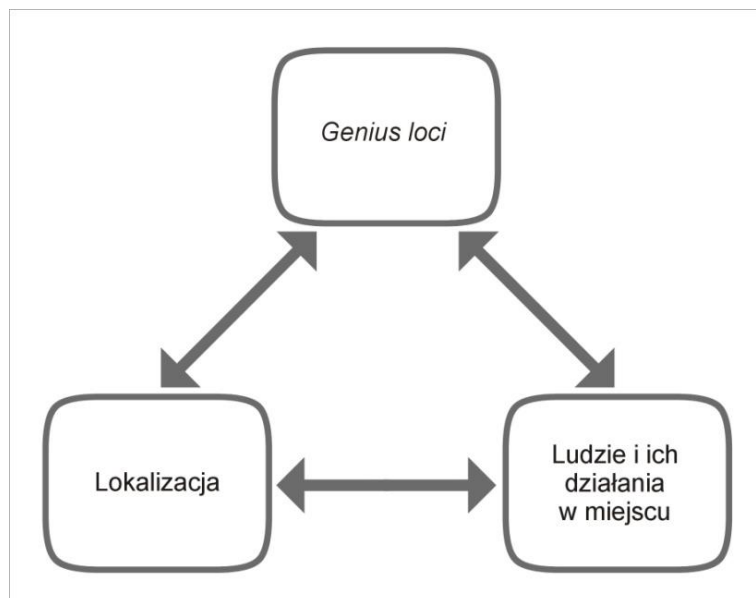
Łącząc rozważania Alexandra bliższe materialnym cechom przestrzeni z walorami niematerialnymi, tradycyjnymi i kulturowymi, na które zwraca uwagę Wallis - wyłania się obraz MIEJSCA, którym może stać się Stary Fordon.

¹⁰⁵ Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa 1987; a także Libura H., *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego Warszawa 1990.

¹⁰⁶ Alexander C. i in., *Język wzorców*, Gdańsk: GWP, 2008, s.34.

Na gruncie ruchu zwanego *nową urbanistyką* pojawia się spostrzeżenie, że wspólnota może wykształcić się na obszarze wyznaczonym przez dystans, jaki można przebyć podczas 10-minutowego spaceru¹⁰⁷. Stary Fordon jest przykładem potwierdzającym ten pogląd.

Ryc. I. 4. Triada relacji ludzie-miejsce według Seamona¹⁰⁸, oprac. autorka

Ważnym czynnikiem wzmacniającym przywiązanie do miejsca jest czas zamieszkania. W przypadku Starego Fordonu większość członków wspólnoty zamieszkuje w nim od urodzenia, a często są to kolejne już pokolenia. O tym, jaką rolę w związku z danym miejscem pełni pamięć, przywiązanie, swego rodzaju rutyna pisze Jane Jacobs, zwracając uwagę na dobre samopoczucie w miejscach znanych, przewidywalnych, „stałych” w swej lokalnej aktywności¹⁰⁹. Historia izolacji Starego Fordonu po włączeniu miasteczka w granice Bydgoszczy spotęgowała poczucie wspólnoty na swoim ograniczonym obszarze.

Miejsce jest zorganizowanym światem znaczeń¹¹⁰. Albert Einstein w taki sposób określił indywidualność MIEJSCA "miejsce to mała część powierzchni ziemi rozpoznawana dzięki nazwie..., a rzeczą, która je konkretyzuje, jest przedmiot materialny, grupa przedmiotów materialnych lub ciało"¹¹¹. Podobnie Martin Heidegger zwraca uwagę na znaczenie nie samego miejsca, ale bycia w nim, koegzystencji z nim.

¹⁰⁷ *Wspólnota...*, s.52

¹⁰⁸ Bierwiazonek K., Dymnicka M., Kajdanek K., Nawrocki T., *Miasto. Przestrzeń, Tożsamość. Studium trzech miast. Gdańsk. Gliwice. Wrocław, Warszawa* 2017, s.66

¹⁰⁹ Jacobs J., *Śmierć i życie wielkich miast Ameryki*, wyd. Centrum Architektury, Warszawa 2014, s.73.

¹¹⁰ Chmielewski J.M., *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, W-wa 2010, s.23.

¹¹¹ Einstein A. *Wstęp*, [w:] Jammer M., *Concepts of Space. The History of Theories of Space and Physics*, Mass: Harvard University, Cambridge 1969.

To nie lokalizacja określona współrzędnymi, ale przestrzeń relacyjna – złożona z subiektywności i bezpośredniości ludzkich doświadczeń¹¹².

Tworzenie miejsca to wyznaczenie granicy między tym co wewnątrz i tym co na zewnątrz – zarówno w rozumieniu przestrzennym jak i psychologicznym. Miejsce można odróżnić od innych poprzez charakter zabudowy. Nałożenie filtrów wspólnoty na przestrzeń, daje wyjściowe określenie miejsca. W przypadku Starego Fordonu sprawdza się zalecenie Ch. Alexandra: *Rób wszystko, co możliwe, aby wzbogacić kulturę i podkulturę miasta. W tym celu rozbij miasto – jak jest to możliwe – na ogromną mozaikę złożoną z małych i odrębnych podkultur, z których każda posiada własne terytorium przestrzenne oraz możliwość tworzenia odrębnego stylu życia*¹¹³.

Definiowanie MIEJSCA, to w dużej mierze sterowanie relacjami między przestrzenią miejską a człowiekiem z niej korzystającym, uwarunkowane ruchem i czasem. Poruszając się w określonej przestrzeni człowiek poddawany jest różnym bodźcom. Architektura stanowi tu statyczny element większej całości, wpływając, modulując zachowania mieszkańców¹¹⁴. Psychologia architektury opisuje jak świadomie sterować odczuciami odbiorcy dzieła, wskazuje metody kształtowania otoczenia architektonicznego tak, aby było pozytywnie odbierane¹¹⁵.

Rewitalizacja zdegradowanej przestrzeni oczywiście sprzyja tworzeniu i „programowaniu” miejsca, chociaż nie można go zaprojektować, a jedynie stworzyć świadomie warunki do realizacji procesu. Rewitalizacja traktowana wcześniej jako działanie na tkance materialnej, z czasem okazała się uzasadniona i pełna tylko wówczas, kiedy uwzględni udział w niej mieszkańców - począwszy od informowania ich, przez konsultacje, aż do współdecydowania, wreszcie realizację¹¹⁶. Teresa Bardzińska-Bonenberg zwraca też uwagę na znaczenie zróżnicowania funkcjonalnego i kompozycyjnego, a więc unikania monotonii w środowisku urbanistycznym, a także na ciekawe wartościowe próby interakcji wynikających z uzupełniających się funkcji¹¹⁷. Taka zmienność bodźców wzmaga atrakcyjność miejsca.

Często podkreśla się znaczenie dobrego samopoczucia jednostek, wynikającego z utrzymania istniejącej zabudowy. „Nasze miasta powinny dawać jasne wskazówki co do tego, gdzie byliśmy dotąd i dokąd zmierzamy”¹¹⁸. Rzadko bada się dlaczego tak ma być. Miejsca mogą być cenne dla zachowania stabilności psychiki, a zbyt szybka zmiana otoczenia może powodować niepokój. Podobnie jest, jeśli miejsca te są ośrodkiem

¹¹² Heidegger M., *Budować, mieszkać, myśleć*, W-wa 1997.

¹¹³ Alexander Ch., *A Pattern Language. Język wzorców*, Gdańsk 2008, s. 50.

¹¹⁴ Rasmussen S.E., *Odczuwanie Architektury*, Wyd. Murator, Warszawa, 1999.

¹¹⁵ *Forma i przestrzeń w świadomości użytkowników i projektantów*, Bańka A. (red.) seria wydawnicza Stowarzyszenia Psychologia i Architektura, Poznań 2003.

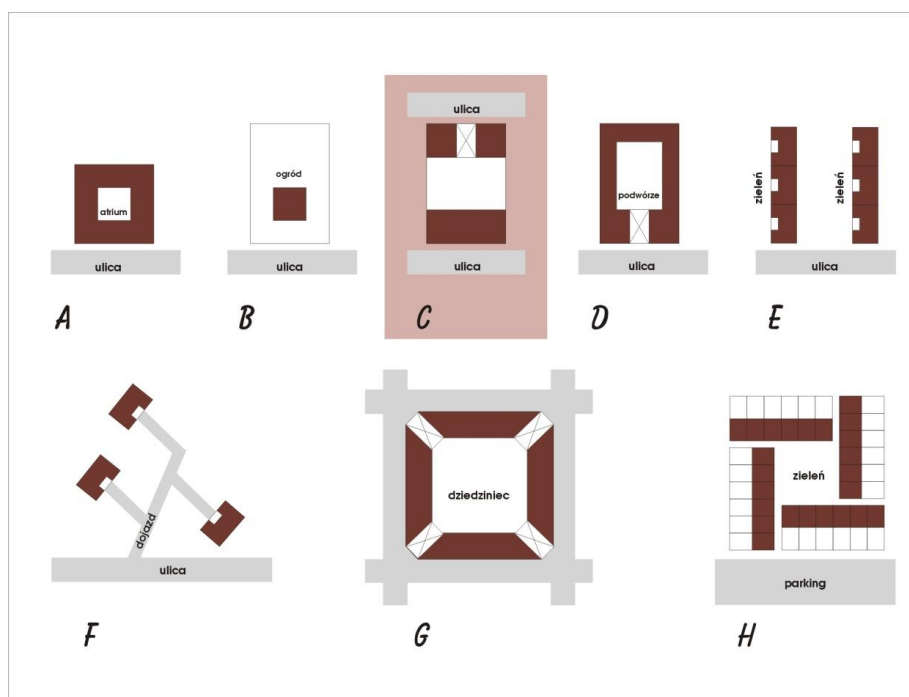
¹¹⁶ Lorens P., *Rewitalizacja miast. Planowanie i realizacja*, wyd. Politechniki Gdańskiej, 2010, s.43.

¹¹⁷ Bardzińska-Bonenberg T., *Tendencje kształtowania zabudowy śródmiejskiej w procesie rewitalizacji*, wyd. Politechniki Poznańskiej, Rozprawy nr 332, Poznań 1998, s.117.

¹¹⁸ Ford L.R., *Continuity and Change in Historic Cities*, „Geographical Review” 1978, 683.

indywidualnie odczuwanych wartości i znaczeń¹¹⁹. A. Pred twierdzi, że miejsca są ważne dla procesu tworzenia się społeczeństw i legitymizacji zasad społecznych, a zatem dziedzictwo nabiera znaczenia psychologicznego i społecznego. Świadomość znaczenia miejsca w procesie rewitalizacji wydaje się jednym z kluczowych warunków działań społecznych i przestrzennych.

Nie każdy rodzaj zabudowy sprzyja związkom sąsiedzkim i wzajemnym interakcjom¹²⁰, będącym warunkiem odczuwania miejsca. Z badań J. M. Chmielewskiego wynika, że dom atrialny (A) izoluje, jednorodzinny (N) oddala, kamienica czynszowa (D) hierarchizuje, zabudowa szeregowa (E) zaciera identyfikację i standaryzuje, punktowa (F) zaciera granice, kwartał (G) izoluje od otoczenia jak dom typu (A), zespół szeregowy z wydzieloną zielenią (H) uruchamia tylko integracje grupowe (sąsiedzkie). Optymalna okazuje się zabudowa typowa dla małego miasta - kamieniczka (C) jest reliktem podtrzymującym tradycyjne związki lokalnej społeczności.

Ryc. I. 5. Rodzaje zabudowy a związki sąsiedzkie, wg J.M. Chmielewskiego, oprac. autorki

Szeroko na temat oddziaływania miejsca na człowieka, określenia charakteru tego miejsca, by człowiek czuł się w nim u siebie, wypowiedzi się K. Pawłowska¹²¹. Zwraca uwagę na istotne, z punktu widzenia tematu rozprawy, wartości wpływające na pozytywne samopoczucie użytkowników przestrzeni, zachęcające do wchodzenia we wzajemne interakcje. Są to: niewielka skala budynków, ograniczona wysokość (także

¹¹⁹ Pred A., *Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time Geography of Becoming Places*, "Annals Association of American Geographers" 1984, 742.

¹²⁰ Chmielewski J.M., *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2010, s.93.

¹²¹ Pawłowska K., *Idea swojskości miasta*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2001.

Lewicka)¹²², charakterystyczne elementy zabudowy, czytelność granic, indywidualizm architektoniczny, znaczenie tożsamości kulturowej i własność. Autorka wprowadziła pojęcie „swojskości” miasta.

Trudniej szukać znamion miejsca w wielkich miastach – tym bardziej rosną szanse jednostek mniejszych, przyjaznych człowiekowi. Małe miasta żyją w cieniu dużych rozpychających się organizmów, a często (jak w przypadku Fordonu) zostają przez nie wchłonięte. Ten proces może mieć jednak i dobre strony. Małe miasto staje się "miejscem" w granicach zwierzchniej jednostki. Wiele więc zależy od władz lokalnych, od liderów, menadżerów aktywizujących potencjał lokalny, od znalezienia atutów, których nie mają większe ośrodki – walorów krajobrazowych, ciszy i spokoju, więzi społecznych dających poczucie bezpieczeństwa, wreszcie „klimatu”¹²³ - wartości dodanych, niemierzalnych, bez których nie ma miejsca – jest tylko przestrzeń.

*„Krajobraz zmysłowy” miasta oraz wrażenia emocjonalne i psychologiczne, jakie wzbudza – to niewidzialne, miękkie, nieuchwytnie i trudno definiowalne aktywa*¹²⁴. Szczególne znaczenie dla definiowania miejsca w kontekście rewitalizacji mają doświadczenia badaczy zajmujących się percepcją przestrzeni, jej oddziaływania na człowieka, a w konsekwencji świadomego wykorzystywania jej elementów w celu uzyskania określonych efektów.

Kevin Lynch w książce *The Image of The City* skonceptualizował pojęcie „obrazu miasta”, odrzucając uproszczone widzenie relacji łączących ludzi z ich środowiskiem. Dołączył tym samym do krytyki idei modernizmu. Lynch zapoczątkował ważną dyskusję na temat znaczenia miejsca w przestrzeni oraz badania socjologiczne, geograficzne, urbanistyczne i inne, których obiektami były całe miasta. Postulował, by istotnym elementem kształtowania przestrzeni była jasna diagnoza „po co i dla kogo?” postawiona przy faktycznym udziale ludzi w badanym miejscu. Lynch stworzył pojęcie „obraz miasta” - jako mentalną wizję w aspekcie uwarunkowań społecznych i kulturalnych. Zajmował się formą wizualną miasta w trzech ujęciach: budowy, znaczenia i wyobrażenia. Stworzył koncepcję mapy poznawczej. Jego badania pozwoliły ustalić znaczenie istotnych, węzłowych elementów o zapadającym w pamięć wyglądzie. Jego praktyczne wskazania były zbieżne, choć niezależne, do badań Żórawskiego¹²⁵.

Właściwości krajobrazu mogą sprzyjać relacjom międzyludzkim lub je osłabiać¹²⁶. W sierpniu 2017 roku w ramach działania Fundacji Smart Stary Fordon prowadzonej

---

¹²² Lewicka M. Przeprowadziła badania, z których wynika, że ludzie mieszkający powyżej IV piętra unikają kontaktów międzysąsiedzkich, im wyżej, tym gorzej – nawet w relacjach „drzwi – w drzwi” - Magazyn „Miasta”.

¹²³ *Małe miasta w obszarach metropolitalnych*, red. Heffner K., Warzał T., PAN, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Biuletyn , zeszyt 232, Warszawa 2007, s.74.

¹²⁴ Landry Ch., *Kreatywne miasto. Zestaw narzędzi dla miejskich innowatorów*, Narodowe Centrum Kultury, W-wa 2013, s.41.

¹²⁵ Żórawski J., *Siatka prostych*, Wyd. PK, Kraków 2012.

¹²⁶ Lynch K., *Obraz miasta*, wyd. Archivolta, Kraków 2011.

przez koordynatorkę do spraw rewitalizacji przeprowadzono eksperyment, w ramach którego uczestnicy próbowali zapisywać swoje doznania według założeń Lyncha. Była to nie tylko zabawa uświadamiająca aspekty odbioru i wartościowania starofordoforskiej przestrzeni, ale działania pozwalające aktywistom poznać kolejne narzędzie analizowania tego co ich otacza.

Postrzeganiem przestrzeni w podobny sposób jak Lynch zajmował się K. Wejchert, tworząc tzw. wykresy krzywych wrażeń¹²⁷. Na niepowtarzalność wrażeń, subiektywne uwarunkowania odbioru, takie jak: cel wędrówki, nastrój przechodnia i jego możliwości rejestracji wrażeń oraz obiektywne jak: pogoda, charakter funkcjonalno-przestrzenny ciągu, jego wartości estetyczne i kulturowe zwrócili uwagę T. Bardzińska-Bonenberg, K. Locher-Książek i M. Nowosad¹²⁸.

Zagadnieniami percepcji otoczenia zajmował się również antropolog A. Rapoport. Zwrócił uwagę m.in. na zasady widzenia poszczególnych obrazów poprzez ich grupowanie i łączenie (filtry percepcyjne)¹²⁹. Pojęcie „mapy poznawczej” (cognitive maps) wprowadził E. T. Tolman, według którego człowiek poruszający się w określonej przestrzeni uczy się odczytywać ją jako układ znaków, symboli, punktów orientacyjnych¹³⁰.

Edward Hall, wprowadzając pojęcie „proksemika” badał przestrzeń społeczną i indywidualną oraz postrzeganie jej przez człowieka.¹³¹ Zdefiniowane przez niego m.in. „odległości społeczne”, czyli zwyczajowe odległości korzystne dla różnych form komunikacji stają się cenną wskazówką szczególnie w organizowaniu przestrzeni publicznej. Chcąc wzmocnić wzajemne interakcje – można przewidzieć np. odpowiednie kątowne ustawienie ławek, chcąc dać możliwość obserwacji wzajemnej lub czegoś interesującego można odpowiednio zaaranżować przestrzeń. Świadomość oddziaływania pozornie nieistotnych detali daje możliwość stworzenia miejsca, które z niejasnych dla odbiorcy powodów stanie się przyjazne. Podobną tematyką zajmował się A. Bańka, analizując m.in. emocjonalne strony odbioru architektury¹³².

Duński architekt i urbanista Jan Gehl¹³³ widzi istotę miasta w jego przestrzeniach publicznych. Ukazuje on mechanizmy powstawania wartościowych przestrzeni poprzez priorytet ruchu pieszego, projektowanie miejsc bezpośrednich kontaktów, wymiany informacji, przekazu. Zwrócił uwagę na zależność pomiędzy dobrą jakością przestrzeni

¹²⁷ Wejchert K., *Elementy kompozycji...*, s. 162-183.

¹²⁸ Bardzińska-Bonenber T., Locher-Książek K., Nowosad M., *Wnętrza urbanistyczne - próba analizy. Metoda graficzna na przykładzie zabudowy centrum Gliwic*, [w:] *Ochrona i kształtowanie krajobrazu w zabytkowych układach przestrzennych*, Politechnika Krakowska, Kraków 1987.

¹²⁹ Rapoport A., *Human aspects of urban form*, USA, 2004.

¹³⁰ Tolman E.C., *Cognitive maps i Rats and Men*, "Psychological Review" 1984, No 55, s.189-208.

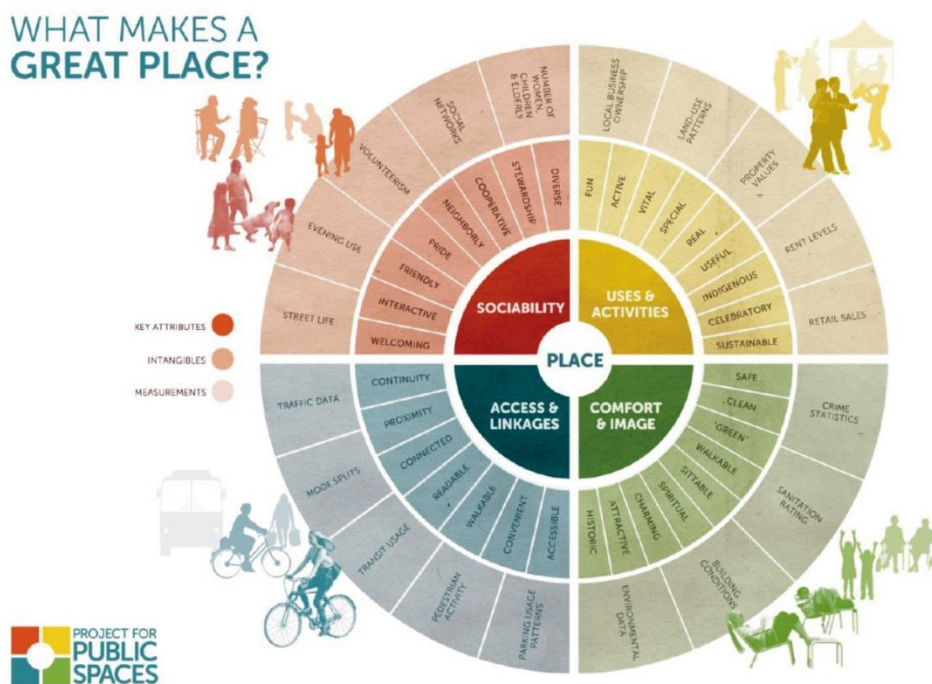
¹³¹ Hall E.T., *Ukryty wymiar*, PIW, Warszawa 1976.

¹³² Bańka A., *Architektura psychologicznej przestrzeni życia. Behawioralne podstawy projektowania*, Poznań 2016.

¹³³ J.Gehl, *Life between the buildings*, New York 1987.

miejskiej a powstawaniem opcjonalnych aktywności. Obserwacja tych ostatnich staje się wskazówką dla budowania określonych parametrów miejsca.

Sytuacja Starego Fordonu wpisuje się w przedstawione uwarunkowania mające wpływ na definiowanie go jako MIEJSCA. Świadomość kształtowania przestrzeni tak, by była postrzegana przez jej użytkowników w sposób wywołujący oczekiwane odczucia i zachowania pozwala na uzyskanie bardzo pozytywnych efektów nawet wówczas, gdy dotyczy to obszaru niewielkiego i stosunkowo skromnego jak chodzi o wartości architektoniczne.

Ryc. I. 6. Schemat PPS, What is placemaking?, <https://www.pps.org/article/what-is-placemaking>, (wejście 01.02.2018.)

William H. Whyte¹³⁴ zwrócił uwagę na fakt, że przestrzenie w mniejszych, biedniejszych dzielnicach miasta mają bardziej do-społeczny charakter niż niejedna „piękna” przestrzeń zaprogramowana odgórnie. Zajął się oddolnym kształtowaniem przestrzeni miejskiej (DIY)¹³⁵, stając się prekursorem prototypowania, czyli stosowania tanich, eksperymentalnych rozwiązań dla sprawdzenia, jak będzie funkcjonowało dane miejsce np. przy zastosowaniu wybranych elementów małej architektury. Badania White’a wskazują na korzyści wynikające z wykorzystania tańszych materiałów i dawania sobie przyzwolenia na popełnianie błędów, niż przyjmowanie gotowych projektów za docelowe. Tworzenie miejsca jako proces dynamiczny, podlegający korektom i jakby nigdy nieskończony, nawarstwiający się w upływie czasu wydaje się

¹³⁴ William H. White, *The social life of small urban spacer*, Paperbak 2001.

¹³⁵ Skrót DIY ang. Od hasła Do It Yourself – zrób to sam.

w przypadku Starego Fordonu rozwiązaniem idealnym, tożsamym z istniejącą już aktywnością lokalną, dającą możliwości prostych, niekosztownych zmian. Autorka jest zdania, że niektóre przestrzenie powinny pełnić rolę miejsc zmiennych, urządzanych czasowo – co stanowiłoby dodatkową atrakcję i wzbudzałoby zainteresowanie, stając się „poletkiem doświadczalnym” dla twórców, realizatorów miejskich projektów badawczych, w tym zakresie prototypowania, podobnie jak to czyni think-tank *Project for Public Spaces*¹³⁶. Doświadczenia grupy z przebadania ponad 1000 miejsc publicznych na całym świecie zostały zebrane w publikacji *Jak stworzyć miejsce? Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych*.

Analizując warunki, jakie spełniać powinna przestrzeń, która posiada znamiona MIEJSCA należy zwrócić uwagę na sposób jej postrzegania, który przedstawia J. Żórawski. Badania dotyczą min. wizualności, odczytywania obrazu, jako układu punktów i wędrówki wzroku według określonych zasad, widzenia i niewidzenia¹³⁷. Uświadomienie sobie znaczenia innych „komponentów” uzupełniających w istotny sposób odbiór miejsca – takich jak zapach, dotyk (faktura posadzki, ściany) - walory haptyczne, światło, dźwięki¹³⁸ i zastosowanie ich w organizowaniu przestrzeni dla MIEJSCA – można uzyskać cel. Przykładowo zapach drewna i wilgotnych murów synagogi w Starym Fordonie, faktura łuszczących się ścian i niepowtarzalna akustyka to walory, które trudno zachować po remoncie obiektu. Warto mieć na uwadze ich ulotność i znaczenie.

Programując proces rewitalizacji w kontekście miejsca można przytoczyć cechy określające przestrzeń publiczną według P. Haupta¹³⁹. Ilustrują one synergię działań społecznych i przestrzennych:

- dawanie poczucia bezpieczeństwa,
- zapewnienie dostępności,
- posiadanie rozpoznawalnej tożsamości,
- oferowanie różnorodności zachowań,
- stymulowanie aktywności mieszkańców,
- równowaga występujących funkcji,
- przyjazne otoczenie,
- włączenie w szerszy kontekst,
- atrakcyjność przestrzeni,
- zróżnicowanie społeczności,
- swoiste *genius loci* - duch miejsca.

---

¹³⁶ *Jak stworzyć miejsce? Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych*, 2009, Project for Public Spaces Inc., Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Kraków.

¹³⁷ Żórawski J., *Siatka prostych*, Kraków 2012.

¹³⁸ Pallasmaa J., *Oczy skóry. Architektura i zmysły*, Instytut Architektury, Kraków 2012.

¹³⁹ Haupt P., *Rola tożsamości w kształtowaniu przestrzeni publicznych*, [w:] *Miejsce, Nie-Miejsce Marca Auge'a*, red. J. Kobylarczyk, K. Paprzyca, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2016, s. 32.

Małgorzata Dymnicka przedstawiając złożoność odczytywania pojęcia miejsca dostrzegła trudność ostatecznej interpretacji wskazując na jednoczesne „zamknięcie” i „otwarcie”. „Korzenie rozumienia miejsca, choć może nigdy nieuświadomione, tkwią w naszej biografii i wczesnych doświadczeniach, w języku: „nasz dom”, „nasz pokój”, „nasza ulica”, „nasze miasto”, „nasza okolica”. Obrazy miejsc nosimy w sobie i zawsze możemy je ożywić w umyśle”¹⁴⁰.

Autorka rozprawy jest zdania, że w czasach tak agresywnego naporu nowych technologii, otwarcia, rozdarcia pomiędzy różnymi przestrzeniami, estetykami, unifikacji wszystkiego - rewitalizacja w oparciu o tradycyjne definiowanie miejsca może stać się alternatywą nie do przecenienia. Na tym tle wybór przykładu Starego Fordonu może stanowić próbę zmierzenia się tradycji i przywiązania do „określoności” z otaczającą skomercjalizowaną, obcą przestrzenią, którą Marc Auge nazwał *nie-miejscem*¹⁴¹, a Ray Oldenburg próbował szukać ratunku dla obojętności przestrzeni definiując pojęcie *trzeciego miejsca*¹⁴².

Ryc. I. 7. Rysunki studentów - odpowiedź na zadanie: „Magia miejsca w Starym Fordonie”, Prowadząca: autorka, 2015¹⁴³

¹⁴⁰ Dymnicka M., *Od miejsca do nie-miejsca*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Sociologica 36, 2011, s.49.

¹⁴¹ Argue M., *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, Warszawa 2010.

¹⁴² Oldenburg R., *The Character of Third Places*, 1989, [w:] Carmona M., Tiesdell S. (red.) *Urban Design Reader*, Amsterdam: Architectural Press, Elsevier, 2007.

¹⁴³ W ramach zajęć ze studentami I roku kierunku Wzornictwo autorka przeprowadziła ćwiczenie rysunkowe, mające na celu „poszukanie” charakteru, specyfiki miejsca, jakim jest Stary Fordon w nieoczywistych ujęciach i skojarzeniach.

II. HISTORIA FORDONU

II. 1. Wyszogród - lokacja - do okresu przedrozbiorowego

Specyfika miasta/dzielnicy wiąże się bezpośrednio z jego złożoną historią, stąd konieczne jest przytoczenie najważniejszych faktów.

Pierwsze rodzime dla Fordonu źródła archeologiczne wiążą się ze schyłkiem środkowej epoki kamienia (6000-4500 lat p.n.e.)¹⁴⁴. Kolejne znaleziska archeologiczne potwierdzają wczesną aktywność osadniczą na tym terenie. Analizując jednak dzieje Fordonu, należy rozpocząć od historii Wyszogrodu gdyż Stary Fordon jest kontynuacją tej osady. Jest to przykład translokacji, ponieważ dzisiejsze miasto nie rozwinęło się ściśle na obszarze Wyszogrodu, ale przejęło jego funkcje, zajmując pierwotnie obszar mniejszy od grodziska, stanowiący ok. 1/5 jego powierzchni¹⁴⁵ i położony na wschód od Wyszogrodu. Castrum Wisegrad, o którym w 1113 r. wspomina Gall Anonim w swej Kronice¹⁴⁶, grodzisko położone na urwistym brzegu Wisły, około 1,5 km na północ od ujścia Brdy (u Galla rzeka nie miała nazwy) do Wisły, leżące w widłach tych dwóch rzek, posiadało znakomite warunki obronne i kontrolę nad wodnym szlakiem komunikacyjnym. Jego genezę wiąże się właśnie ze strategiczną lokalizacją – gród od początku sprawował kontrolę nad drogą wodną Wisły i drogami lądowymi prowadzącymi z Kujaw na Pomorze Gdańskie i do ziemi chełmińskiej.

Rok 1113 przyniósł wyprawę Bolesława Krzywoustego na pas nadnoteckich grodów pomorskich i tu jako pierwszy został zaatakowany właśnie Wyszogród. Poddany już księciu gród znalazł się w wyniku podziału Polski na dzielnice w obrębie Mazowsza. Trzynasty wiek upłynął na ciągłej zmianie przynależności terytorialnej ziemi wyszogrodzkiej między Pomorzem, Kujawami i Wielkopolską – co wynikało oczywiście z położenia grodu. W 1314 r. powstało księstwo bydgosko-wyszogrodzkie, a jego władcą został książę Przemysław Kujawski (Inowrocławski). Władysław Łokietek w 1327 roku przejął dzielnicę inowrocławską, w tym księstwo. Zajął się wzmocnieniem militarnym Wyszogrodu, by kierować z niego ataki na ziemie krzyżackie znajdujące się po drugiej stronie Wisły oraz atakując przepływające statki. Kres Wyszogrodu nastąpił w 1330 roku, kiedy to Krzyżacy postanowili rozprawić się ostatecznie z Polakami. Komtur chełmiński Otto von Luterberg napadł na Wyszogród, mordując całą 200-osobową załogę. Mieszkańcy zostali zmuszeni do opuszczenia grodu i przeniesienia się na północ, w miejsce dzisiejszego Fordonu. Po zniszczeniu przez Krzyżaków grodu, nie podjęto już jego odbudowy. Pozostało jednak osadnictwo – wieś zwana Wyszogrodem i parafia. W 1349 roku ówczesny książę szczeciński ufundował nowy kościół, który najpewniej funkcjonował jeszcze do 1430 roku, służąc nie tylko mieszkańcom

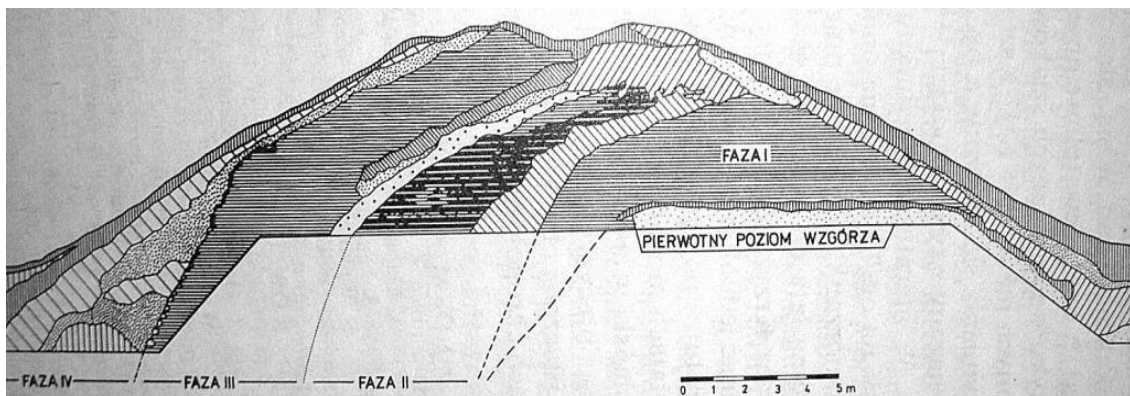
¹⁴⁴ Woźny J., *Fordon w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Biegański Z., Kujawsko-Pomorskie Wydawnictwo Kulturalne, Bydgoszcz 1997, s. 10.

¹⁴⁵ Piechowski B., *Historia Fordonu (w zarysie)*, Bydgoszcz 1924, s. 7-13.

¹⁴⁶ Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przekład R. Grodecki, Wrocław 1989, s. 169.

Wyszogrodu, ale i mieszkańcom fordońskim. Od 1346 roku wiodącą rolę administracyjną i strategiczną przejmują Bydgoszcz, podniesiona do rangi miasta przez Kazimierza Wielkiego¹⁴⁷.

Niewiele można powiedzieć o wyglądzie trzynastowiecznego grodu. Dokument z 1252 roku potwierdza istnienie tu komory celnej i co za tym idzie przeprawy przez Wisłę. Najwięcej informacji o wyglądzie grodziska wniosły badania archeologiczne. Pierwsze, zakrojone na tak szeroką skalę w regionie, przeprowadzono w latach 1958-1960 (kierujący: L. i J. Rauhut, C. Potemski, J. Chudziakowa). Pracowano zaledwie na 1/5 dawnego grodu – resztę zagarnęła Wisła.¹⁴⁸ Udało się ustalić 4 fazy budowy i przebudowy Wyszogrodu. W ostatniej fazie średnica grodu dochodziła do 190 metrów.

Ryc. II. 1. Profil wału zewnętrznego w południowo-zachodniej części obiektu.

Źródło: "Historia Bydgoszczy" t.I, pod red. M. Biskupa

Gród otaczała fosa, wały były wzmocnione izbicami, te zaś z zewnętrznej strony posiadały obłożenie z kamieni lub z cegły¹⁴⁹. Badania archeologiczne potwierdzają ten obraz, jednocześnie znacznie go uzupełniają. Wewnątrz obwarowań wydzielono mały stożkowy wzgórek (tu prawdopodobnie zlokalizowano budynek murowany. Skupienie odkrytych tutaj militariów świadczy o wojskowo-administracyjnym charakterze ośrodka¹⁵⁰. Już w połowie XII wieku odbywał się tu targ, prosperowały karczmy a także została erygowana wyszogrodzka parafia¹⁵¹.

Warto także wspomnieć o istniejącej tradycji mówiącej o pobycie w Wyszogrodzie św. Wojciecha. Pierwszy raz wzmiankuje na ten temat biskup Rozrażewski w 1588 roku. W aktach wizytacji wspomina o św. Wojciechu, który wraz z bratem Gaudentym

¹⁴⁷ Wyszogrod - strona poświęcona historii grodu, <http://www.wyszogrod.bydgoszcz.pl/?d=historia>, (wejście 02.11.2017).

¹⁴⁸ Potemski C., *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim. Prace komisji historii BTN*, PWN, 1963.

¹⁴⁹ Śliwiński B., *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII-XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113-1296*, Warszawa – Poznań 1989, s. 113, 152.

¹⁵⁰ *Słownik starożytności słowiańskich*, t. VI, Wrocław 1977, s. 657.

¹⁵¹ *Ibidem*, s.657.

zatrzymał się przez kilka dni w Wyszogrodzie, odpowiadając w tamtejszej kaplicy mszę. Jest to prawdopodobne, ale nie zostało udowodnione. Jednak przywiązanie do tej tradycji może uzasadniać wybranie herbu Poraj, jakim pieczętował się biskup św. Wojciech, na herb Fordonu¹⁵².

Ryc.II.2. Wyszogród- stan obecny i rekonstrukcja,

<https://www.facebook.com/bydgoski.wyszogrod/photos/a.1607148382854227.1073741826.1607148316187567/2129664023935991/?type=3&theater>, (wejście 10.03.2018)

Punktem zwrotnym w dziejach tej osady był dokument z 21 października 1382 roku wystawiony przez Władysława Opolczyka. Książę powołał do życia miasto, które określił dwoma nazwami: Wyszogród-Hoghemburg. Była to ostatnia próba reaktywacji Wyszogrodu w niedalekiej od zniszczonego grodziska lokalizacji. Drugi człon nazwy nie przyjętą się. Nowemu ośrodkowi książę nadał prawo niemieckie odmiany chełmińskiej. Jednak najistotniejszym postanowieniem było prawo pobierania cła na Wiśle i przyznanie prawa składu.

Nazwa nowego miasta nawiązywała do dawnego ośrodka grodowego, który w momencie lokacji już nie funkcjonował. Powołany nowy ośrodek miejski powstał na zupełnie nowym miejscu, wcześniej niezasiedlonym. Pierwotna nazwa została zarzucona, gdyż nigdy już nie pojawiła się w źródłach, natomiast zaistniało miasto Fordan, wzmiankowane po raz pierwszy w 1409 roku¹⁵³. Etymologia nazwy ściśle wiąże się z funkcją, jaką pełniło miasto, *Fordan* oznaczało pobieranie opłat celnych na rzece¹⁵⁴. Kościołem parafialnym dla nowego ośrodka pozostała przynajmniej do lat trzydziestych XV wieku dawna świątynia wyszogrodzka. Tak więc miasto rozwijało się około 2 km na wschód od dawnego grodu. Pozostałości Wyszogrodu rozmyły wody Wisły, szczególnie po przesunięciu się nurtu rzeki w kierunku północnym, po wybudowaniu w II poł. XIX wieku przy ujściu Brdy portu rzecznego. Zahamowanie w ten sposób przesuwania się koryta Wisły w kierunku zachodnim spowodowało

¹⁵² Wyszogród - Bydgoszcz, <http://www.wyszogrod.bydgoszcz.pl/?d=legenda>, (wejście 09.01.2017).

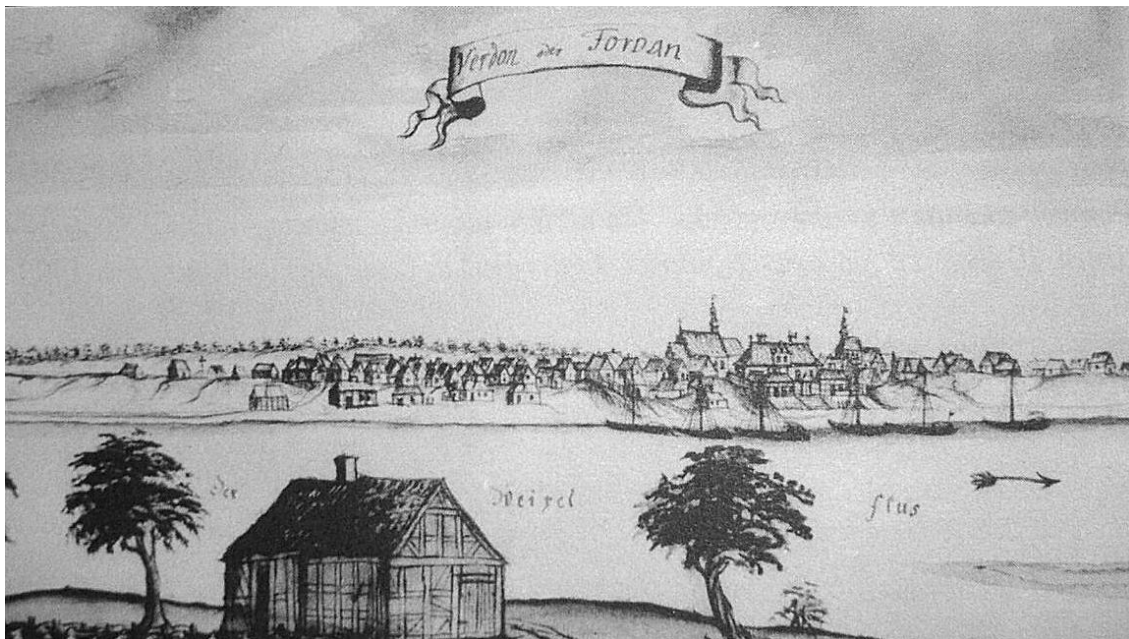
¹⁵³ Zygleski Z., *Fordon przedrozbiorowy*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Biegański Z., Kujawsko-Pomorskie Wydawnictwo Kulturalne, Bydgoszcz 1997, s. 24.

¹⁵⁴ Ibidem s. 24.

przesuwanie się nurtu na północ i rozmywanie skarpy brzegowej. Erozja wynikająca z gwałtownej zmiany kierunku biegu rzeki trwa po dzień dzisiejszy.

4 lipca 1424 roku Władysław Jagiełło wystawił kolejny ważny dla miasta dokument. Widniało tam określenie *Fordan*, z pominięciem nazw pierwotnych. Król dokonał reorganizacji prawnej miasta, wprowadzając w miejsce prawa chełmińskiego, prawo niemieckie w odmianie magdeburskiej (była to *de facto* powtórna lokacja miasta). Jagiełło jako miasto wzorcowe dla Fordonu wyznaczył Bydgoszcz, eliminując tym samym wpływ Torunia, co zaznaczało się wcześniej. Pierwszym wójtem fordońskim został starosta bydgoski¹⁵⁵.

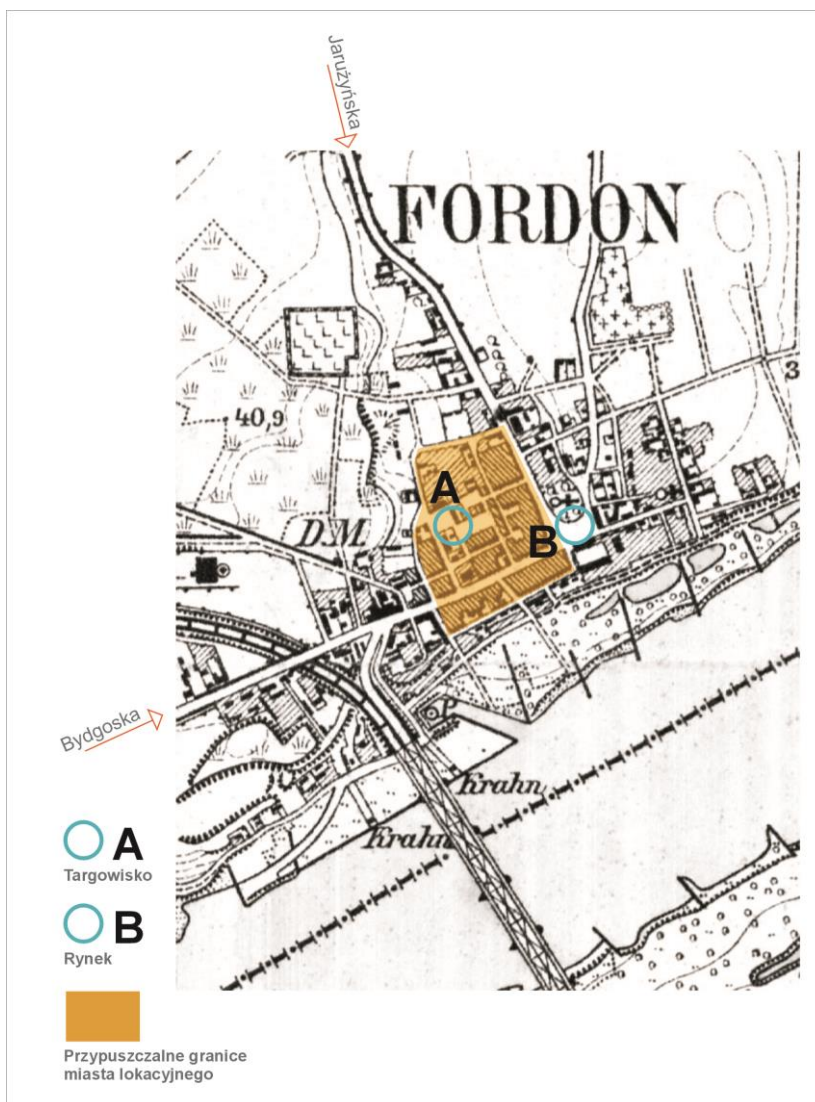
Ryc. II. 3. Panorama Fordonu z 1745 r., rysunek J.F.Steinera, oryginał w MO w Toruniu, źródło: <http://www.wyszogrod.bydgoszcz.pl/?d=fordon1> (wejście: 23.07.2017).

Pierwotny układ przestrzenny miasta można odtworzyć na podstawie mapy z roku 1907 (Ryc. II. 4.) zawierającej układ ulic. Miasto wytyczone najpewniej zaraz po lokacji rozciągało się pomiędzy dzisiejszymi ulicami Wyzwolenia, Krygera, Góralską, Filomatów i Zakładową. Przez lata przypuszczano, że pierwotny rynek z zabudowanymi pierzejami znajdował się na miejscu dzisiejszego Targowiska. Widoczny na mapie pusty plac w północno-zachodniej części Targowiska, pierwotnie leżący poza rynkiem, uważano za miejsce po dawnym budynku kościelnym¹⁵⁶. Układ ten jest bardzo dobrze widoczny na mapach z przełomu XVIII i XIX wieku. Pojawia się na nich zabudowany obszar w miejscu obecnego kościoła Św. Mikołaja. Układ ulic sugeruje, że pierwotnie teren ten nie wchodził w obręb miasta. Droga łącząca Bydgoszcz z Fordonem nie wchodziła do miasta dzisiejszą ulicą Bydgoską, a łączyła się z drogą jarużyńską do Jaruzyna tuż za

¹⁵⁵ Sieracka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik funkcjonalno-przestrzenny bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego*, [w:] *Biuletyn PAN KPZK*, Warszawa 2012, z. 249, s. 36.

¹⁵⁶ *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1997, s.25.

północną granicą miasta. Do niedawna sądzono więc, że Fordon miał pierwotnie dwa rynki – pierwszy w miejscu Targowiska i drugi – obecny (który wcześniej spełniał rolę placu targowego i miejsca oczekiwania na przeprawę).

Ryc. II. 4. Fordon 1907 z zaznaczeniem granic obszaru miasta lokacyjnego i dwoma placami - Targowiskiem i późniejszym Rynkiem, (oprac. autorka), Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Mapy topograficzne, nr 1428.

Utrwalone już w świadomości Fordonian hipotezy obaliły badania archeologiczne prowadzone w roku 2012. Wykazały one, że dzisiejszy rynek fordoński jest pierwotnym i jedynym rynkiem miasta¹⁵⁷.

W pierwszej połowie XIX wieku rozwój przestrzenny miasta postępował dalej na wschód. Mapa z roku 1850 rejestruje zasiedlenie obszarów wokół dzisiejszego kościoła św. Jana Apostoła i Ewangelisty¹⁵⁸.

¹⁵⁷J. Woźny, *Fordon w świetle badań archeologicznych...*, s.15.

W pierwszych dwóch dziesięcioleciach XV wieku Polska prowadziła z Zakonem Krzyżackim walkę o żeglugę na Wiśle. Fordon wraz z Bydgoszczą i pobliskim Solcem Kujawskim znalazły się w samym centrum walk, co w ostateczności doprowadziło do tego, że ośrodki te stały się jednolitym zapleczem dla Kujaw i bramami w kierunku Pomorza i Ziemi Chełmińskiej¹⁵⁹. To swego rodzaju „trójmiasto” dopełniało się funkcjonalnie: Solec jako osada handlowa uczestniczył w handlu wiślanym towarami z Kujaw i wraz z większą Bydgoszczą stanowiły kujawski spichlerz. Fordon natomiast, ze względu na posiadanie komory celnej, był miejscem obsługi handlu na Wiśle. Z czasem Bydgoszcz stała się ponadregionalnym ośrodkiem handlu i rzemiosła obsługującym poza Kujawami Krajną, Pałuki i znaczną część Wielkopolski. Fordon wraz z Solcem stały się miastami podrzędnymi, co już nigdy potem nie uległo zmianie. Fordońska komora celna, która funkcjonowała do 1853 r. umiejscowiona była bezpośrednio nad Wisłą na południe od Rynku. Nie była ona własnością Fordonu, ani też miasto nie pobierało dochodów z opłat celnych. Stanowiła jednak ważny element krajowego systemu celnego. Tutaj kontrolowano towary szlacheckie wiezione do Gdańska¹⁶⁰. Związek Fordonu z Wisłą jest trwałym elementem historii miasta, mimo że nigdy ono samo nie czerpało korzyści z pobieranych opłat, to jednak nadwiślańskie, strategiczne położenie wraz z funkcjonującą komorą, dla której miasto było zapleczem, stanowiły fordoński wyróżnik.

O randze miasta decyduje jego wielkość, ale także skład społeczny, w tym wielonarodowość, oznaczająca możliwość kontaktów na różnych poziomach. Sytuacja zmieniała się i była uzależniona od szeregu okoliczności. Zachowane zapisy po przeprowadzonych lustracjach kościelnych od początku odnotowują trójnarodowość fordońskiej społeczności. W 1781 roku odnotowano 254 katolików, 200 protestantów i 500 Żydów¹⁶¹.

Miasto wielokrotnie nękane epidemiami, powodziami, pożarami, począwszy od pierwszego odnotowanego w 1584, ulegało kolejnym zniszczeniom. Największe spustoszenie Fordonu przypadło na początek XVIII stulecia w czasie wojny północnej, kiedy to przez Fordon wielokrotnie przechodziły wojska, ściągano kontrybucję i podatki. W tym czasie miasto uległo trzykrotnemu spaleni, a do tego w 1713 roku

---

¹⁵⁸ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt. WAB), Mapy topograficzne, nr 1428, Fordon – 1907; Archiwum Państwowe w Toruniu, Zbiory kartograficzne (dalej cyt. APT), sygn.231 Nr 715, Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict, k. 42v, atlas 1797-1802; Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy, Zbiory specjalne (dalej cyt. WMBPB, Zb. spec), C.IV 764, Specialkarte von dem Koniglich Preussischen Bezirke REgirung zu Bromberg 1816, zaznaczono przeprawę przez Wisłę; tamże, B.II 808, Reyzmann. Karte von Bromberg um 1850.

¹⁵⁹ Zyglewski Z., *Fordon przedrozbiorowy...*, s.21-23.

¹⁶⁰ Ibidem, s.28.

¹⁶¹ Guldon Z., *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i poł. XVII wieku*, [w:] *Prace Komisji Historii BTN*, T.1, Bydgoszcz 1963, s. 65-72.

doszła wielka powódź. Zniszczenia jakich dokonała zmusiły wójta do ściągnięcia osadników olenderskich, którzy zamieszkali na stałe na północ od Fordonu¹⁶².

Istotnym faktem w tym okresie historii miasta były procesy o czary. W latach 1675-1747 odbyły się aż 73 takie sprawy. Z oskarżonych zeznania uzyskiwano za pomocą tortur, a następnie skazywano na śmierć lub wydalenie¹⁶³.

Mieszkańcy trudnili się rolnictwem, rzemiosłem, piwowarstwem, rybołówstwem, sternictwem oraz w niewielkim stopniu kupiectwem. Co ciekawe, nie uczestniczyli w handlu wiślanym¹⁶⁴.

Do rozbiorów, ani też później, miasto nie posiadało murów miejskich i miało zabudowę z drewna, gliny i słomy. Załedwie kilka obiektów było murowanych: komora celna, kościół i być może jakieś domy mieszczan. Domy konstrukcji szachulcowej na kamiennych fundamentach kryto słomą. Do początku XVII wieku Fordon posiadał już kościół katolicki pw. Św. Mikołaja, bożnicę, szkołę oraz budynek ratusza.

Ten okres historii Fordon kończy jako miasteczko słabe i ubogie, nie będące żadnym konkurentem dla Bydgoszczy. Specyficzną cechą miasta był duży odsetek ludności żydowskiej. Zwracają uwagę procesy o czary i ściągnięcie na sąsiednie tereny Olędrow, stanowiących nowy element społeczny i kulturowy.

II. 2. Okres pruski (1772 - 1918)

Okres zaborów wiąże Fordon z Prusami aż do stycznia 1920 roku. Pojawiają się przybysze z Niemiec, tworząc trzecią obok Polaków i Żydów silną grupę narodowościową. W latach 1774 – 1910 miał miejsce stały wzrost liczby Polaków i Niemców, natomiast Żydzi przeważali jedynie do połowy XIX wieku¹⁶⁵.

W Fordonie w okresie pruskim (1772-1918) był jeden kościół katolicki pod wezwaniem św. Mikołaja (Ryc.II. 5.), parafia związana jeszcze z erygowaniem wyszogrodzkim. Był on murowany, zbudowany prawdopodobnie w roku 1600 i przebudowywany po pożarach. Jego pozostałością jest wschodnia kaplica obecnego kościoła Św. Mikołaja – prezbiterium poprzedniego kościoła.

W 1822 roku utworzono samodzielną fordońską gminę ewangelicką, a w latach 1877-1879 zbudowano zbór pod wezwaniem św. Jana. Liczna grupa Żydów doczekała się powołania swojej gminy dopiero w roku 1870, mimo zbudowanej już synagogi¹⁶⁶. Pojawiają się więc trzy obiekty sakralne zaznaczające trójnarodowość miasteczka, przy których skupia się zabudowa towarzysząca – szkoła żydowska (cheder) i łaźnia (mykwa), plebania i pastorówka, a także trzy cmentarze.

¹⁶² Zyglewski Z., *Fordon przedrozbiorowy...*, s.29.

¹⁶³ Kabaciński R., *Szkice do dziejów dawnej Bydgoszczy. XVI-XVIII w.*, Bydgoszcz 1975, s. 139-140.

¹⁶⁴ Piechowski B., *Historia Fordonu...*, s.157.

¹⁶⁵ Turowski S., *Fordon w latach 1772-1920*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic...*, s. 52.

¹⁶⁶ Ibidem, s.52-57.

Ryc. II. 5. Pierwszy kościół parafialny Św. Mikołaja, widok od strony rynku, źródło: Zbiory Towarzystwa Miłośników Starego Fordonu.

Już w pierwszych latach panowania pruskiego po uruchomieniu Kanału Bydgoskiego w 1774 roku, Fordon dzięki dogodnemu położeniu na rozwidleniu kierunków żeglugi Toruń - Gdańsk - Berlin, stał się miejscem pobierania opłat i nadzoru rzeczno-żeglarskiego na większą skalę. W latach 1780-1783 zostaje zbudowany kolejny ważny, istniejący do dnia dzisiejszego obiekt, budynek Dyrekcji Ceł i Akcyzy, czyli komory celnej. W 1853 roku został on przekształcony na więzienie dla kobiet¹⁶⁷.

Okres pruski, to dla Fordonu czas rozwoju. Po wielkim pożarze w 1840 następuje sukcesywna odbudowa miasta. Władze miejskie wydają koncesje na budowy domów wyłącznie murowanych, krytych dachówką. Utwardza się drogi, umacnia nabrzeże, funkcjonują 2 gorzelnie i 2 browary, z których produktów Fordon wówczas słynie. Na miejscu działają również: cegielnia (od 1889), tartak (od 1908), żwirownia (od 1911), fabryka papy (od 1895), zakład papierniczy (od 1888), oraz wiele zakładów rzemieślniczych, cukierniczych, piekarnie, stolarnie i inne. Fordon nie posiada wodociągów i kanalizacji, co będzie jeszcze przez wiele kolejnych lat stanowiło o uciążliwości życia w miasteczku. W roku 1909 doprowadzono do czterech najważniejszych zakładów przemysłowych sieć elektryczną¹⁶⁸.

Rozwijający się przemysł i infrastruktura drogowa stanowiły o polepszeniu się warunków życia w mieście i bodziec do upiększania go. Już w 1859 r. została utwardzona droga do Bydgoszczy, a w 1900 powstało Towarzystwo Upiększania Miasta Fordon, które uaktywniało dalsze inwestycje na rzecz miasta¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 61, 66.

¹⁶⁸ Ibidem, s.64.

¹⁶⁹ Piechowski B., *Historia Fordonu*, s.160-170.

Obszar miasta powiększa się w 1912 roku do 600,64 ha przez przyłączenie do Fordonu fragmentów wsi Fordonek, Pałcz i Surczyn¹⁷⁰.

Ryc.II. 6. Fordon 1890, źródło: https://staremapy.bydgoszcz.pl/mapy/karte-des-deutschen-reiches-generalstabskarte-1100k-ca-1890-rok/#14/53.1475/18.1968/KDR100_225_Bromberg_ca1890_DRMC5820225c_900913-osm_podklad_czb, (wejście: 25.07.2017).

Istotną rolę dla rozwoju miasta odegrały wielkie inwestycje końca XIX w. W 1885 r. została przeprowadzona linia kolejowa (Ryc. II. 6.), łącząca Fordon z Bydgoszczą. W listopadzie 1893 roku oddano do użytku drogowo-kolejowy most „Fordoński” na Wiśle projektu G.C. Mahrtensa z Bydgoszczy (Ryc. II. 7.) Był to ufortyfikowany (baszty, wartownie, strzelnice), wówczas najdłuższy most w Królestwie Prus, liczył 1325. Opierał się na 18 przęsłach. Most jako pierwszy na świecie był całkowicie wykonany ze stali zlewnej¹⁷¹ i ważył 11 mln. kilogramów¹⁷². Przebudowa mostu po zniszczeniach II wojny światowej skróciła go do 1004,70 m i został na nim zamknięty ruch kolejowy.

¹⁷⁰ WAPB, Akta miasta Fordon, sygn. 587.

¹⁷¹ Kossakowski P., *Parametry wytrzymałościowe i mikrostrukturalne stali mostowej z końca XIX wieku*, „Przegląd Budowlany” 4/2013, s.14-18. Przyp. Własności stali są różne, zależnie od tego, czy została ona otrzymana jako stal zgrzewna, czy też jako stal zlewna. Stal zgrzewna bywa zawsze zanieczyszczona żużlem; w stali zlewnej albo wcale nie ma żużli, albo jest ich bardzo mało jako jednolita, jest wytrzymalsza od stali zgrzewnej. Dlatego też wyrabia się obecnie ze stali zlewnej szyny, dźwigary, blachy, nity, gwoździe itd.

¹⁷² „Tygodnik Ilustrowany”, Nr 203 z 6(18) listopada 1893, zbiory Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu.

Most był i jest podstawowym i jedynym łącznikiem drogowym Fordonu z Toruniem¹⁷³. Most Fordoński to dla wielu jedyny obiekt, który wiąże się skojarzeniowo, chociażby z nazwy, z Fordonem.

Ryc. II. 7. Pierwszy most Mahrtensa, 1893, źródło: zbiory Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu.

II. 3. Okres międzywojenny

Powrót Fordonu do Macierzy w 1920 roku pociągnął za sobą wiele zmian, zarówno demograficznych, jak i gospodarczych, kulturalnych, a także przestrzennych.

W okresie międzywojennym Fordon był najmniejszym miastem powiatu bydgoskiego. Od zarania niepodległości aż do 1938 roku należał do województwa poznańskiego. Wspierał w tym czasie sąsiednią Bydgoszcz w jej staraniach o uzyskanie statusu miasta wojewódzkiego. Niemal natychmiast po uzyskaniu niepodległości po II wojnie światowej, pierwszy raz doszło do próby przyłączenia Fordonu do Bydgoszczy w ramach powiększania jej terytorium o sąsiednie gminy. Czwartego lutego 1921 r. jednym głosem Rada Miejska Fordonu przegłosowała decyzję o przyłączeniu miasta do większej Bydgoszczy. Sprzeciwił się temu fordoński Magistrat mający poparcie

¹⁷³ Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik...*, s. 37.

większości mieszkańców. Próbowano także zmienić nazwę Fordon na Wyszogród Wielkopolski lub Wyszogródek. Na szczęście i te pomysły zostały odrzucone¹⁷⁴.

Fordon był miastem stosunkowo rozległym lecz na obszarze tym zaledwie 10% przypadało na tereny zabudowane. Pierwszy spis nieruchomości w 1921 roku wykazał 227 nieruchomości i 251 budynków mieszkalnych, niemal wyłącznie parterowych. Ruch budowlany związany był bezpośrednio z dobrą koniunkturą ekonomiczną i w marcu roku 1939 odnotowano 346 nieruchomości, 360 domów mieszkalnych i ponad 800 mieszkań¹⁷⁵.

Okres dwudziestolecia międzywojennego to także czas dynamicznych procesów demograficznych – szybki wzrost liczby mieszkańców przy równoległej zmianie struktury narodowościowej. Po 1920 roku z miasta wyjechali niemal wszyscy niemieccy urzędnicy, nauczyciele i policjanci (481 osób), ale większość obiektów przemysłowych pozostała nadal w rękach niemieckich. Miasto opuściło też wielu Żydów. Z 124 w 1920 roku w 1939 roku zostało zaledwie 29 osób pochodzenia żydowskiego. Nastąpiło odwrócenie proporcji ilościowych i przewaga Niemców ustąpiła zdecydowanej przewadze Polaków, których wielu przybyło do Fordonu, głównie z odległych regionów Wielkopolski i Pomorza. Miasto w latach 1921-1931 osiągnęło 75 procentowy przyrost ludności, ustępując pod tym względem w regionie pomorsko-wielkopolskim jedynie Gdyni. Fordon należał wówczas do grona najbardziej polskich miast w kraju (90% Polaków, 9% Niemców, 0,5% Żydów)¹⁷⁶.

Należy zwrócić uwagę na bezkonfliktowe współżycie tych trzech nacji w okresie międzywojennym, niezależnie od zmieniających się proporcji ilościowych. Nie dochodziło do wrogich działań przeciwko sobie, a niewielkie zatargi miały charakter wyłącznie obyczajowy i sąsiedzki. Incydenty antyniemieckie czy antysemitki należały do wydarzeń niezmiernie rzadkich. Ludzie żyli obok siebie, dbając o objekty własnej religii, ale i umożliwiając aktywność pozostałych grup narodowościowych. Katolicy wybudowali w 1929 r. nową świątynię, nadal pod wezwaniem św. Mikołaja, według projektu poznańskiego architekta Stefana Cybichowskiego. Ewangelicy wyremontowali wnętrze swojego kościoła św. Jana, a Żydzi posiadali nadal gminę wyznaniową dysponującą synagogą, szkołą, budynkiem kąpielowym. Funkcjonowały też trzy wyznaniowe cmentarze¹⁷⁷.

W przestrzeni Starego Fordonu odnaleźć można dziś także inne pozostałości aktywności dawnych mieszkańców: wzgórze z cmentarzem (kirkutem), tzw. kucznię służącą do obchodów święta Sukkot¹⁷⁸, tzw. spichlerz – dawną fabrykę polskich wódek, plebanię kościoła katolickiego i ewangelicką pastorówkę, wreszcie miejsce - pusty plac

¹⁷⁴ WAPB, AmF, sygn. 564, 190/378.

¹⁷⁵ WAPB, AmF, sygn.549, 190/635.

¹⁷⁶ „Dziennik Bydgoski” 15 XI 1921, nr 262.

¹⁷⁷ Biegański Z., *Fordon w okresie międzywojennym*, [w:] *Dzieje Fordonu...*, s. 104-110.

¹⁷⁸ Kuczka, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Kuczka>, (wejście 20.07.2017)

po rozebranych na początku tego wieku ratuszu miejskim czy Targowisko – to obiekty wyznaczające wielokulturowy charakter MIEJSCA.

Fot. II. 8. Od góry: plebanka i kościół Św. Mikołaja, dawna szkoła talmudyczna dla chłopców, kuczka przy ul. Kapeluszników (fot. autorka)

Nadal szczególne znaczenie strategiczne posiadał ufortyfikowany jeszcze za czasów pruskich most na Wiśle. Wraz z pozostałymi umocnieniami wchodził w skład tzw. Twierdzy Fordon bronionej przez wojsko polskie w czasie wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku¹⁷⁹.

Ważną inwestycją, z punktu widzenia związku miasta z rzeką, było zbudowanie w połowie 1932 roku przystani rzecznej „Vistula”, co znacznie usprawniło ruch

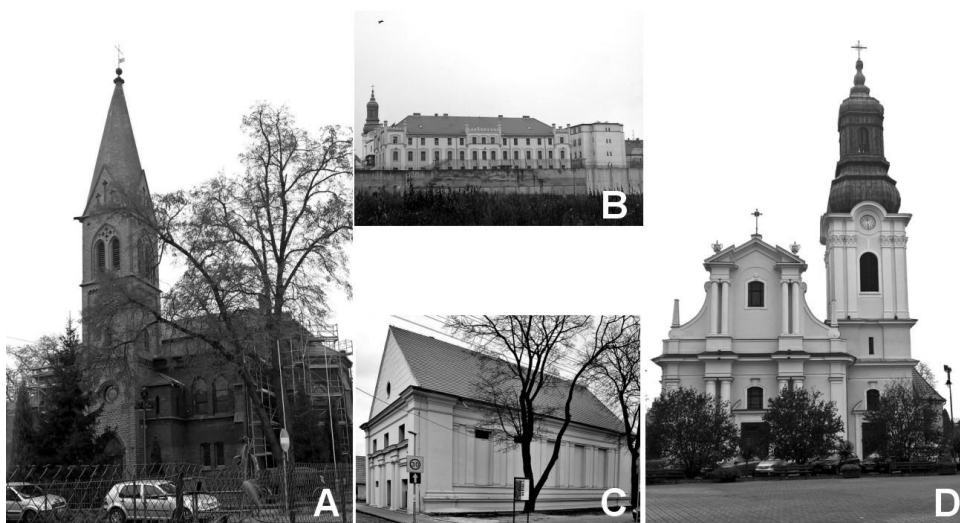
¹⁷⁹ Okoń E., *Z historii mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę w Fordonie. Na marginesie 100 rocznicy powstania*, „Kronika Bydgoska”, T.XIV, 1992, s. 60-62

pasażerski i transport rzeczny, a żegluga pomiędzy Gdańskiem a miastami nadwiślańskimi stała się konkurencyjna wobec kolei i dróg kołowych.

Po 1920 r. w Fordonie rozwijał się przemysł i rzemiosło. Rolnictwo stało już na dalszym planie. Największą rolę w mieście odgrywała cegielnia Medzega. Był to jeden z największych i najnowocześniejszych obiektów w kraju. Jej dobra nadwiślana lokalizacja gwarantowała możliwości dogodnego transportu barkami do Gdańska i Gdyni. To z fordońskich cegieł budowano Gdynię i jej port.

Do innych ważnych zakładów należały: fabryka papieru i skóry, fordoński tartak parowy i fabryka papy dachowej. Funkcjonowało również kilkuset rzemieślników. W okresie międzywojennym istniały w Fordonie dwa hotele oraz kilka restauracji (obecnie Fordon nie ma żadnej z tych usług). Od 1925 roku funkcjonowała regularnie linia autobusowa i kolejowa łącząca go z Bydgoszczą.

Na uwagę zasługuje życie kulturalne Fordonu w tamtym czasie. Do dyspozycji mieszkańców była biblioteka, aktywny był ruch muzyczny i teatralny. Fordon gościł renomowane chóry śpiewacze i grupy muzyczne. W latach 1918-1928 w Fordonie odbyło się 116 przedstawień teatralnych. Funkcjonowało kino. Nie mała była aktywność sportowa. Powstało boisko i strzelnica, a w 1933 roku zainaugurowano „Bydgoską Szkołę Szybowników”, wykorzystującą do lotów wzgórze na zachód od miasta¹⁸⁰.

Fot. II. 9. A. Kościół Św. Jana (pierwotnie ewangelicki). B. Dawna komora celna, obecnie więzienie, C. Synagoga, D. Kościół Św. Mikołaja, fot. autorka

W przededniu wybuchu II Wojny Światowej Fordon był ośrodkiem rozwijającym się coraz szybciej, posiadającym coraz większą ofertę dla swych mieszkańców - zarówno jak chodzi o pracę, jak i aktywność kulturalną i sportową. Trójnarodowa społeczność, po korektach ilościowych wynikających z odzyskania przez Polskę niepodległości, nadal potrafiła żyć razem bez większych konfliktów. Miasto rozrastało się i rozbudowywało. W sylwecie miasta dominowały bryły trzech charakterystycznych

¹⁸⁰ Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik...*, .s. 38.

świętyń trzech religii. Od strony Wisły panoramę otwierał budynek więzienia dla kobiet, czyli dawna komora celna. Dalej widoczny był port, a od południowego wschodu (z Ostromecka i odleglejszego Torunia) można było dostać się do miasta przez jeden z najdłuższych mostów w Europie. Miasto współpracowało z Bydgoszczą, wspierając ją w dążeniach uzyskania statusu stolicy województwa, broniąc się jednocześnie przed pierwszą próbą wcielenia w jej granice.

Stary Fordon nigdy przedtem, ani później nie osiągnął takiego poziomu rozwoju gospodarczego, nie funkcjonował tak prężnie jako organizm miejski. Ten etap w historii miasteczka świadczy o jego potencjale, możliwościach jakie kryje nadal i które mogą być wykorzystane przy odpowiednim przeprowadzeniu procesu rewitalizacji.

II. 4. Wojna i okupacja

Fordon jako miasteczko usytuowane na wschód od Bydgoszczy, w kampanii wrześniowej 1939 stanowiło ważny punkt strategiczny. Najważniejszą rolę odgrywał oczywiście most na Wiśle, który był dwukrotnie wysadzany. Pierwszy raz już 2 września – na skutek uderzenia bomby w komorę minową znajdującą się w filarze część mostu wyleciała w powietrze. Runęły wówczas 4 przęsła. Niemcy w 1940 roku rozpoczęli odbudowę mostu, który został przez nich samych wysadzony w styczniu 1945 roku. Miało to powstrzymać Rosjan przed przeprawieniem się na drugą stronę Wisły¹⁸¹.

Nastąpił okres przejścia władzy w mieście przez Niemców i czarna karta w historii Fordonu. Planowa eksterminacja polskich przywódców i intelektualistów rozpoczęła się już na początku października 1939 r. rozstrzelaniami pod murami kościoła Św. Mikołaja. Kolejna zbrodnia to wymordowane Żydów na wzgórzach fordońskich. Jednak tragiczną sławę zyskał Fordon za sprawą tzw. „Doliny Śmierci”, gdzie na skraju dawnego szybowiska wymordowano ponad 300 mieszkańców Bydgoszczy (dokładne dane nie są znane, wspomina się nawet o 3000 zabitych). Miejsce to stało się symbolem męczeństwa bydgoszczan i przez wiele kolejnych lat Fordon kojarzył się właśnie z tą tragedią.

Samo miasto nie ucierpiało szczególnie podczas działań wojennych. Oprócz uszkodzenia mostu zniszczeniu uległa przystań, cegielnia i fragment zabudowy przyrynkowej¹⁸². Niemcy zniszczyli również dworzec kolejowy, gmach strzelnicy oraz dom, w którym mieścił się Hotel Polski.

Od tego czasu miasteczko nie dźwignęło się już na powrót do dawnej kondycji, a czas wojny i okupacji rozpoczął okres upadku Fordonu, jego marginalizacji i trwającej do dnia dzisiejszego degradacji.

¹⁸¹ Most, Fundacja UKW, <http://fundacjaukw.hekko24.pl/most.html>, (wejście: 01.01.2017).

¹⁸² Perlińska A., *Fordon w latach 1939-1945*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, s.127- 131.

Fot. II. 10. Dolina Śmierci, miejsce męczeńskiej śmierci ok 1400 Polaków i Żydów, XII stacja Drogi Krzyżowej (ukończony w 2009 r.), fot. autorka

II. 5. Lata 1945 - 1972 Ostatni okres samodzielności

Wyzwolenie Fordonu nastąpiło 27 stycznia 1945 roku.

Lata 1945-1950 to czas powolnego wzrostu liczby mieszkańców z 3514 do 4283¹⁸³. Wzrost był wynikiem przede wszystkim przyłączenia do Fordonu w 1949 roku dwóch miejscowości: Pałcza i Zofina, mających silne powiązania gospodarcze z Fordonem¹⁸⁴. Spowodowało to powiększenie powierzchni miasta. Jednak sytuacja mieszkańców nie należała do łatwych: wodociąg i kanalizacja nie funkcjonowały, elektryczność posiadali tylko nieliczni. Coraz więcej osób, zwłaszcza młodych ludzi, wyjeżdżało z Fordonu, szukając miejsca do życia i pracy w sąsiedniej Bydgoszczy, albo na Ziemiach Odzyskanych.

Mimo to społeczeństwo miasta z dużym zaangażowaniem przystąpiło do uruchomienia fordońskich zakładów przemysłowych, przywracając rynek pracy. Na pewien czas przywrócono nawet, dla ruchu kołowego i pieszego, komunikację przez zniszczony most. Uruchomiono usługi i handel. Przywrócono samorząd i funkcjonowanie administracji. Utworzono organizacje polityczne, społeczne i młodzieżowe. Miasto dzięki inicjatywie społeczeństwa rozwijało się gospodarczo, tworzyła się społeczność, działały instytucje oświatowe i kulturalne, reaktywowano bibliotekę, kluby sportowe. Fordon stał się zielonym, zadbanym miastem. Pozostałości zniszczonego mostu rozebrano i w latach 1951-1956 zbudowano nowy (krótszy od

¹⁸³ WAPB, Zarząd Miejski Fordon, sygn. 4, 28, 35, 49.

¹⁸⁴ Starostwo Powiatowe Bydgoszcz (dalej SPB), sygn. 5.

poprzedniego o 300 metrów), noszący obecnie imię Rudofa Modrzejewskiego¹⁸⁵. Międzywojenne więzienie dla kobiet (dawna komora celna), po 1945 roku stało się więzieniem politycznym dla kobiet. Również w okresie stanu wojennego (1981-1982) internowano tam kobiety Solidarności Gdańskiej, Bydgoskiej i Toruńskiej. W 1984 zostało ono przekształcone w zakład karny dla mężczyzn i jako taki funkcjonuje do chwili obecnej¹⁸⁶.

Po roku 1950 miasto usytuowane obok tak prężnego, dominującego ośrodka jakim stała się po wojnie Bydgoszcz, zrealizowało kilka ważnych inwestycji do których można zaliczyć:

- remonty kapitalne 72 budynków,
- budowę budynku socjalnego dla pracowników więzienia,
- budowę i uruchomienie Technikum Ceramiki Budowlanej,
- budowę 7 bloków mieszkalnych,
- budowę pawilonu handlowego,
- doprowadzenie do wielu budynków wody i prądu,
- oświetlenie niektórych ulic,
- położenie chodników¹⁸⁷.

Przyłączenie Fordonu do Bydgoszczy spowodować miało zrealizowanie wszystkich projektów, jakich nie udało się miastu przeprowadzić samodzielnie. Były to przede wszystkim dalsze remonty istniejących budynków, budowa nowych budynków mieszkalnych, szpitala, a szczególnie wykonanie docelowej sieci elektrycznej, wod-kan i gazowej. Wreszcie liczone na zatrudnienie bezrobotnych mieszkańców.

Jako bliski sąsiad Bydgoszczy, Fordon był z nią związany funkcjami administracyjnymi, przemysłowymi i usługowymi. Tereny między Bydgoszczą a Fordonem, przy ul. Fordońskiej biegnącej wzdłuż Wisły, do połowy lat 50 ubiegłego wieku, zostały zabudowane od Bydgoszczy aż do Brdyujścia. Po 1945 r. Bydgoszcz rozbudowywała się we wszystkich kierunkach (Ryc. II. 11.) (osiedla: Leśne na północy, Błonie na zachodzie, Wyżyny i Kapuściska na południu, Bartodzieje na wschodzie). Niezagospodarowane przestrzenie na północ od ulicy Fordońskiej okazały się najkorzystniejszą alternatywą inwestycyjną dla miasta. Fordon położony na wschód od Bydgoszczy stał się w końcu perspektywicznym kierunkiem rozwoju większego sąsiada.

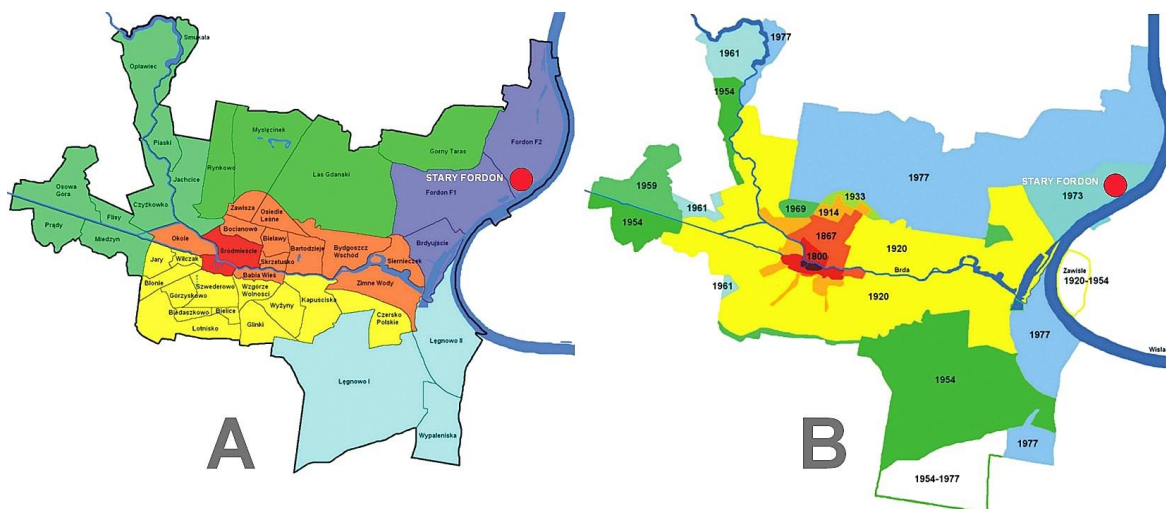
Należy też zwrócić uwagę, że rozwój przestrzenny miasteczka ciążył w stronę Bydgoszczy. Wynikało to z lokalizacji zakładów produkcyjnych wzdłuż linii kolejowej do Bydgoszczy. Z drugiej strony zarysowała się wyraźnie tendencja rozwoju Bydgoszczy w kierunku wschodnim - ku Wiśle. Tym sposobem wytworzył się pas przemysłowo-składowy „Bydgoszcz-Wschód”, którego lokalizacja w tym miejscu uwarunkowana była

---

¹⁸⁶ Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik...*, s.39.

¹⁸⁷ Malinowska H., Perlińska A., *Fordon w latach powojennych (1945-1972)*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, s.164.

bliskością Wisły oraz wschodnią ekspozycją w stosunku do śródmieścia. W ten sposób doszło do wyraźnego zbliżenia zabudowy obu miast¹⁸⁸.

Rys. II. 11. Bydgoszcz – A - podział na dzielnice, B – rozwój terytorialny (lata włączenia do granic miasta). Stary Fordon oznaczono dodatkowo czerwonym punktem. Osią łączącą miasta jest fragment Kanału Bydgoskiego wraz z rzeką Brdą, której ujście do Wisły i fragment jej samej stanowi ostatni element wodnej osi miasta. Oprac. autorki np.

https://pl.wikipedia.org/wiki/Rozw%C3%B3j_przestrzenny_Bydgoszczy.

II. 6. Kolejne próby przyłączenia Fordonu do Bydgoszczy

Poznając historię miasteczka widać, że sąsiedztwo dużo większej Bydgoszczy od XX wieku stanowiło zagrożenie dla samodzielności Fordonu.

- 1921 - w kwietniu 1920 Bydgoszcz przyłącza kilkanaście małych osiedli miejskich, stając się przejściowo drugim pod względem powierzchni miastem w Polsce. Pojawił się też projekt przejęcia Fordonu, który zaakceptowała (co prawda 1 głosem) ówczesna fordońska Rada Miejska. Decyzję zablokował wówczas Magistrat, mający poparcie mieszkańców. Pozostawienie niezależnego administracyjnie Fordonu związanego z główną drogą wodną - Wisłą uważano za atut - przyczynę przyszłego rozwoju gospodarczego miasta¹⁸⁹.
- 1947 – po wojnie miasto przeżywa kryzys. Dokuczają bezrobocie i brak podstawowej infrastruktury. Radni Fordonu szukają rozwiązania problemów miasta w powiększeniu jego powierzchni o sąsiednie gromady; ostatecznie włączone

¹⁸⁸ Przyp. Jeszcze w 1921 roku na skutek intensywnego rozwoju Bydgoszczy powiększono jej obszar z 1330 ha do 7083, przyłączając między innymi przedmieścia Fordonu – Siernieczek i Fordonek. Maksymowicz-Piotrowska E., *Zmiany funkcjonalno-przestrzenne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, Zeszyty Naukowe UMK, Geografia z. 24, z.7, 1970, s. 80-94.

¹⁸⁹ Malinowska H., Perlińska A., *Fordon w latach powojennych (1945-1972)*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, s.164.

zostają Pałcz i Zofin. Powraca też plan administracyjnego połączenia Fordonu z Bydgoszczą, jednak zostaje odrzucony przez radnych gdyż „odległość 13 km byłaby zbyt uciążliwa dla fordoniaków”¹⁹⁰.

- W II połowie lat 60-tych XX w. rozpoczęto działania mające na celu przyłączenie Fordonu do Bydgoszczy. Perspektywiczny plan przestrzennego zagospodarowania i plan regionalnego rozwoju województwa bydgoskiego, uchwalone w maju 1964 r. ustaliły scalenie Bydgoszczy i Fordonu na rok 1970. Był on pierwszym etapem realizacji dwu następnych planów – planu zagospodarowania doliny dolnej Wisły i planu zagospodarowania terenu osi aglomeracji bydgosko-toruńskiej. W marcu 1968 roku odbyło się pierwsze z szeregu zebrań i konsultacji przedstawicieli Prezydium Miejskiej i Powiatowej Rady Narodowej w Bydgoszczy poświęcone uzgodnieniu spraw z tym związanych. W 1969 roku podjęta została decyzja o zlokalizowaniu i budowie na obszarze pomiędzy granicą Bydgoszczy a granicą Fordonu zespołu szkół wyższych Akademii Techniczno - Rolniczej (obecnie Uniwersytetu Technologiczno - Przyrodniczego). I to właśnie przesądziło, zdaniem przewodniczącego fordońskiego Prezydium Rady Narodowej Stefana Nowakowskiego, o włączeniu Fordonu do Bydgoszczy. Podczas obrad Miejskiej Rady Narodowej w Fordonie w dniu 26 października 1972 padały głosy, że Fordon nie zyska nic na przyłączeniu do Bydgoszczy. Domagano się wyjaśnienia, jaką rolę będzie odgrywało miasto po utracie samorządności. Czy proces inwestycyjny będzie dotyczył bezpośredniego obszaru zabudowy Starego Fordonu? Wiele z tych i podobnych pytań pozostało bez odpowiedzi. Narosło przekonanie, że przyłączenie stanowi problem polityczny i jako taki zostanie rozwiązany poza decyzją Rady Fordonu. Jest bowiem częścią znacznie większej całości programowej. Ostatecznie jednak, mając zapewne świadomość, że decyzja już zapadła poza ich gremium, radni fordońscy podjęli uchwałę w sprawie włączenia Fordonu do Bydgoszczy¹⁹¹.
- 1 stycznia 1973 r. Fordon liczący 8700 mieszkańców i zajmujący obszar 836 ha został włączony w administracyjne granice Bydgoszczy. Oficjalna nazwa dzielnicy brzmiała "Fordon".

II. 7. Fordon - dzielnica Bydgoszczy

Połączenie obu miast wiązało się z likwidacją samorządności Fordonu. Pracownicy Urzędu Miasta i Miejskiej Rady Narodowej zostali dołączeni do Rady Miasta Bydgoszczy. W wystąpieniach podejmowali z niewielkim skutkiem sprawy potrzeb miasta w nowej sytuacji, takie jak: zaopatrzenie, komunikacja, sprawy komunalne

---

¹⁹⁰ Ibidem, s. 164.

¹⁹¹ Ciżmowska A., *Fordon dzielnicą Bydgoszczy*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, s. 185.

i porządkowe, trudności w realizacji spraw urzędowych, ceny biletów komunikacji autobusowej.

Ryc. II. 12. Budynek dawnego magistratu rozebrany w latach 80-tych, fot. ze zbiorów Romana Brzezińskiego

Przeprowadzone bez konsultacji społecznej zmiany nazw ulic zasługują na osobną wzmiankę. Zmieniono 50 nazw ulic na 81 istniejących, a koszty z tym związane obciążęły mieszkańców i firmy¹⁹². Nie zmienił się podział administracji kościelnej, Skutkowało to dalszą przynależnością Fordonu do Diecezji Chełmińskiej, podczas gdy

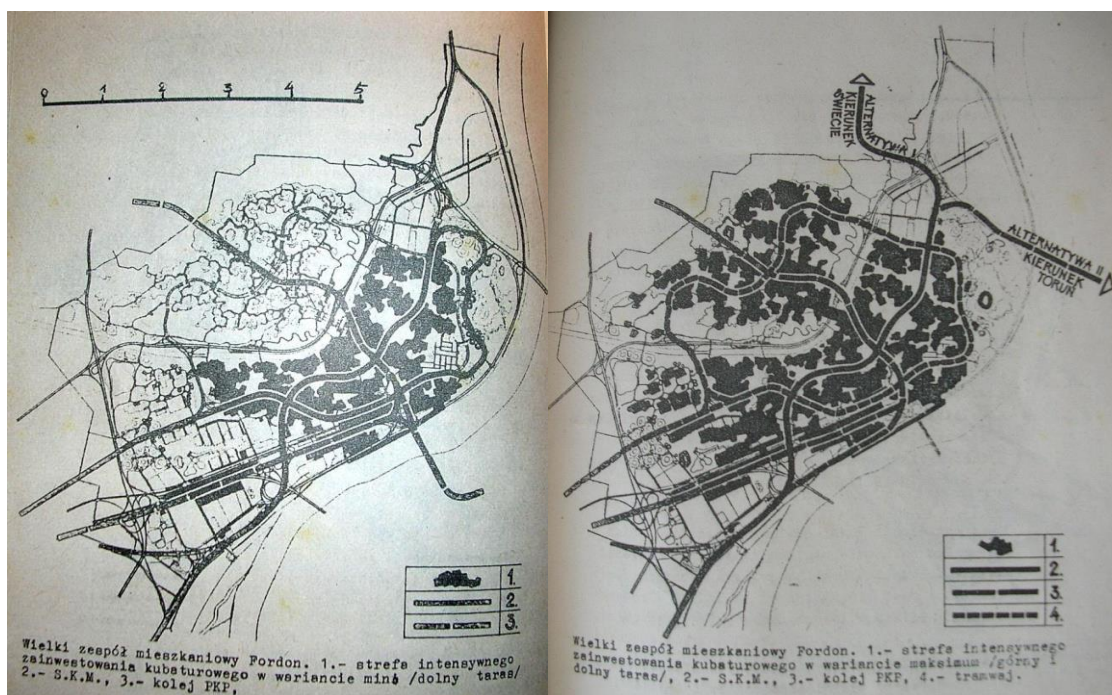
¹⁹² *Fordon po 40 latach*, http://www.mikolaj.bydgoszcz.pl/czytelnia/fordon_po_40.pdf, (wejście 13.04.2017).

cała Bydgoszcz należała do Diecezji Gnieźnieńskiej¹⁹³. Pogłębiało to poczucie izolacji również w tej sferze, trwające aż do 1992 roku (czyli 20 lat), gdy włączono dzielnicę do Diecezji Gnieźnieńskiej.

Rozpoczął się trudny okres dla Fordonu. Miasto pozbawione samorządu utraciło możliwość decydowania o ważnych dla niego sprawach. Z upływem lat kończyli działalność ludzie, którzy pracowali społecznie przed wojną i po niej, wymierało starsze pokolenie związane z aktywnością gospodarczą.

Domy usytuowane wzdłuż głównych ulic, będące własnością administracji miejskiej, nieremontowane, popadły w ruinę. Widok miasta od strony Wisły stracił charakterystyczny wygląd. Stary Fordon nie tylko się postarzał w sensie fizycznym, ale wśród ludzi zapanowało poczucie beznadziei. Wokół, w miarę upływu czasu, nie bez problemów rosły bydgoskie, nowe mieszkaniowe osiedla.

Bydgoszcz po przyłączeniu w roku 1973 miasteczka oraz terenów pomiędzy Fordonem a Brdujściem zwiększyła liczebność o ok. 9 tys. osób, a obszar o 7%, co wystarczyło by móc rozpocząć proces inwestycyjny.

Ryc. II. 13. Kopie planów budowy osiedla mieszkaniowego w Nowym Fordonu (wariant minimalny - zabudowa tarasu dolnego, wariant maksymalny - zabudowa tarasu górnego i wchłonięcie Starego Fordonu) - mat. ze zbiorów autorki.

Pierwszy konkurs urbanistyczno-architektoniczny dzielnicy mieszkaniowej Fordon-Brdujście ogłoszony został 15 sierpnia 1971 r.¹⁹⁴, na dwa lata przed włączeniem

¹⁹³ https://pl.wikipedia.org/wiki/Totus_Tuus_Poloniae_populus (wejście 06.11.2016.)

Fordonu w granice administracyjne Bydgoszczy. W lipcu 1972 r. powołano przy Bydgoskim Kombinaście Budowy Domów Zakład Studialno – Badawczy złożony z kilkudziesięciu architektów, którego pracami kierowali ostatecznie: arch. arch. Jerzy Szaflarski i Grzegorz Chodkowski. Do realizacji planu pierwszego etapu przystąpiono w styczniu 1973 r. Nazwa „Wschodnia Dzielnica Mieszkaniowa” nie przyjęła się. Mieszkańcy nazwali ją Fordonem, z czasem dodając słowo „Nowy” dla odróżnienia od istniejącego „Starego” Fordonu. Dzięki temu zachowano w pamięci samodzielne miasteczko, które utraciło samorządność na rzecz największej dzielnicy Bydgoszczy. Wówczas także przyjęto koncepcję nazewnictwa „Stary Fordon” dla obszaru dawnego miasteczka i „Nowy Fordon” dla budowanej dzielnicy mieszkaniowej¹⁹⁵.

Koncepcja architektoniczno-urbanistyczna budowy nowego osiedla w I etapie przewidywała „nowy Fordon” dla 80 tys. mieszkańców (Ryc. II.13.), na obszarze 700 ha. Jednak jeszcze przed 1975 rokiem opracowano nowy projekt, który obejmował osiedla dla 100 tys. mieszkańców i obszar 3500 ha (Ryc. II. 14.), położony na dwóch poziomach – dolnego i górnego tarasu pofalowanego terenu, w pasie kilku kilometrów na północ od zespołu obecnego Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego aż do Starego Fordonu, z częściowym „wchonięciem” go. Ten projekt również został zmieniony i ostatecznie nowa dzielnica zaprojektowana została na 160 tys. mieszkańców.

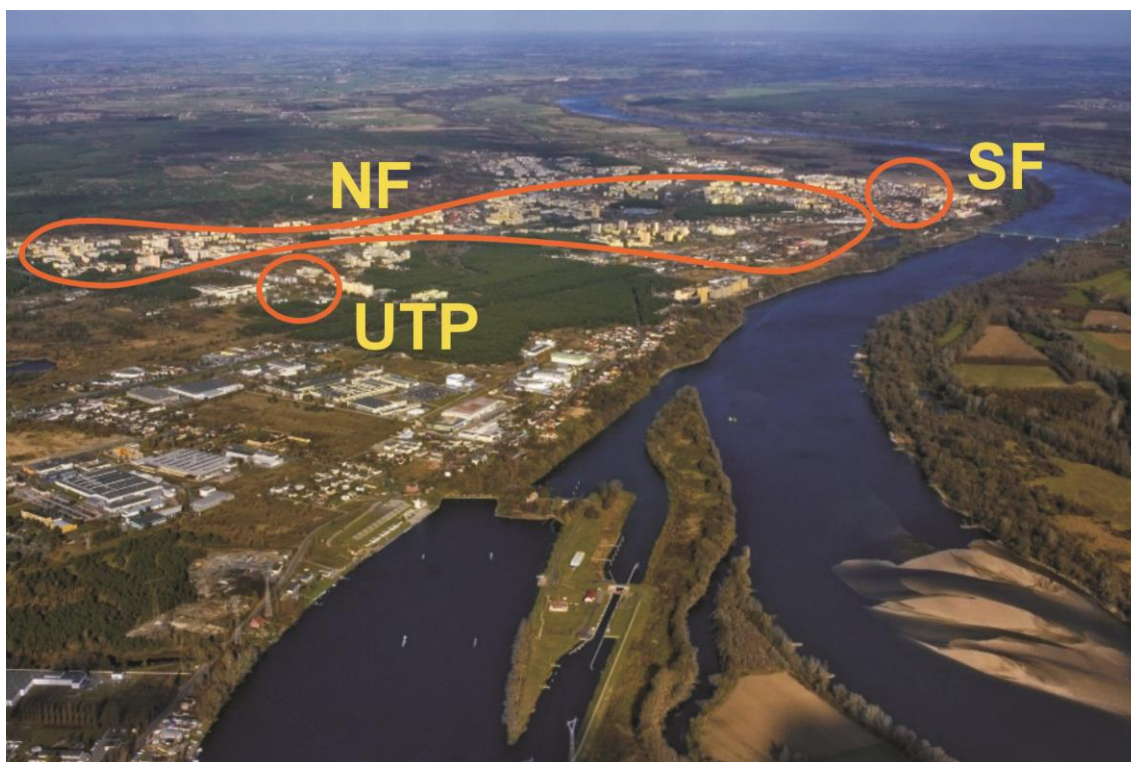
Ryc.II. 14. Makieta projektu budowy nowej dzielnicy Bydgoszczy – Fordonu¹⁹⁶ (zbiory SMSF), fot. autorka.

¹⁹⁴ Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik...*, s. 41. Pierwsza nagroda została przyznana zespołowi architektów: S. Smolarski, J. Szaflarski, A. Gałkowski, ale do realizacji został wskazany projekt z wyróżnieniem specjalnym, autorstwa arch. S. Gzell, G. Chodkowski.

¹⁹⁵ Ciżmowska A., *Dzieje Fordonu*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, Bydgoszcz 1997, s.185.

¹⁹⁶ Wykonana ze sklejki makieta planowanego osiedla. łączny teren pod zabudowę wynosił 3500 hektarów, docelowo miało osiedlić się tam 100 tysięcy mieszkańców. Pierwotnie planowano zabudowę tarasu dolnego i górnego. Na szczęście poprzestano na tym pierwszym. Budowa kolejnych osiedli planowana była etapowo. Do roku 1984 miały powstać A1, A2, A3 B i N. Bardziej roboczo dzielono obszar na Fordon I (dolny taras zachód), Fordon II (dolny taras

Koncepcja realizacji osiedla mieszkaniowego Fordon, choć zmieniana w początkowej fazie, miała odpowiedni zakres przestrzenny i dawała możliwość realizacji poprawnej jednostki mieszkaniowej dużej skali. Prace rozpoczęto 14 kwietnia 1981 roku. Realizowane osiedle miało niewiele wspólnego z pierwotną koncepcją. Zabudowa mieszkaniowa Nowego Fordonu nie spełniła oczekiwań, nie została wpisana w ciekawy nadwiślański krajobraz. Obszar doliny fordońskiej, stanowiący podwyższony, pofałdowany brzeg, porośnięty krzewami i zalesiony, dawał doskonałe zaplecze dla rekreacji i szansę na komfortowe warunki dla rozwoju dzielnicy (Fot.II. 15.).

Fot. II. 15. Miejsce ujścia Brdy do Wisły. Widok w kierunku północnym. **UTP** - kampus, **NF**- Nowy Fordon, **SF** - Stary Fordon. Widoczna śluza¹⁹⁷ oraz fragment toru regatowego, fot. M. Chełmiński.

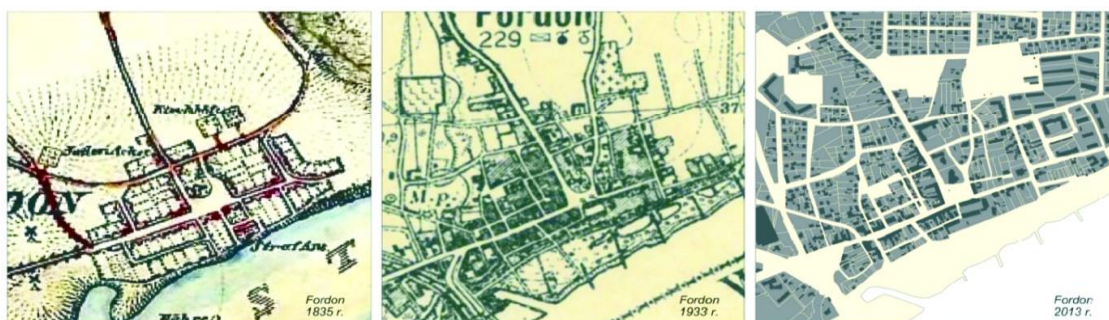
wschód) oraz Fordon Górny Taras. Od początku budowa tak dużego osiedla napotkała na liczne trudności. W drugiej połowie lat 70-tych kryzys PRL-owskiego systemu był coraz bardziej widoczny. Wymusiło to na pracowni projektowej przy Bydgoskim Kombinaście Budowy Domów zmianę technologii produkcji elementów budynków. Projekt przewidywał technologię wielkopłytkową, z której zrezygnowano na rzecz tzw. Szczecińskiej. Zaprojektowano dwa mosty, estakady, dwupasmowe arterie, bezkolizyjne skrzyżowania, liczne punktowce i dziesiątki bloków. Na makiecie nie widać kościołów Mikołaja i Jana...

¹⁹⁷ Śluza do 1999 r. była pierwszą śluzą na drodze wodnej Wisła-Odra, po czym została wyłączona z eksploatacji. Śluza Brdujście wybudowana została w 1879 roku w czasie, kiedy kanalizowano Brdę miejską. Przy wymiarach 57,4 na 18 m umożliwiła pokonanie różnicy 2,3 m wysokości. Została wykonana z muru ceglano-cementowego. Dziś jest już wyłączona z użytkowania. Została zastąpiona przez śluzę Czersko Polskie w 2002 roku.

Stary Fordon na jednym z etapów budowy Nowego Fordonu (1974) miał być częściowo wyburzony, a pozyskane tereny przeznaczone pod nowoczesną zabudowę. W związku z tym zostały wstrzymane wszelkie prace inwestycyjne i modernizacyjne: gazyfikacja, kanalizacja, remonty budynków miejskich stanowiących większość w centrum Fordonu. Nie wydawano także pozwoleń na budowę.

Zmiany ustrojowe 1989 r. nie oszczędziły fordońskiego przemysłu, także częściowo związanego z Wisłą; wiele zakładów zostało zamkniętych, a mieszkańcy stracili pracę. Degradacja substancji materialnej Fordonu i sprowadzenie go do roli peryferyjnej dzielnicy dużego miasta, odebranie poczucia samorządności przełożyło się także na rozpad więzi społecznych i brak zaangażowania mieszkańców w życie miasteczka, które praktycznie zamarło. Młodzi, wykształceni ludzie opuszczali Fordon, dzielnica zaczęła się starzeć również w sensie demograficznym. MIEJSCE tętniące niegdyś życiem stało się zdewastowaną, zapuszczoną infrastrukturalnie dzielnicą, gdzie nic się nie dzieje. Jeszcze w 2001 roku pośpiesznie rozebrano budynek dawnego Magistratu. Do 2015 r. nie odbywały się tu żadne imprezy kulturalne, a jedyna instytucja kultury to mała, „osiedlowa” biblioteka. Księgarnia została zamknięta kilkanaście lat wcześniej. W Starym Fordonie nie ma do tej pory domu kultury, świetlicy środowiskowej, kawiarni, restauracji o hotelu nie mówiąc. Istnieje tylko "Kącik", placówka dla kilkudziesięciu dzieci, prowadzona przez Siostry Miłosierdzia. Jeszcze dwa lata temu, w 2016 roku nie było również żadnej organizacji pozarządowej.

Od kilkudziesięciu lat związki Starego Fordonu i jego mieszkańców z Wisłą zamarły. Zanikająca w całej Polsce żegluga rzeczna także dotknęła Fordon. Zwiększył się dystans fizyczny i mentalny między mieszkańcami a rzeką. Wisła "oddaliła się" przez zniszczone nabrzeże oraz zdewastowaną przystań, które stały się barierą dla spacerowiczów i wodniaków. Wisła przestała być częścią ich świata.

Ryc. II. 16. Stary Fordon w latach 1835,1933,2013. Widoczny proces rozbudowy miasteczka, a następnie wtapiania go w rozrastającą się tkankę współczesnej dzielnicy mieszkaniowej. Źródło: Fordon.

Historyczna kopalnia, http://fordon-historyczna-kopalnia.blogspot.com/p/blog-page_25.html, (wejście 20.06.2017).

W latach 90-tych XX-wieku rozpoczęło się powolne zainteresowanie Starym Fordonem, jako ciekawą przestrzenią o charakterze małomiasteczkowym z kilkoma cennymi obiektami zabytkowymi. Aktywność pojedynczych osób sprawiła, że Stary Fordon, dzielnica Bydgoszczy, zaczął powoli wychodzić z niebytu. Dotyczyło to jednak

bardziej sfery świadomościowej, niż faktycznej działalności inwestycyjnej. Tu nadal niewiele się wydarzyło. Jednak opracowywane kolejne specjalistyczne dokumentacje, o których jest mowa w rozprawie, pozwoliły zacząć planować konkretne inwestycje i remonty. Pracom konserwatorskim poddano kościół Św. Mikołaja, elewacje synagogi i pojedynczych budynków. Zarząd Dróg Miejskich zrealizował pierwszy etap remontu ulicy Wyzwolenia (2014) ze świadomym zachowaniem kostki granitowej, (Fot. II. 17.) przeprowadzono sukcesywne prace instalacyjne, doprowadzające do budynków kanalizację i gaz. Były to jednak śladowe działania, niemal niewidoczne w skali miasteczka.

Stary Fordon czekał na stale opóźniającą się rewitalizację, będącą wynikiem sprzyjającej sytuacji prawnej. W marcu 2016 roku odbyło się pierwsze spotkanie konsultacyjne zorganizowane przez Zarząd Dróg Miejskich i Komunikacji Publicznej, czyli Inwestora z ramienia Miasta Bydgoszczy projektu "Rewitalizacja społeczno-gospodarcza Starego Fordonu - etap I". Na spotkaniu przedstawiciele firmy Pas Projekt sp.z o.o., która wygrała przetarg na przygotowanie projektu, zaprezentowali swoją koncepcję zmian w Fordonie. Dotyczyły one głównie ulicy Bydgoskiej oraz uliczek prowadzących do ul. Promenada nad Wisłą. Nowością było powstanie terenów rekreacyjno-sportowych wzdłuż Promenady. Niestety koncepcja nie obejmowała żadnych prac na nabrzeżu, dostęp do Wisły miał w dalszym ciągu pozostać zamknięty, a brzeg zdewastowany. Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu wraz z Radą Osiedla Stary Fordon zgłosiło stanowczy protest i wniosło postulat rozszerzenia zakresu rewitalizacji o nabrzeże poniżej mostu od ul. Frycza - Modrzewskiego. Od tamtego czasu trwały przedłużające się prace projektowe. Na rok 2018 przewidziany jest początek realizacji I etapu prac. Najpierw będzie wykonany gruntowny remont ul. Bydgoskiej wraz z odcinkami ulic przyległych. Następnie powstaną tereny rekreacyjne przy Promenadzie. W trzeciej kolejności (2019 r.) ma zostać wykonane umocnione nabrzeże wraz z urządzeniami przystani: slipem, miejscem do cumowania.

Dotychczasowe doświadczenia rewitalizacyjne pokazują, że tzw. rewitalizacja twarda (infrastrukturalna) nie przynosi pożądaných, ożywczych efektów bez tzw. rewitalizacji miękkiej, która aktywizuje mieszkańców i realnie zmienia ich styl życia¹⁹⁸. W tej dziedzinie rok 2016 także przyniósł duże zmiany, ponieważ zakończył się w Bydgoszczy proces wyznaczania obszarów zdegradowanych i przeznaczonych do rewitalizacji. Stary Fordon bezdyskusyjnie zakwalifikował się do tej grupy. Niesie to nadzieję, że niemałe środki zostaną przeznaczone na odnowę przestrzeni funkcjonowania starofordoskiej społeczności. W chwili opracowywania dysertacji trwają prace nad Gminnym Program Rewitalizacji, za którym pójdą różnorodne projekty społeczne, zmiany prawne, udogodnienia dla inwestorów. Oba procesy rewitalizacyjne "miękkie" i "twarde" wymagają ciągłego obywatelskiego monitoringu,

---

¹⁹⁸ Bardzińska-Bonenberg T., *Rewitalizacja - działania inwestycyjne a aspekt społeczny*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej”.

który jest potwierdzeniem poczucia tożsamości jego mieszkańców, tak ważnego dla identyfikacji MIEJSCA.

Fot. Il. 17. Remont nawierzchni ul. Wyzwolenia na odcinku rynku. Widoczna elewacja frontowa kościoła Św. Mikołaja p przeprowadzonych pracach konserwatorskich, fot. autorka, 2014

II. 8. Kalendarium

Pierwotne osadnictwo pojawiło się ok. 6000-4500 lat p.n.e. Historia miasta sięga swymi początkami utworzenia grodu Wyszogród, którego istnienie dokumentuje Gall Anonim pod datą 1113 roku.

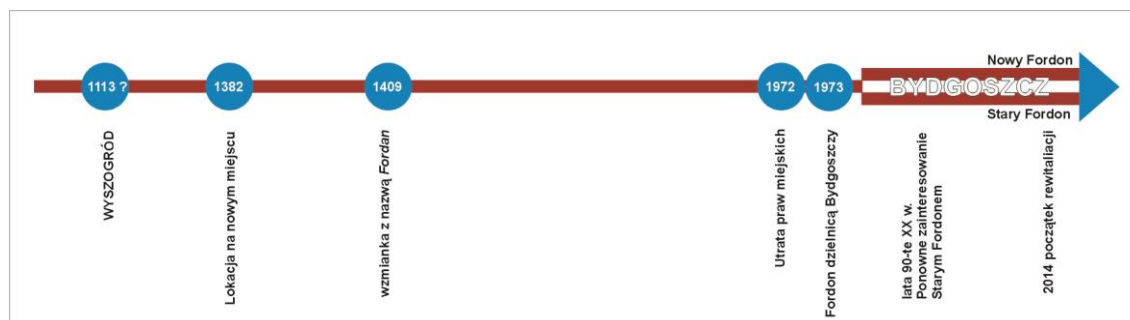
1382	21 października Władysław Opolczyk powołał miasto Wyszogród-Hohenburg zlokalizowane prawdopodobnie w miejscu dzisiejszego Fordonu. Miasto posiadało prawo pobierania cła na Wiśle i prawo składu.
	po raz pierwszy pojawia się nazwa Fordan w źródłach pisanych
	4 lipca ma miejsce wystawienie nowego miejskiego dokumentu lokacyjnego dla miasta Fordan przez Króla Władysława Jagiełłę.
	wzniesiono pierwszy kościół parafialny
	pierwsi osadnicy Żydowscy
	miasto liczy ok. 200 mieszkańców
	przeniesienie przez Zygmunta III Wazę miejsca pobierania cła wiślanego z Białej Góry nad Nogatem do Fordonu

	wzniesienie murowanego kościoła pw. Św. Mikołaja
	pierwsza synagoga, zniszczona w 1656 r.
	16 kwietnia - Szwedzi podpalili miasto. Potop szwedzki zniszczył miasto prawie w całości; zniszczone zostały browary, komora celna, przystań z nabrzeżem, place składowe, ocalał tylko kościół pw. św. Mikołaja i ratusz miejski
	odbyły się 73 procesy o czary
	powstanie dzielnicy żydowskiej
	miasto liczy ok. 470 mieszkańców
	budowa synagogi; świątynia zniszczona dwukrotnie w latach 1820, 1826. Diaspora żydowska zamieszkiwała część miasta w obrębie ulic Bydgoskiej, Przy Bóżnicy, Targowisko, Góralskiej, Piekary, Zakładowej
	początek germanizacji
	budowa budynku Dyrekcji Ceł i Akcyzy (dzisiejszy Zakład Karny) uregulowanie nabrzeży Wisły i rozbudowanie nabrzeża portowego, utworzenie portu przy przeprawie przez Wisłę
	miasto liczy 928 mieszkańców w tym 245 katolików, ok. 200 katolików (zapewne protestantów), ok. 500 Żydów
	utworzenie parafii ewangelickiej
	obiekt istniejący do dzisiaj)
1840	duży pożar miasta, od tego czasu coraz częściej powstawały budynki murowane
1812	wojska napoleońskie w Fordonie
1875	miasto liczy 1840 mieszkańców w tym 421 katolików, 851 ewangelików, 468 Żydów
1879	wzniesienie zboru ewangelickiego św. Jana Apostoła i Ewangelisty
Koniec XIX w.	rozwój przemysłu. Powstały tartaki, cegielnie, żwirownia, fabryka papy dachowej, założono dwa banki
1885	połączenie Fordonu z Bydgoszczą linią kolejową
1886-1888	wybudowanie budynku szkoły publicznej, obowiązek szkolny zintegrował szkołę katolicką, ewangelicką i dzieci żydowskie

1889	powstanie tartaku, cegielni i powstanie fabryki papieru
1891-93	budowa mostu przez Wisłę projektu Mahrtena
1910	miasto liczy 2850 mieszkańców w tym 1130 katolików, 1530 ewangelików, 190 Żydów
1921	haja wizyta Marszałka Józefa Piłsudskiego. W Fordonie międzywojennym funkcjonowała tzw. stacja sanitarna, przedszkole (ochronka miejska) ,przysiółek dla ubogich, 3 szkoły powszechne, dwa hotele
1925	pierwsze kino w Fordonie
1934	odnotowano działalność 8 restauracji
1936	działało 29 polskich i 6 niemieckich organizacji społecznych, wyznaniowych, młodzieżowych, kulturalnych, itp.
1929-1933	budowa nowego kościoła parafialnego Św.Mikołaja
1932	rozwiązanie gminy żydowskiej
1932	oddano do użytku przystań żeglugi rzecznej Vistula
1939	miasto liczyło 4939 mieszkańców w tym 4492 Polaków, 418 Niemców, 29 Żydów
1939	2 października, po wkroczeniu armii niemieckiej, rozstrzelano grupę mieszkańców pod murem kościoła
1939	12 października wymordowano fordońskich Żydów
1945	miasto liczyło 3514 mieszkańców
1949	funkcjonowało 25 placówek handlowych, 47 warsztatów rzemieślniczych i 5 dużych zakładów produkcyjnych
1959-1972	uruchomiono Państwowe Technikum Ceramiki Budowlanej, zbudowano hydrofornię i doprowadzono wodę do 131 budynków, założono oświetlenie w ulicach Bydgoskiej i Wyszogrodzkiej oraz na osiedlu budynków jednorodzinnych przy ul. Cmentarnej (Cechowej), zbudowano 7 bloków mieszkalnych, przeprowadzono kapitalne remonty 72 budynków mieszkalnych, rozwinął się handel spółdzielczy (w 1972 roku funkcjonowało 26 sklepów PSS Społem, która prowadziła również 4 zakłady gastronomiczne), na terenie Fordonu działalność prowadziła Gminna Spółdzielnia Samopomoc Chłopska, Powiatowy Związek Gminnych Spółdzielni "Samopomoc Chłopska", Funkcjonowało ok. 20-28 prywatnych zakładów rzemieślniczych, które stopniowo likwidowano na rzecz rzemiosła uspołecznionego. Odbudowano budynek bóżnicy i przeznaczono na dom kultury
1945-1968	budowa 172 budynków mieszkalnych jednorodzinnych
1959	wybudowano pierwszy blok mieszkalny
1960-65	budowa kolejnych 3 bloków na osiedlu Rybaki
1964	budowa szkoły przy ul. Wiejskiej
1962-67	budowa stadionu sportowego
1972	powierzchnia miasta wynosiła 836 139 ha, funkcjonowało 9 zakładów przemysłowych, liczyło 8773 mieszkańców
1973	1 stycznia włączenie Fordonu do Bydgoszczy
po 1973	budowa osiedla mieszkaniowego i stopniowy podział na dwa odrębne obszary Stary i Nowy Fordon

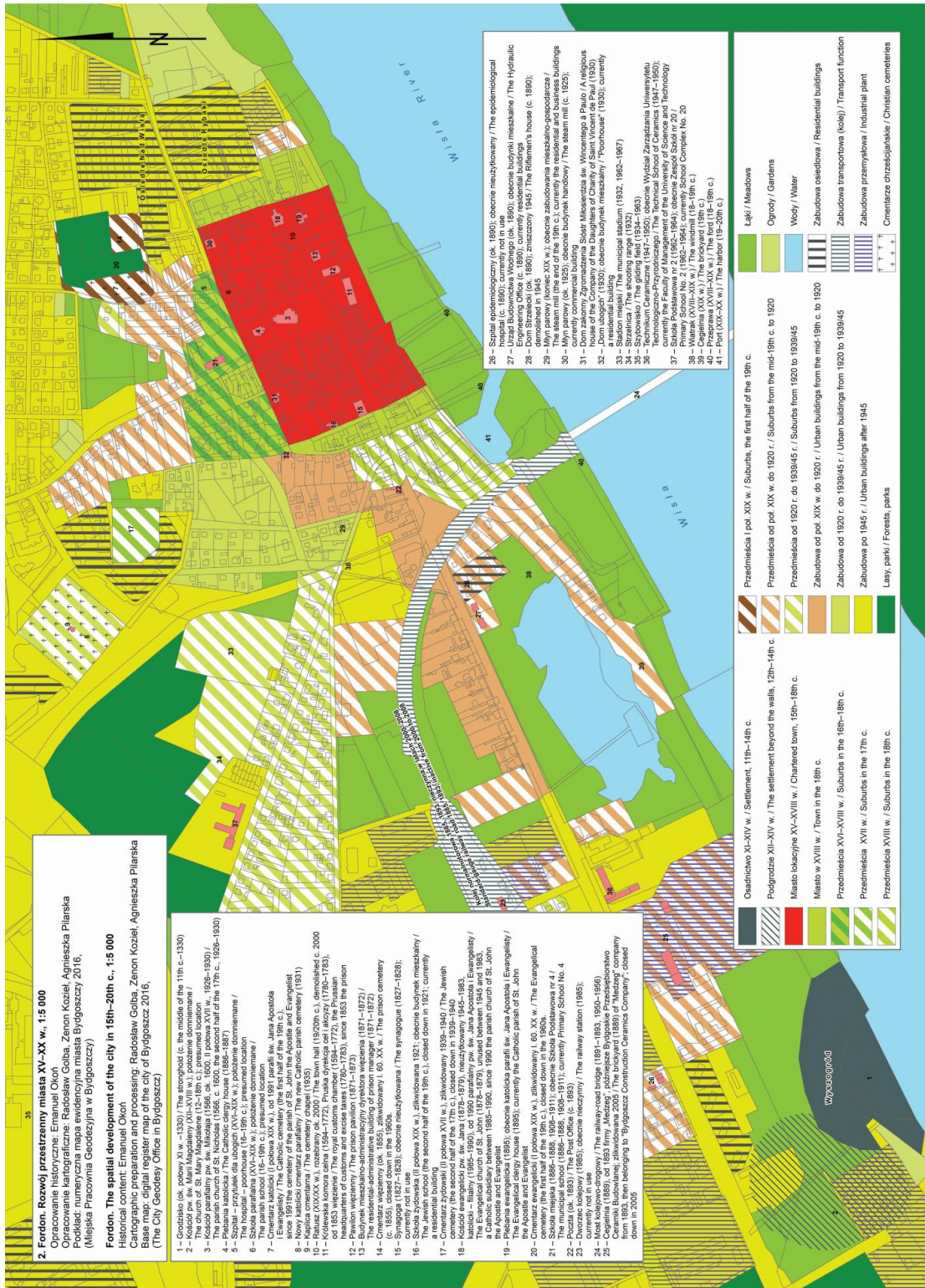
II. 9. Wnioski z rozdz. II - Historia Fordonu

Jak widać na podstawie Kalendarium wydarzenia, które decydowały o kształcie miasta i jego społeczności koncentrowały się w średniowieczu (lokacja miasta) oraz w wiekach XIX i XX, kiedy to miał miejsce największy rozkwit miasteczka (koniec wieku XIX i okres międzywojenny), a następnie jego upadek (okres po II wojnie światowej). Przełomowym momentem w historii miasteczka jest włączenie go do granic Bydgoszczy.

Ryc. II. 18. Oś czasu i zmian w charakterze administracyjnym, oprac. Autorka

Ryc. II. 19. Rozwój przestrzenny Starego Fordonu XV–XX w. – niepublikowane materiały do przygotowywanego Atlasu Historycznego, autor. E. Okoń.

III. STARY FORDON: STRUKTURA, OTOCZENIE, SPOŁECZNOŚĆ

III. 1. Analiza architektoniczno - przestrzenna Starego Fordonu

Punktem wyjścia jest założenie, że analizie poddawane jest historyczne małe miasteczko, o strukturze zwartej i odrębnej. Fordon włączony w granice Bydgoszczy blisko 45 lat temu zachował fundamenty historycznej tożsamości, potencjał do tworzenia nowego, atrakcyjnego miejsca, nowej przestrzeni kulturowej.

Rewaloryzacja¹⁹⁹, jako suma działań zmierzających do przywrócenia zespołom i obszarom zabytkowym dawnych wartości przestrzennych i kulturowych, przez podniesienie walorów użytkowych, przystosowanie ich do współczesnej funkcji nie objęła Starego Fordonu. Pierwsze działania rewalityzacyjne prowadzone były w najważniejszych ośrodkach historycznych, a w kolejnych latach pochyłano się nad coraz mniejszymi, ale interesującymi z punktu widzenia historii, wartości zabytkowej i atrakcyjnymi turystycznie ośrodkami. Kiedy 21 lipca 1978 roku Rada Ministrów podjęła uchwałę w sprawie powołania Międzyresortowej Komisji ds. Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich²⁰⁰, Fordon od pięciu lat był już dzielnicą Bydgoszczy – za małą, za odległą od centrum, by móc liczyć na świadome działania władz zwierzchnich w Bydgoszczy.

Obowiązujące wówczas metody planowania przestrzennego nie były dla małych miast łaskawe. *Metody opracowane dla miast wielkich, a stosowane także na terenie niewielkich powierzchniowo miasteczek, pociągały za sobą niebezpieczne konsekwencje. Przyjęta metoda określania przeznaczenia terenów o różnych funkcjach zaledwie za pomocą barwnych plam na rysunku planu wpływała na zagubienie wartości przestrzennych, gdzie niemal każdy budynek jest ważnym elementem układu i wymaga szczegółowych wytycznych. Tak więc do czynników wpływających ujemnie na specyfikę zjawisk przestrzennych, wyróżniających małe miasta, trzeba zaliczyć – choć wydaje się to paradoksem - ujednoczenie metod sporządzania planów zagospodarowania²⁰¹.* Wyłączenie z procesów rewalityzacji z różnym skutkiem prowadzonych w małych miastach, być może uratowało Stary Fordon przed realizacją

---

¹⁹⁹ Małachowicz E., *Ochrona środowiska kulturowego*, t.1 Wrocław 1982, s.232. Pojęcie *rewaloryzacja* poprzedzało termin *rewitalizacja* i obejmowało modernizację (wyposażenia), adaptację układu funkcjonalnego, a także oprócz aspektów konserwatorskiego i estetycznego, obejmowało wszystkie problemy techniczne, funkcjonalne, socjologiczne i ekonomiczne.

²⁰⁰ Pawłowski K., *Zasady ochrony, odbudowy i rewalityzacji historycznych zespołów urbanistycznych*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Miasta Historyczne*, red. Wiktor Zin, 1986, t.1, s. 70.

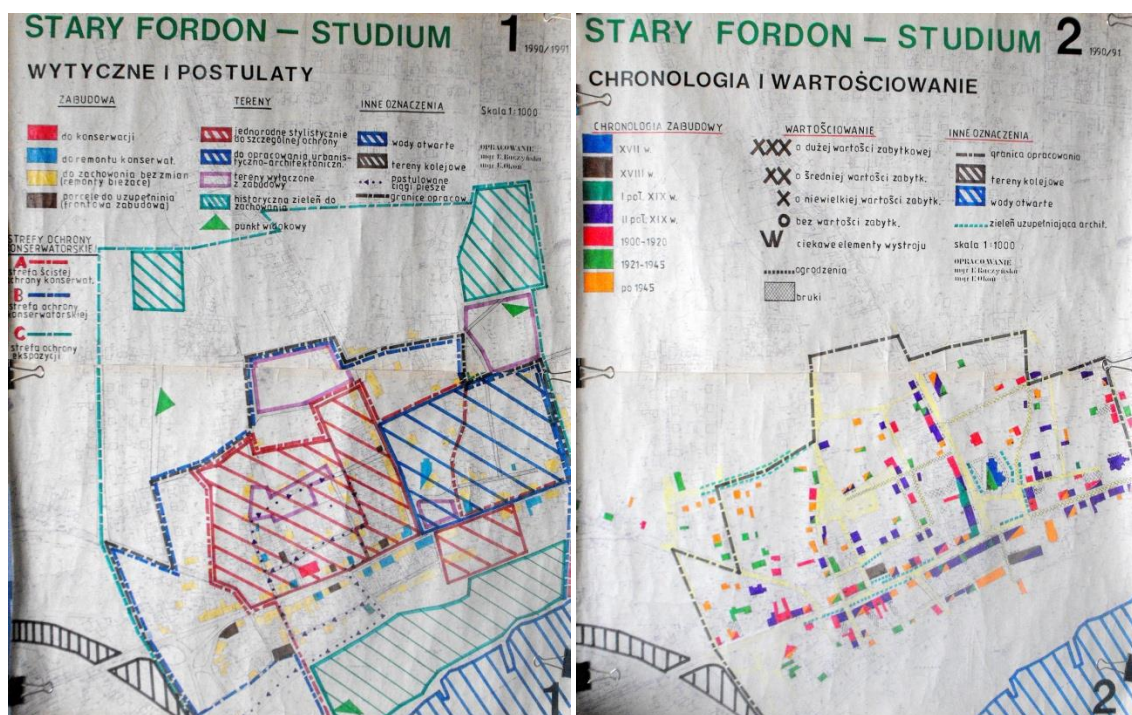
²⁰¹ Pawłowski K., *Zasady ochrony, odbudowy i rewalityzacji historycznych zespołów urbanistycznych*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Miasta Historyczne*, red. Wiktor Zin, 1986, t.1, s. 70; Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Wyd. Arkady, Warszawa 1986, s. 7.

niewłaściwych decyzji planistycznych. Włączenie z kolei do granic Bydgoszczy zamknęło drogę Staremu Fordonowi do marzeń o rewaloryzacji jakiegokolwiek.

Izolacja „zamroziła” tamtejszą przestrzeń, ale spowodowała powolną destrukcję wielu obiektów. Brak bieżących remontów, wyludnienie, brak ochrony prawnej – złożyły się na utratę wielu budynków, a także w konsekwencji, pojawienie się po latach na ich miejscu obiektów szpecących przestrzeń, pozbawionych właściwej skali i charakteru.

W latach siedemdziesiątych małe miasta znalazły się także w strefie oddziaływania fabryk domów. Rodziły się marzenia o wielkomiejskości, o posiadaniu na swoim terenie osiedli stanowiących symbol nowoczesności. Stary Fordon uniknął przejawów tych „ambicji”, ale dosięgły go aspiracje silniejszej Bydgoszczy.

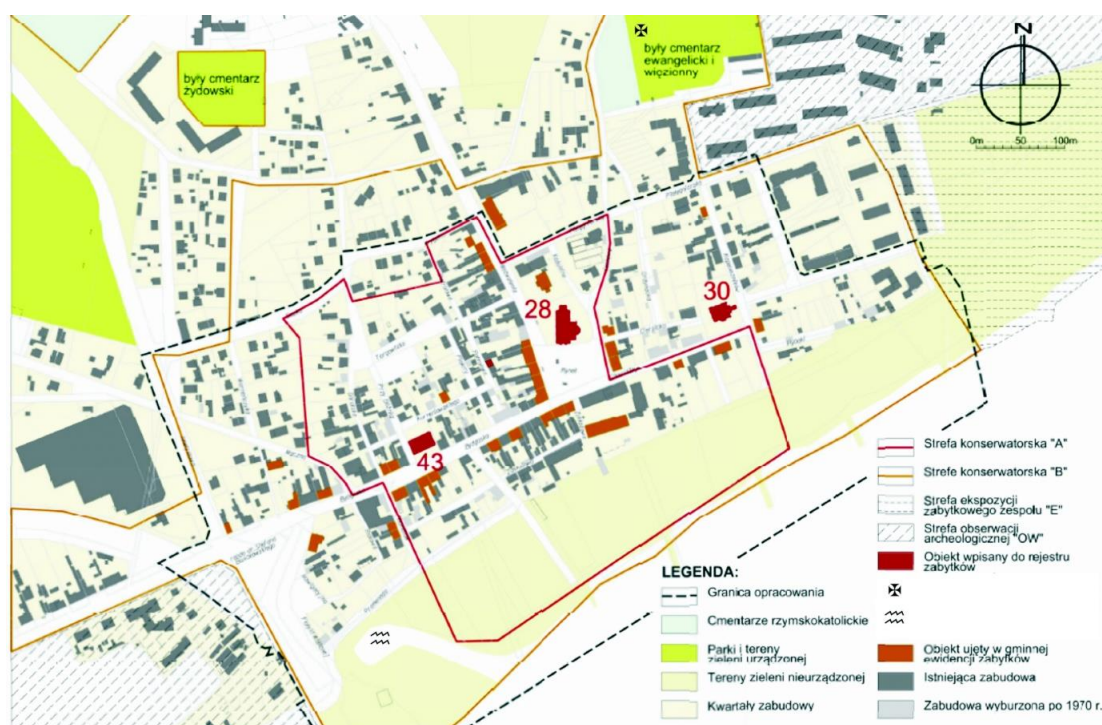

Ryc.III.1. Studium historyczno-konserwatorskie, plansze zbiorcze: 1. Wytyczne i postulaty konserwatorskie, 2. Chronologia i wartościowanie, autorzy: E.Raczyńska-Mąkowska, E.Okoń, Bydgoszcz 1990-91, arch. SOZ Bydgoszcz, fot. autorka.

Jak już wcześniej wspomniano, pierwszym opracowaniem konserwatorskim stanowiącym próbę powstrzymania/zapisania zgubnych dla przestrzeni miasteczka procesów, było studium historyczno–konserwatorskie Starego Fordonu z roku 1991²⁰². Powstała wówczas szczegółowa analiza zabudowy (Ryc.III. 1.). Założono karty wszystkim obiektom wzniesionym przed 1945 rokiem. Dokumentacja fotograficzna z tamtego okresu do dziś stanowi cenny materiał archiwalny i często jest jedynym śladem ikonograficznym stanu oraz dowodem istnienia poszczególnych budynków. Po

²⁰² Okoń E., Raczyńska E., *Studium historyczno-konserwatorskie Starego Fordonu*, 1991, w zbiorach SOZ/O. Bydgoszcz.

raz pierwszy wskazano najwartościowsze obiekty, zwrócono uwagę na charakter dawnego miasteczka. W ślad za wytycznymi konserwatorskimi ustalono strefy ochrony oraz wpisano obiekty sakralne do rejestru zabytków. W studium nie zwrócono uwagi na znaczenie rzeki i nie zalecono w wytycznych próby ponownego związania Starego Fordonu z Wisłą. Mimo wielu niedoskonałości wynikających chociażby z „analogowej” formy opracowania i pominięcia kwestii *river-front*’u, stanowi ono jak dotąd jedyne bazowe źródło, na którym opierają swoje analizy architektoniczne i urbanistyczne kolejni projektanci. Dzięki studium pierwszy raz dostrzeżono w Starym Fordonie potencjał i ginącą w niepokojącym tempie wartościową zabudowę.

Ryc. III. 2. Analiza konserwatorska, plansza łącząca ustalenia studium historyczno-konserwatorskiego ze stanem aktualnym, 2013, (materiały MPU)

Oczywiste stało się, że wielokulturowość Fordonu, związana z zamieszkiwaniem na jego terenie przedstawicieli trzech narodów, stanowi podstawę do świadomego budowania/szukania tożsamości tego miejsca. Charakterystyczne elementy przestrzenne, rodzaj zabudowy, jej skala, używane materiały, lokalizacja świątyń trzech wyznań i miejsca pochówków stanowią kanwę, na której można budować "twardą" i "miękką" narrację MIEJSCA. Ważne jest dostrzeżenie i wyeksponowanie pozornie nieatrakcyjnych elementów przestrzeni miejskiej, które tworzą klimat, stanowiąc jednocześnie drogowskazy postępowania konserwatorskiego i architektonicznego dla nowych obiektów projektowanych w strefie staromiejskiej. Są one również dobrze znane mieszkańcom.

Zdefiniowanie i prawidłowe postępowanie z poszczególnymi elementami przestrzeni pozwoli na wydobycie charakterystycznych wartości, specyfiki miejsca,

jakim jest Stary Fordon. Autorka jest zdania, że nie jest konieczne w ramach planowanych działań rewitalizacyjnych, podnoszenie poziomu infrastruktury przestrzennej, czyniąc z niej „preparat” i tracąc nieuchwytną atmosferę a także zmieniając charakter miasteczka. Opracowując jedyne dotąd studium historyczno-konserwatorskie autorka miała okazję zarejestrować bezpowrotnie utracone obiekty i klimat miejsca, stąd w rozprawie podkreśla te cechy przestrzeni, które powinny podlegać daleko idącej ochronie i imperatywowi właściwego kształtowania.

Nie przymuszaj gruntu twego do piękności, której mieć nie powinien – Jacques Delille miał na myśli przestrzeń ogrodu, ale tamto *genius loci* powróciło jako pojęcie dotyczące miasta²⁰³. W przypadku Starego Fordonu, jego izolacja i wynikające z niej zapóźnienie inwestycyjne, pozwoliły uratować wartości, które w innych miasteczkach uległy zniszczeniu, które próbuje się wtórnie reanimować lub odtworzyć w sztuczny sposób. Oczywiście mieszkańcy muszą mieć zapewnione warunki życia przystające do czasów współczesnych. Bardzo trafnie pisze D. Pazder: *Najważniejsza jest tożsamość miasta, a więc ten nieuchwytny klimat miejsca, który sprawia, że dana przestrzeń osiąga najwyższy stopień społecznej akceptacji*²⁰⁴.

III. 1. 1. Stary Fordon - ogład zewnętrzny

Kluczowe znaczenie ma położenie Starego Fordonu ma jego ekspozycja.

Położenie brzegowe nad Wisłą. Panorama Starego Fordonu jest pierwszym „bydgoskim” widokiem dla wjeżdżających do miasta od wschodu. Niewielka odległość zabudowy od brzegu – zaledwie 200 m. – stawia Stary Fordon w czołowiec miast o tak bliskim kontakcie z rzeką. Charakterystyczną sylwetę tworzą trzy nakładające się plany: I - nabrzeże (tereny zielone), plan II - zabudowa Zakładu Karnego i plan III – strefa zabudowy staromiejskiej z widocznymi trzema dominantami świadczącymi o historii miasteczka. Są to: katolicki kościół Św. Mikołaja, poewangelicki kościół Św. Jana i dawna synagoga.

Plan I panoramy Starego Fordonu. Nie wszystkie małe nadwiślańskie miasta posiadają zadatki na klarowną panoramę z uwagi na ich oddalenie od nadbrzeży rzeki (np Świecie). Fordon nie może się równać pod względem liczby zabytków, czy rangi historycznej z Toruniem, czy Grudziądzem, ale czytelność sylwety jest jego ogromnym atutem. Analizując współczesną panoramę Starego Fordonu, uwagę zwraca degradujący ją widok na skład piasku, zasłaniający dawną "haffę" i byłą przystań

²⁰³ Wiśniewska W., *Krajobraz miejski. Odnowa i kreacja w procesie odnowy*, wyd. Politechniki Łódzkiej, 2012, s.89.

²⁰⁴ Pazder D., *Rewitalizacja śródmiejskich przestrzeni kulturowych, jako czynnik wzrostu atrakcyjności miasta, badania średniej wielkości miast Wielkopolski*, Wyd. Politechniki Poznańskiej, 2008, s. 44.

żeglugi rzecznej "Vistula", skąd przed wojną regularnie kursowały statki pasażerskie do pobliskich miast nadwiślańskich.²⁰⁵

Ryc. III. 3. Starofordońskie nabrzeże, współczesny widok od południa. Kolejno od lewej widoczne: most, przytka piasku zasłaniająca miejsce dawnego portu (hafy Vistula), wejście do portu, teren zielony przewidziany do rekreacji, budynek więzienia. W głębi osiedle Nowy Fordon, fot. InfoFordon.

Ryc. III. 4. Widok z mostu na port, lata 20-te XX-wieku. Na pierwszym planie poniżej widoczny port (hafa), następnie promenada wzdłuż brzegu, w głębi zabudowa fordońska z trzema dominantami - od lewej: synagoga, katolicki kościół Św. Mikołaja, ewangelicki kościół Św. Jana i budynek więzienia, zbiory Fordońskiego Spichlerza Historii.

²⁰⁵ Koncepcja RDH Architektki Urbaniści z 2010 mimo wizjonerskiego charakteru, z niezrozumiałych powodów pozostawiła ten fatalny akcent w panoramie miasteczka bez zmian.

Most. Stary Fordon posiada szczególny wyróżnik, element krystalizujący strukturę: most fordoński na Wiśle. Przez lata, od czasu zakończenia II wojny światowej, Fordon rozwijał się odwrócony od rzeki. W historycznej zabudowie starofordońskiej otwarcia krajobrazowe - szerokie lub szczelinowe – wiążą miasto z Wisłą, a nabrzeże staje się słusznie kolejną publiczną przestrzenią miejską. Miasto historycznie z rzeką związane ma szansę oprzeć na niej swój dalszy rozwój.

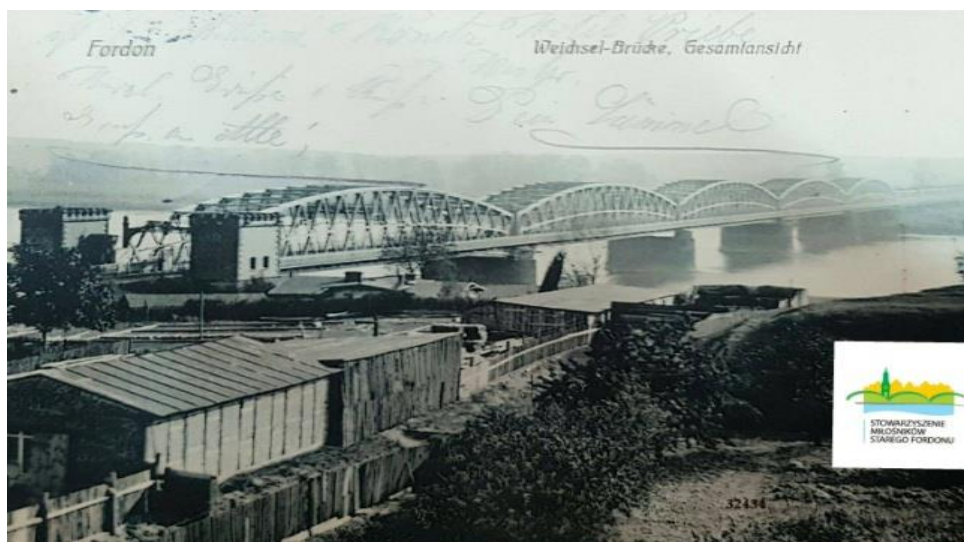
Ryc. III. 5. Powiązania Starego Fordonu z rzeką, 2013, np. materiałów MPU.

Mosty stanowią wyróżniające się elementy struktury miejskiej, budują tożsamość miasta²⁰⁶, stanowiąc zarówno węzłowe elementy kompozycji, a także oddziałując silnie na przestrzeń, identyfikując ją. Most fordoński – był i jest dziś największą „atrakcją” Fordonu i na trwałe wpisał się w lokalny krajobraz, stanowiąc element charakterystyczny, wyróżnik przestrzeni. Istotne jest nie tylko jego oddziaływanie, jako silnego akcentu w krajobrazie, łączącego się niemal ze staromiejską zabudową Fordonu, ale również spięcie przezeń rzeki w miejscu tak kluczowym dla ekspozycji panoramy miasteczka. Most rozdziela też optycznie tereny historycznej Bydgoszczy i historycznego Fordonu.

²⁰⁶ Bonenberg A., *Miasta i mosty*, Poznań 2007, s. 22.

1

2

Fot. III. 6. Most fordoński - 1. Mahrtensa zbudowany w latach 1891-93 (fot. ze zbiorów SMSF),
2. Rudolfa Modrzejewskiego zbudowany w latach 1951-56 (fot.autorka).

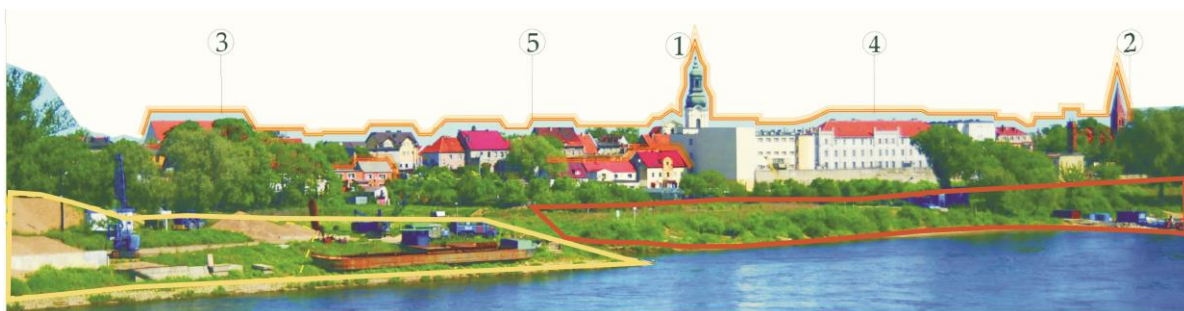
Plan II panoramy Starego Fordonu - tworzą go głównie budynki więzienia. Jedynie pozostałość dawnej Pruskiej Dyrekcji Ceł i Akcyzy (1783), z krenelażem w typie budowli obronnej jest elementem, który nie razi w kompleksie obecnego Zakładu Karnego. Całość jest przeskalowana i przytłacza pozostałe budynki tworzące panoramę - jest jednak ważnym świadectwem historii miasteczka. Późniejsza rozbudowa Zakładu Karnego, z lat 60-tych XX-wieku, nie odpowiada charakterowi całej panoramy, stanowiąc wyraźny dysonans i przysłaniając plan III, a szczególnie widok z mostu na kościół Św. Mikołaja. Trudno zakładać rozbiórkę tych budowli, ale można pokusić się o ich „zgubienie” zielenią lub odpowiednio zaprojektowanym murem. Ten przypadek opisano w Rozdz. IV. 1. 2.

Ryc. III. 7. Kompleks obecnego więzienia (dawniej komora celna). Przeskalowana rozbudowa więzienia niszczy trójplanową panoramę, InfoFordon.

Plan III panoramy Starego Fordonu - stanowi zabudowa staromiejska skupiona głównie wokół ulic Zakładowej, Bydgoskiej i Sikorskiego. Jest to przeważnie zabudowa zapleczoza głównych budynków mieszkalnych stojących wzdłuż ulic oraz one same widziane od tyłu. Zwraca uwagę tarasowe wypiętrzenie w kierunku wymienionych wcześniej dominant - brył świątyń tak ważnych dla identyfikacji miejsca. Przeważa kolorystyka czerwonych, ceramicznych dachów, co powinno być ważną, utrwaloną cechą w panoramie Starego Fordonu.

Struktura panoramy Starego Fordonu umożliwiającą percepcję, pozwalającą na łatwe ogarnięcie wzrokiem z jednego punktu obserwacji, jest wyróżnikiem charakterystycznym dla małych miast²⁰⁷.

Ryc. III. 8. Elementy tworzące panoramę Starego Fordonu: żółta linia - zdegradowany fragment dawnego portu, czerwona linia - bulwary, 1. Kościół Św. Mikołaja, 2. Kościół Św. Jana, 3. Synagoga, 4. Dawna Komora Celna (obecnie więzienie), 5. zabudowa wzdłuż ulicy Bydgoskiej, oprac. autorka.

²⁰⁷ Gzell S., *Fenomen małomiejskości*, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1987, s.20.

"**Brama Starego Fordonu**" - po zjechaniu z mostu następuje rozproszanie komunikacji z priorytetem w kierunku centrum Bydgoszczy. Brakuje czytelnego przekazu przestrzennego o bliskim sąsiedztwie dawnego miasteczka. Ubytki w historycznej zabudowie za przyczółkami mostowymi od strony północnej nie wskazują na obecność czegoś więcej niż peryferii.

Wnioski dotyczące percepcji panoramy Starego Fordonu

1. Panorama i sylwetka miasta mają kluczowe znaczenie dla Fordonu i Bydgoszczy. Ich forma winna być świadomie kształtowana, porządkowana i uzupełniana przy zastosowaniu właściwych uzupełnień, materiałów, kolorystyki, zieleni i oświetlenia.
2. Uporządkowanie nabrzeża pierwszego planu panoramy musi uwzględniać spójną ekspozycję zdywersyfikowanych form urbanistycznych.
3. Wjazd do miasta to pierwszy kontakt, pierwsza informacja o jego znaczeniu, prestiżu, wielkości. W przypadku Starego Fordonu - informacja o niezależnym miasteczku. W przypadku Bydgoszczy - zapowiedź dużego miasta. Konieczne jest wykształcenie Bramy Miast – z wyraźnym rozdzieleniem dwóch przestrzeni poprzez podkreślenie ukształtowania kontekstowej zabudowy.

III. 1. 2. Stary Fordon - ogląd wewnętrzny

Układ urbanistyczny Starego Fordonu jest typowy dla małego miasta. To jeden z głównych walorów tego miejsca. Zwarte kwartały zabudowy o funkcji mieszkalnej wypełniają część centralną oraz tworzą główne osie założenia: ulicę Bydgoską w kierunku zachodnim oraz ulicę Wyzwolenia i Cechową w kierunku północnym (Fot. III.9.).

Fot. III. 9. Rynek w Starym Fordonie. Widoczny Rynek wraz z kościołem Św.Mikołaja oraz główne ulice- Wyzwolenia biegnąca na północ wzdłuż zachodniej pierzei oraz Bydgoska, przechodząca w ulicę Sikorskiego wzdłuż pierzei południowej Rynku, materiały Urzędu Miasta Bydgoszczy.

Na pozostałych obszarach, zwłaszcza oddalonych od Rynku (dawne przedmieścia Fordonu), zabudowa mieszkaniowa jest rozproszona, o charakterze podmiejskim, nie wyróżnia się szczególnymi wartościami, jest przemieszana wiekowo - od pojedynczych domów z początku wieku, przez zabudowę z lat 20-tych XX-wieku, po obiekty powojenne i współczesne. Budynki są usytuowane w otoczeniu ogrodów, nierzadko w głębi działek. Kwartały i linie zabudowy są tu nieczytelne.

Cały teren Starego Fordonu charakteryzuje zabudowa zapleczowa o niskim standardzie technicznym i estetycznym. Jest ona często usytuowana przypadkowo. Te rozproszone budynki stanowią, zdaniem autorki, atut miasteczka, gdyż w oparciu o te kubatury można wprowadzać funkcjonalne interwencje, nie zmieniając charakteru i ducha miejsca.

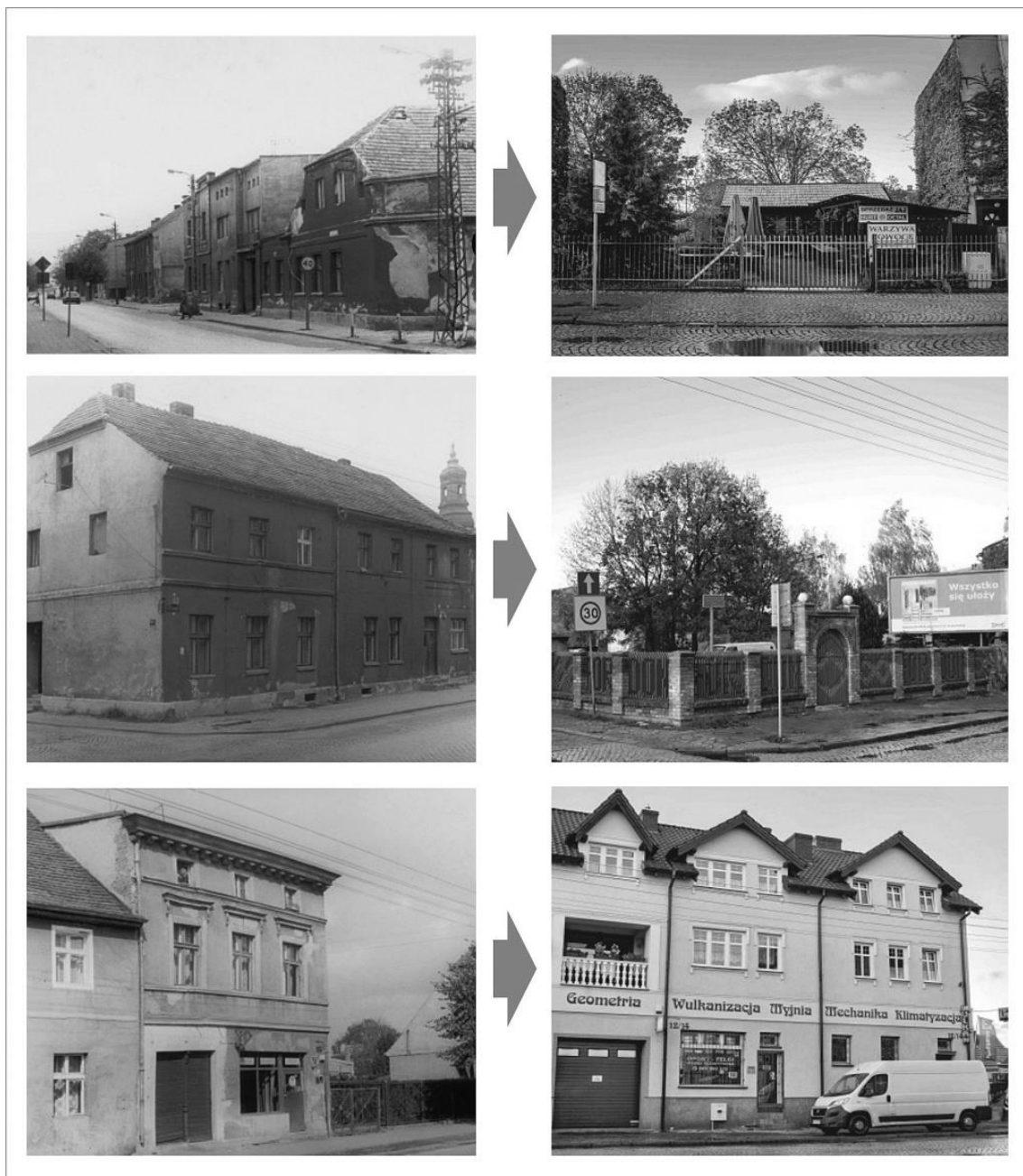
1

2

Fot. III. 10. Spichlerz przy ulicy Patrolowej - 1- stan z 1992, 2- stan obecny (fot. autorki).

Charakterystyczna dla dawnego małego miasta samodzielna lub bliźniacza zabudowa przyuliczna dominuje przy ulicy Kapeluszników, jednostronnie przy ul. Sikorskiego, Cierpickiej, Cechowej, Mącznej i Targowisko. Wspólne cechy można odnaleźć w formie i układzie zabudowy zlokalizowanej wokół synagogi tj. przy ul. Góralskiej, Przy Bóżnicy, ulicach Piekary i Patrolowej. Dominuje tu niska (jedna, dwie kondygnacje), niewielkimi gabarytami zabudowa o funkcji mieszkaniowej.

W strukturze dzielnicy można wyróżnić kwartały o zabudowie zwartej, pierzejowej i rozproszonej. Wszystkie typy zabudowy są równorzędne i ważne dla utrzymania charakteru miasteczka. (Rys.III.13.A) Ponadto zachowanie wysokości, skali i proporcji nowych budynków oraz charakterystycznego układu połączeń dachowych będzie decydowało o utrzymaniu charakteru jego centrum. Jednak na skutek braku właściwej ochrony zniszczeniu lub niewłaściwym przekształceniom uległa część tkanki architektonicznej na tym obszarze. Niektóre historyczne budynki zostały rozebrane, a na ich miejscu pojawiły się obiekty o przypadkowej formie, o niewłaściwej skali, nie zachowujące linii zabudowy, o wątpliwych walorach estetycznych - co widać na zdjęciach (Fot.III.11,12).

Fot. III. 11. Porównano przykładowe zmiany (tu przy głównej ulicy Bydgoskiej). Po lewej stronie zdjęcia pochodzą z 1991 (Studium Historyczno-Konserwatorskie, opracowane przez E.Raczyńską- Mąkowską i E.Okonia, fot. K. Parucka), po prawej stan aktualny (fot. autorka) 2017.

Poniżej przedstawiono inne przykłady zmian, jakie zaszły w stanie zabudowy. Można też wskazać przykłady pustych działek, na których jeszcze w latach 90-tych znajdowały się budynki, a po ich rozebraniu nie dokonano żadnych inwestycji. Pojawiają się również przykłady adaptacji obiektów na nowe funkcje z próbą utrzymania "stylowego" charakteru architektury. Zdaniem autorki, nieudane.

Fot. III. 12. Porównanie stanu zabudowy z okresu opracowania studium (1991) z obecnym (2017), fot. autorka

Starofordowska małomiasteczkowa zabudowa współgra z charakterystycznymi elementami układu urbanistycznego. Zwracają uwagę otwarcia perspektywy na rzekę, na przestrzeń Rynku czy Targowiska, a także zamknięcia perspektywy ulic z wykorzystaniem dominujących wież kościelnych. Specyficzna skala wąskich uliczek zaskakujących obserwatora swoim nagłym pojawieniem się, do chwili obecnej tylko utwardzonych lub wyłożonych wtórnie trylinką lub kostką betonową.

Nawierzchnia "podłogi" jest istotnym walorem kształtującym charakter dzielnicy. Główna ulica wjazdowa Bydgoska i jej przedłużenie ku północy - ulica Wyzwolenia wyłożone są kostką granitową, częściowo jest to wzór "bruk rzymski". Część bocznych uliczek, w tym w sąsiedztwie synagogi, wyłożonych jest polnym kamieniem ("kocie łby") wraz z kamiennymi "chodnikami" i krawężnikami. Przemieszanie różnego rodzaju nawierzchni podobne jest i współgra ze do zróżnicowaną, niekiedy chaotyczną, zabudową i jej charakterem.

Elementy przestrzenne definiujące strukturę urbanistyczną Starego Fordonu, krystalizujące plan to: dominanty obiektów sakralnych, budynek Zakładu Karnego oraz place miejskie – Rynek i Targowisko.

Trzy dominanty są związane z dawną wielokulturowością Starego Fordonu – każda z nich posiada istotną dla przestrzeni miasta lokalizację - nadając otoczeniu specyficzny charakter. Kościół katolicki Św. Mikołaja zlokalizowany przy rynku fordońskim stanowi najwyższy, centralny obiekt w miasteczku, poewangelicki kościół Św. Jana zamyka oś ulicy Cierpickiej, flankując wschodnią część historycznej zabudowy; budynek dawnej synagogi – ustawiony kalenicowo względem ulicy Bydgoskiej wraz z najbliższym otoczeniem stanowi reminiscencję zabudowy związanej z przedstawicielami wyznania

możeszowego. Ostatnim silnym akcentem określającym charakter miasteczka jest zespół obiektów Zakładu Karnego.

Neobarokowy kościół katolicki stanowi północną pierzeję rynku, nieco zdeformowaną ze względu na etapy budowy kościoła. Jest obiektem aktualnie w najlepszym stanie pośród wszystkich budynków w miasteczku. Remontowany wielokrotnie, włącznie z rebarokizacją wewnątrz (projekty autorki dysertacji zlecone przez proboszcza kanonika Romana Bulińskiego) stanowi największą ozdobę Starego Fordonu, jednak trend takiego odnawiania innych budowli powinien być ograniczony. Świątynia, jako obiekt reprezentacyjny i posiadający największą wartość zabytkową wymagała specjalnego programu prac konserwatorskich opartego na badaniach, co było wynikiem oczekiwań mieszkańców, fundatorów prac. Budynki mieszkalne w Starym Fordonie należy remontować w oparciu o innego rodzaju wytyczne.

Ceglany kościół Św. Jana o charakterystycznej iglicowej wieży domyka perspektywę ulicy, wyznacza dawną „strefę wpływów” gminy ewangelickiej z pastorkówką (zbudowaną w II poł XIX wieku na miejscu wcześniejszej) i uporządkowaną zabudową, najczęściej w formie domów bliźniaczych. Na miejscu dawnego cmentarza ewangelickiego (obecnie jest to skwer) Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu utworzyło lapidarium z pozostałościami nagrobków, wzmacniając w ten sposób symboliczny udział kultury protestanckiej w historii miasteczka²⁰⁸. Uwagę zwraca wezwanie kościoła – katolicy zachowali dawne ewangelickie wezwanie kościoła, czyniąc tym samym ukłon w stronę tradycji.

Żydzi zamieszkiwali głównie obszar w północno-zachodniej części miasta. Dawna synagoga (1827-1828), później kino, a obecnie obiekt czekający na remont z przeznaczeniem na ośrodek kultury – znajduje się w centralnej części obszaru zamieszkiwanego dawniej przez społeczność żydowską. Budynek jest postawiony „poprzecznie” w stosunku do pozostałych²⁰⁹. W jego sąsiedztwie zachowały się budynki dawnej mykwy (rytualnej łaźni) oraz szkoły (hederu). Przez wiele lat był to najwyższy budynek w Fordonie i jedna z największych bóżnic w regionie. Synagoga została poddana zewnętrznym pracom konserwatorskim, ale jej docelowa funkcja wymagać będzie przekształceń także w obrębie elewacji.

Zabudowania Zakładu Karnego – założonego przez rząd pruski w poł. XIX w. rozciągają się w pasie pomiędzy nabrzeżem Wisły, a południową pierzeją Rynku. Wykorzystano dawny gmach komory celnej „wchłaniając” go w zespół budynków, które obecnie stanowią trudny do zaakceptowania akcent: przeskalowane, o dużych powierzchniach, pozbawione jakiegokolwiek dekoracji, rozdrobnienia podziałami. Część

²⁰⁸ W ramach II edycji programu „Stary Fordon – jedno miasto – trzy kultury” we wrześniu 2017 odsłonięto lapidarium (projekt autorki) prezentujące fragmenty nagrobków wydobytych z Wisły w 2015 roku.

²⁰⁹ Piechotkowiec M.i K., *Bożnice drewniane*, wyd. Budownictwo i Architektura, 1957. Przep. Orientacja świątyni wynikała ze zwrócenia Aron ha -kodesz (miejsce do przechowywania zwójów Tory) na wschód, stronę Świątyni Jerozolimskiej.

starsza, wartościowa, jest eksponowana od strony Wisły. Od strony Rynku kompleks stanowi wyzwanie dla projektantów. Ciasne domknięcia tworzą wartość godną wykorzystania, a budynki więzienia, dzięki swej historii, powinny stać się dodatkową atrakcją Starego Fordonu.

Przestrzeń publiczna stanowi szczególny rodzaj przestrzeni. Ma wpływ na kształtowanie się lokalnej tożsamości, identyfikacji z miejscem, jest obrazem, pierwszym komunikatem o szerszym kontekście. Ze względu na trudność zdefiniowania tego pojęcia, najlepiej posłużyć się cechami, jakie powinna spełniać przestrzeń publiczna, która jest przestrzenią zachowań i „czynienia czegoś wiadomym innym uczestnikom”. Jest dostępna w sensie fizycznym, wizualnym, ale i symbolicznym; określona i „kontrolowana”. Jej charakter wyznacza ten, kto sprawuje nad nią pieczę. Służy publicznemu interesowi wspólnoty²¹⁰. Przestrzeń publiczna jest zawsze jakoś zorganizowana, zakomponowana, wydzielona, chociaż coraz częściej te granice stają się płynne²¹¹. Przestrzeń publiczna często wiąże się z respektowaniem tradycyjnego znaczenia przestrzeni i *genius loci*, może jednak ulegać redefinicji, na skutek wprowadzenia nowych znaczeń. W Starym Fordonie bezsprzecznie taką przestrzenią jest Rynek.

Rynek, jako centralny punkt miasteczka jest miejscem spotkań, okazjonalnych festynów, uroczystości patriotycznych, ale i wielu imprez organizowanych przez lokalną społeczność. Pierzeje Rynku tworzą: od północy kościół, od południa zabudowania więzienia, a od wschodu i zachodu budynki mieszkalne. W centralnej części placu znajduje się pomnik upamiętniający mieszkańców Fordonu rozstrzelanych przez hitlerowców na początku II wojny światowej.

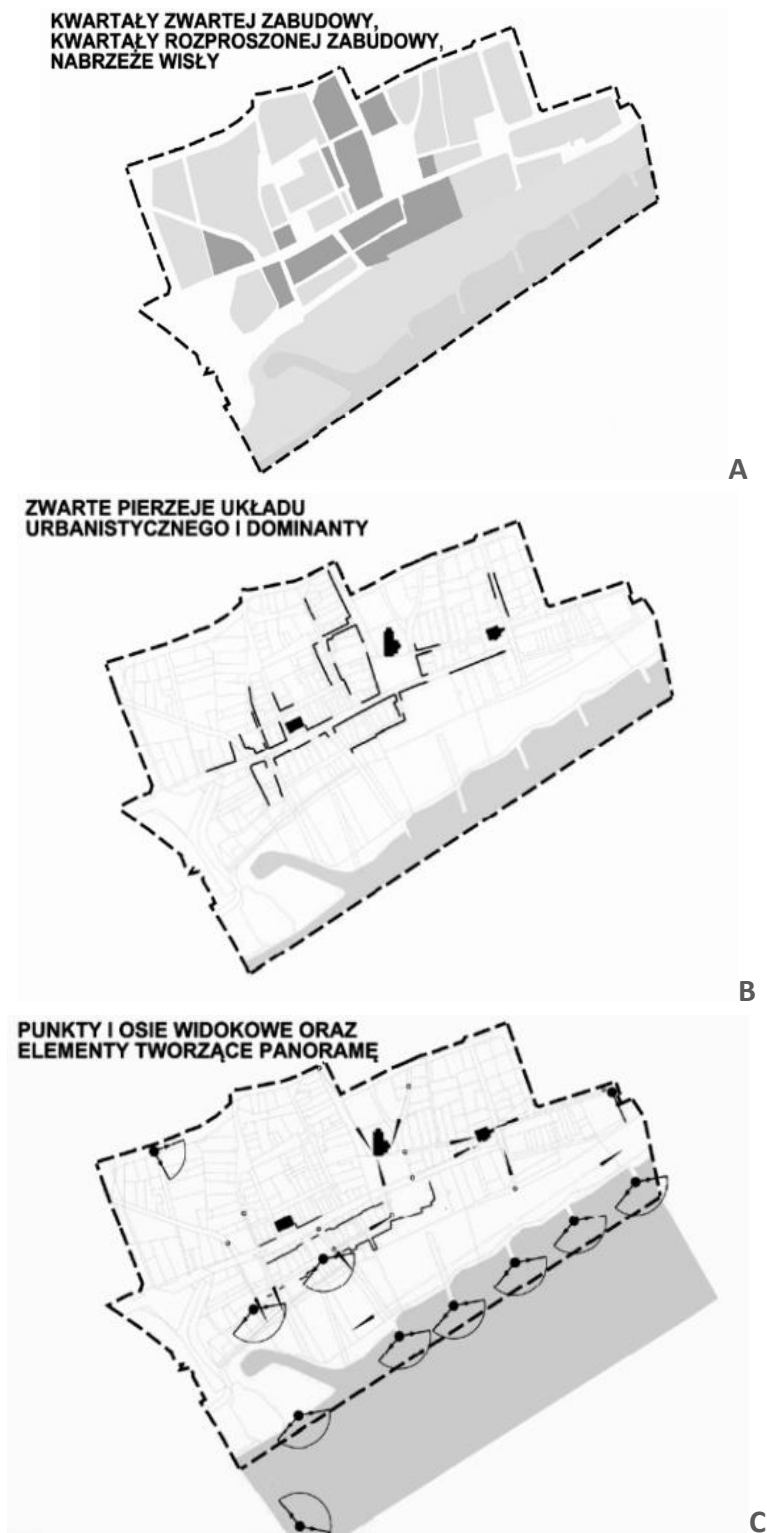
Dziś jest to plac miejski otoczony układem ulic dojazdowych, a wzdłuż pierzei zachodniej prowadzi poprzez niego tranzytowa ulica Wyzwolenia. Powierzchnia Rynku obecnie jest wyspą oddzieloną ruchem samochodowym od pierzei, nawet od najważniejszego obiektu - kościoła Św. Mikołaja.

Drugą przestrzenią publiczną o niezdefiniowanym jeszcze charakterze jest Targowisko. Niewielkie parterowe domki o wysokich spadzistych dachach otaczały ten dawny plac handlowy. Obecnie jest to zróżnicowana zabudowa mieszkalna głównie z lat 20-tych XX-wieku. Targowisko było placem ludności żydowskiej (w XVIII wieku nazwano go Placem Żydowskim). Jego trójkątną część, między kasztanowcami, nazwano Kozim Rynkiem – można tam było kupić zwierzęta. Zachowały się projekty kupieckich straganów, które mogłyby w wersji z XXI wieku zaistnieć w tej przestrzeni ponownie²¹². Targowisko nie posiada utwardzonej podłogi, a w jego bezpośrednim sąsiedztwie znajduje się zbudowany w 2016 roku plac zabaw.

²¹⁰ Bierwiazonek K., Nawrocki T., *Przestrzeń publiczna, a tożsamość miejsca, miasta i mieszkańców*, [w:] ...*Miasto. Przestrzeń. Tożsamość...*, s. 49- 71.

²¹¹ Dymnicka M., *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Warszawa, Scholar, 2013, s. 59-60.

²¹² „*Sztetl Fordoński*” *Spacerownik*, Fundacja dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2017, s.9-15.

Ryc. III. 13. Charakterystyka zabudowy Starego Fordonu na obszarze podlegającym analizie. **A.** Kwartały zwartej zabudowy zaznaczono ciemniejszym odcieniem, znajdują się przede wszystkim w sąsiedztwie Rynku, **B.** Liniami zaznaczono zwarte pierzeje, odpowiadające w dużej mierze kwartałom zwartej zabudowy, **C.** Zaznaczono najatrakcyjniejsze otwarcia widokowe (kąty rozwarte), oraz osie widokowe - skierowane głównie w stronę dominant i wzdłuż promenady nadrzecznej, (np. materiałów MPU).

Ryc III. 14. Aktualny plan miasta z zaznaczeniem determinujących odbiór przestrzeni i obiektów, oprac. autorki np. <https://mapa.targeo.pl/18.1726847,53.1523788,19> (wejście 13.08.2018).

Proces odczytywania indywidualnych cech przestrzeni miejskiej odbywa się przez percypowanie ośmiu podstawowych czynników²¹³:

- elementów krystalizujących plan miasta,
- ulic,
- rejonów,
- linii i pasm granicznych,
- dominant układu przestrzennego,
- wybitnych elementów krajobrazu,
- punktów węzłowych,
- znaków szczególnych.

Każdy z tych elementów można wskazać w przestrzeni Starego Fordonu. Świadome ich utrzymanie jak również uwzględnienie ich wzajemnych powiązań gwarantuje utrzymanie charakteru miasteczka. Funkcjonalne połączenie placów miejskich (powiązanie Rynku z Targowiskiem), ukierunkowanie komunikacji pieszej i ekspozycji na dominanty układu, zwrócenie uwagi na wykorzystanie różnorodnych otwarć, różnic poziomów (nadbrzeże - miasto) daje szerokie możliwości odbioru przestrzeni. Znaki szczególne pomagające w rozpoznaniu specyficznych obszarów -

²¹³ Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa 1984, s.50; Castex J., Panneral P., *Notes sur le structure de l'espace urbain*, Paris 1971.

rejonów, graniczne pasmo rzeki, stanowiącej jednocześnie, wraz z całym nabrzeżem, wybitny element krajobrazu – to wszystko walory miasteczka, odróżniające je od pozostałych dzielnic Bydgoszczy.

Ukształtowanie przestrzenne Starego Fordonu skłania do odbioru tego miejsca w sposób dynamiczny, poprzez swobodne przemieszczanie się między charakterystycznymi punktami, korzystając z ustalonych szlaków, ale i swobodnie wybierając drogi, w tym również przestrzenie publiczne i półpubliczne, co zupełnie zmienia sposób postrzegania wnętrza urbanistycznych.²¹⁴

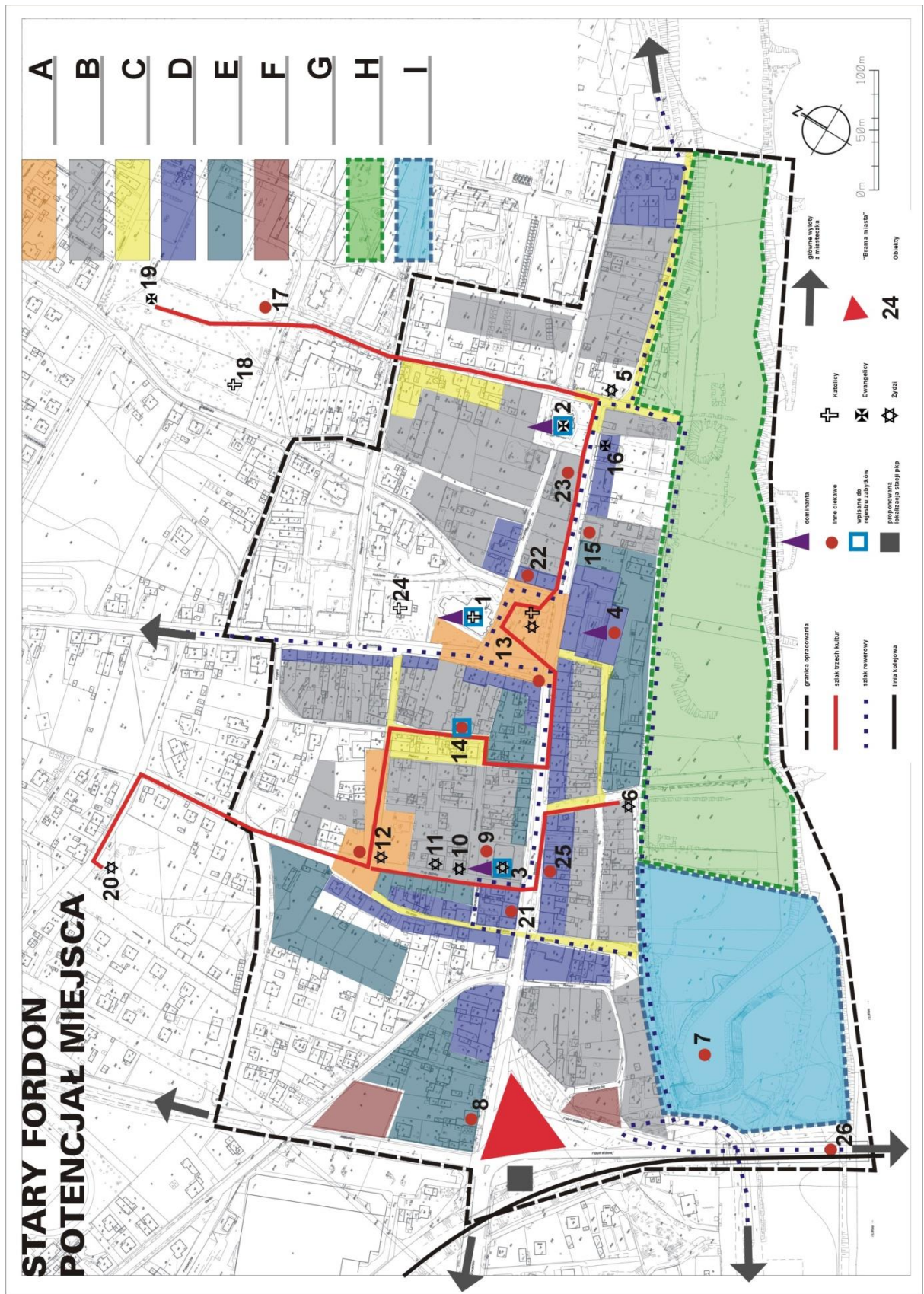
III. 1. 3. Podsumowanie rozdz. III. 1. Analiza architektoniczno – przestrzenna Starego Fordonu

1. Struktura przestrzenna Starego Fordonu zajmującego w krajobrazie eksponowaną lokalizację, posiada charakterystyczną dla małego miasteczka budowę. Można dla niej wyznaczyć podstawowe składowe odbioru przestrzeni miejskiej. Najważniejszymi przestrzennymi elementami wyróżniającymi miasteczko są: panorama, dominanty, place miejskie, bliskość rzeki i most, skala i charakter zabudowy.
2. Stary Fordon zachował układ urbanistyczny umożliwiający dalsze kształtowanie przestrzeni, utrzymanie w charakterze małego miasteczka.
3. Sytuacja Rynku wymaga przekształceń w celu stworzenia tam ponownie przestrzeni publicznej.
4. Podtrzymywanie małomiasteczkowego charakteru zabudowy wymaga opracowania "wzornika" detali oryginalnych i zinterpretowanych.
5. Narracja historyczna miasteczka powinna uwzględniać jego minioną trójkulturowość.

---

²¹⁴ Nyka. L., *Przestrzeń miejska jako krajobraz*, „Czasopismo Techniczne”, 1/A/2/2012, s.1., r. 109, s. 53.

Ryc. III. 15. Stary Fordon - potencjał miejsca, szczegółowa legenda poniżej (oprac. autorka).

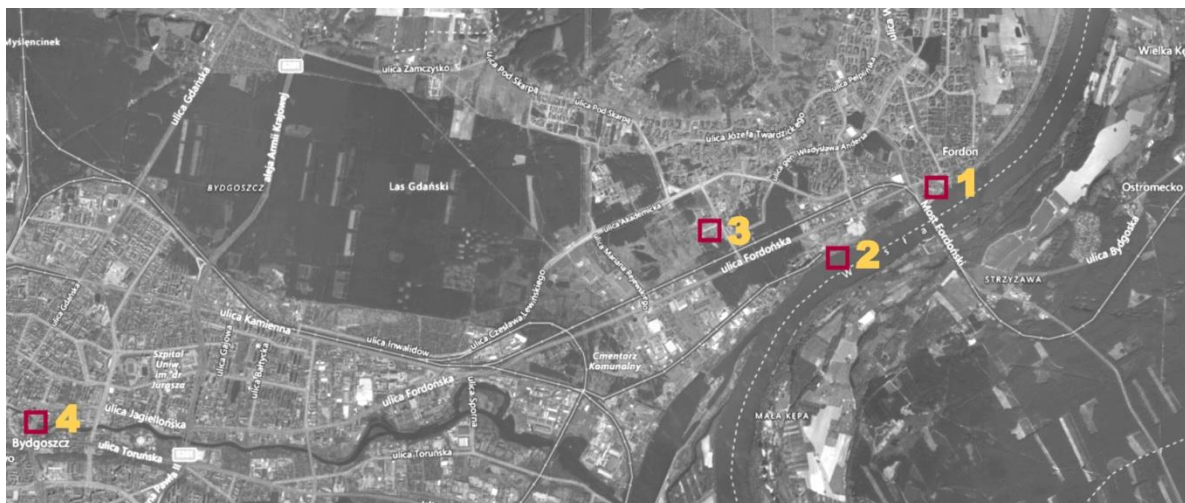
LEGENDA:

- A - Przestrzenie publiczne w centrum stanowią Rynek i Targowisko, ale preferencja rozlewania, przenikania w kierunku aktywnych przestrzeni półpublicznych
- B - Przestrzenie dające możliwości przekształceń w kierunku półpublicznych
- C - Przestrzenie „klimatyczne”, szczególnie ważne w zachowaniu charakteru miejsca.
- D - Przestrzenie zabudowane obiektami, które nie będą podlegać przekształceniom.
- E - Przestrzenie wymagające nowej aranżacji, przekształceń zgodnych z charakterem miasteczka, wzmacniających cechy miejsca
- F - Tereny poza ścisłym centrum miasteczka do wykorzystania np. na parkingi
- G - Obszary podlegające szczególnym rygorom (rejestr zabytków)
- H - Strefa nabrzeża wymagająca ukształtowania z zachowaniem charakteru miasteczka, panoramy i oczekiwanych funkcji rekreacyjnych
- I - Strefa portu, przystani wymagająca kształtowania z zachowaniem charakteru miasteczka i panoramy.

Obiekty:

1. Kościół Św. Mikołaja
2. Kościół Św. Jana
3. Synagoga
4. Więzienie/dawna komora celna
5. Kuczka
6. Mur oporowy z macew
7. Port
8. Dom narodzin dr Buxakowskiego
9. Ogród społeczny
10. Łaźnia (Mykwa)
11. Szkoła żydowska (Heder)
12. Targowisko
13. Rynek/pomnik
14. Spichlerz – przyszłe muzeum
15. Dom kierownika więzienia
16. Pastorówka
17. Cmentarz więzienny (nieistniejący)
18. Cmentarz katolicki
19. Cmentarz ewangelicki - nieistniejący upamiętniony lapidarium
20. Cmentarz żydowski (kirkut) - nieistniejący upamiętniony tablicą
21. „Warsztat” - miejsce działań Małgorzaty Winter
22. Cafe Rynek, Rada Osiedla - siedziba
23. Lokalizacja dawnego magistratu
24. Plebanka
25. Siedziba Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu
26. Most fordoński

III. 2. Administracyjno - przestrzenne powiązania Starego Fordonu

Ryc. III. 16. Rozmieszczenie poszczególnych elementów zurbanizowanej przestrzeni Bydgoszcz-Fordon:
1. Stary Fordon, 2. Wyszogród, 3. Uniwersytet Technologiczno - Przyrodniczy, 4. Centrum Bydgoszczy,
(wykorzystano <http://www.mapy-satelitarne.pl/#>)

III. 2. 1. Administracyjne decyzje przestrzenne

W 1973 roku powstała inicjatywa utworzenia aglomeracji bydgosko – toruńskiej, jako jednej z dziewięciu ukształtowanych aglomeracji w Polsce. Zespół ówczesnych specjalistów²¹⁵ miał za zadanie opracowanie głównych założeń rozwoju obu węzłowych miast. Najważniejszym elementem była budowa tzw. Nowego Fordonu – wielkiej dzielnicy mieszkaniowej. Jednocześnie trwała już budowa kompleksu Akademii Techniczno Rolniczej²¹⁶ na obszarze pomiędzy granicami Bydgoszczy i Fordonu.

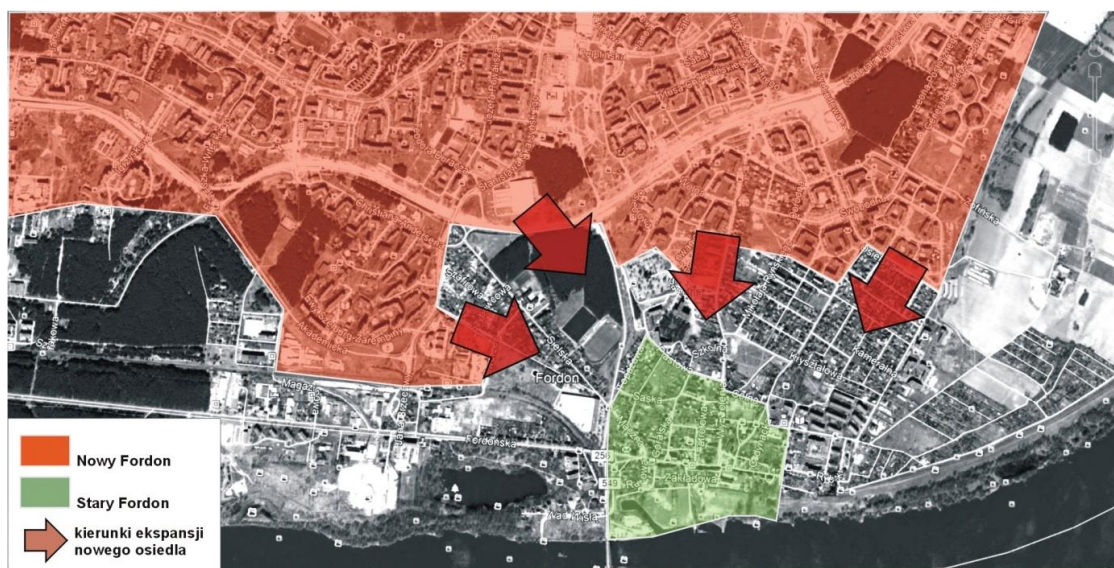
Za lokalizacją Nowego Fordonu przemawiały następujące czynniki:

- położenie w sąsiedztwie atrakcyjnego węzła hydrograficznego Wisły,
- bliskość drogi ekspresowej Gdańsk-Bydgoszcz-Poznań,
- bezpośrednie sąsiedztwo atrakcyjnych krajobrazowo i geomorfologicznie obszarów,
- swoboda wyboru miejsc pracy, ze względu na pośrednią lokalizację między Bydgoszczą a Toruniem,
- bliskość dzielnic przemysłowych,
- łatwo dostępne tereny.

²¹⁵ *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz, 1997, s.191 – (Bydgoski Zakład Studialno –Badawczy przystąpił do opracowania planu zagospodarowania dzielnicy)

²¹⁶ Akademia Techniczno-Rolnicza powstała w roku 1974 z połączenia bydgoskiej Wyższej Szkoły Inżynierskiej z filią Akademii Rolniczej w Poznaniu. Następnie w 2006 roku przekształcona w Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy.

Ryc .III. 17. Stary Fordon w kontekście Nowego Fordonu, oprac. autorki

To co historycznie wykształciło się i zachowało w Starym Fordonie – w Nowym, na skutek agresywnej działalności inwestycyjnej, nie zostało zrealizowane. Zmarginalizowany Stary Fordon nie utracił swego charakteru, mimo postępującej degradacji, Nowy zaś go nie uzyskał przez błędne decyzje planistyczne.

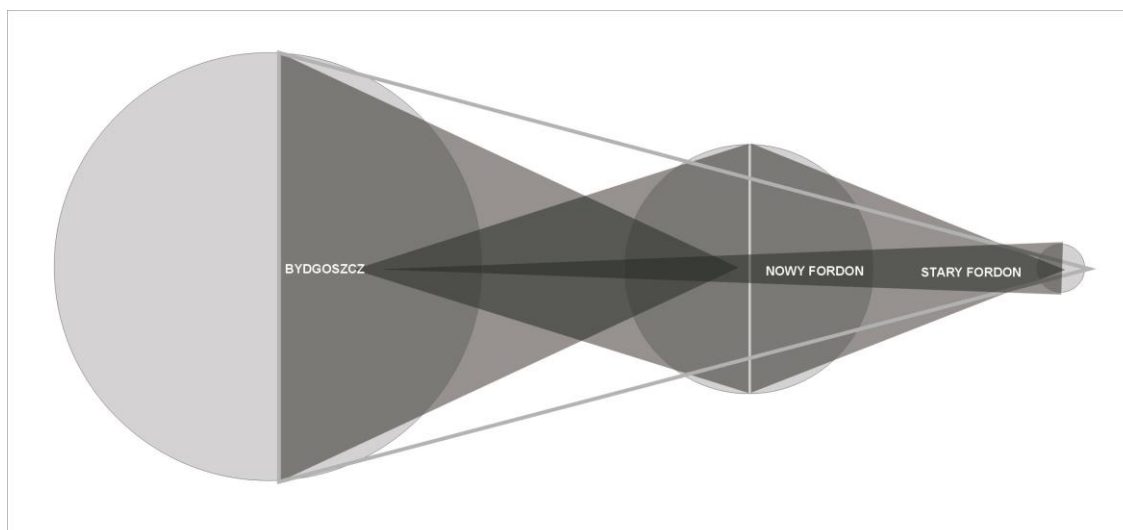
Po latach Stary Fordon dzięki wieloletniej izolacji, ma szansę okazać się jednostką uzupełniającą brakujące "nowemu" osiedlu funkcje, przede wszystkim ofiarowując wartość MIEJSCA, jakiego nowa dzielnica nigdy nie uzyska. W tym wypadku reorganizacja miasta na zasadach policentrycznych umożliwi wzajemne uzupełnianie funkcji²¹⁷. Takie zjawisko z punktu widzenia relacji Starego i Nowego Fordonu może się okazać pozytywne dla obu.

Rozwój poszczególnych jednostek osadniczych należy traktować, jako proces, w ramach którego jakiś punkt centralny oddziałuje na otaczający go obszar a równocześnie znajduje się pod działaniem otaczającego otoczenia. W ten sposób jednostka osadnicza i otaczający ją obszar stają się integralną całością. To wzajemne oddziaływanie może być wielorakie, przejawiać się w wielu powiązaniach gospodarczych, kulturalnych, społecznych, a każde z nich ma inny zasięg. Istotne jest zwrócenie uwagi na siłę tych oddziaływań wynikającą z wielkości promienia obszaru podlegającego oddziaływaniu²¹⁸. Bliskość zawsze wpływa na intensywność oddziaływań, co w przypadku relacji obu „Fordonów” może czynić te jednostki komplementarnymi.

²¹⁷ Krier L., *Architektura...*, s. 104.

²¹⁸ Malisz B., *Zarys kształtowania układów osadniczych*. Wyd.II uaktualnione i przetworzone, Warszawa 198., s. 25.

Ryc. III. 18. Wzajemne oddziaływanie trzech jednostek osadniczych – Bydgoszczy, Nowego Fordonu i Starego Fordonu, w zależności od odległości, oprac.autorki.

W zespole trzech omawianych jednostek zarysowuje się podział funkcjonalny:

- Bydgoszcz - praca dla mieszkańców Fordonu Nowego i częściowo Starego, obsługa administracyjna tych jednostek,
- Nowy Fordon - „sypialnia Bydgoszczy”, w której pracuje większość mieszkańców Nowego Fordonu. Korzystali oni z bydgoskich usług, administracji, szkolnictwa, służby zdrowia w pierwszym okresie funkcjonowania osiedla, obecnie (oprócz miejsc pracy) pozostałe funkcje są zapewnione na miejscu,
- Stary Fordon – to głównie funkcja mieszkalna i częściowo kulturalno- rekreacyjna, pozostałe funkcje zapewnia Nowy Fordon i Bydgoszcz.

Dostrzeżenie przez administrację terenową znaczenia oddziaływania małego miasteczka na wielkie osiedle wydaje się kluczowe. Istotne przy tym jest zachowanie autonomii obu jednostek, ze szczególnym uwzględnieniem Starego Fordonu, który z racji swojego położenia i skali może stać się atrakcyjny dla deweloperów szukających alternatywnych, w stosunku do dotychczasowych, ciekawych lokalizacji. Rozsądna polityka planistyczna musi zablokować agresywne inwestycje, nie wpisujące się w historyczną skalę miasteczka. Przykłady takich realizacji już istnieją w bezpośrednim sąsiedztwie pozostałości Wyszogrodu – załążka Fordonu.

Jak wynika z ostatnich decyzji unikatowe grodzisko zlokalizowane na nabrzeżu Wisły zostanie otoczone grzebieniowym układem przeskalowanych budynków, które „wchłoną” zabytkowy obszar mimo zachowania stref ochrony konserwatorskiej i archeologicznej. Nie udało się zablokować możliwości inwestowania na terenie przyległym do Wyszogrodu z powodu prawa własności do gruntu. W przypadku tak cennych przestrzeni polityka władz miasta powinna zabezpieczyć strefę ochrony przestrzeni, biorąc pod uwagę sprawę w takich sytuacjach najważniejszą: wysokość projektowanej zabudowy. W tym wypadku udało się jedynie wprowadzić układ

kaskadowy, który i tak „odbiera” miastu Wyszogród, "przekazując" go mieszkańcom projektowanego osiedla.

Ryc.III. 19. Koncepcja zabudowy mieszkaniowej wokół Wyszogrodu, <http://www.arsplan.pl/budynki-wielorodzinny>, (wejście 14.02.2018).

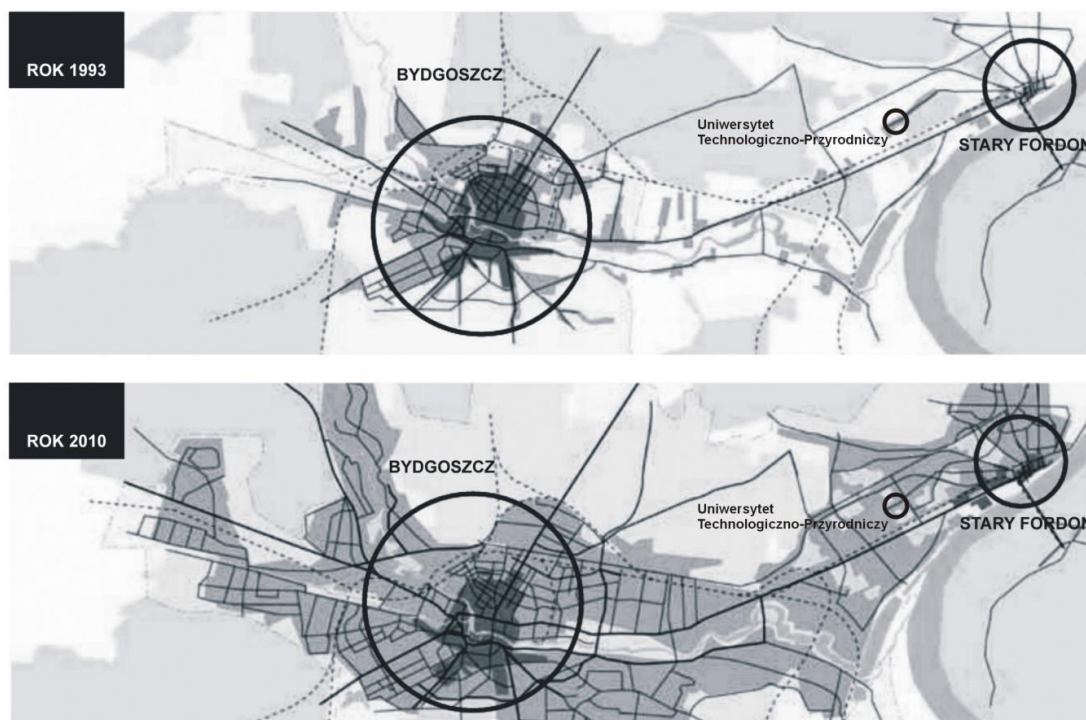
III. 2. 2. Uniwersytet Technologiczno - Przyrodniczy a Stary Fordon – potencjał wzajemnych powiązań

Analiza uwarunkowań lokalizacyjnych i zestawienie ich z oczekiwanym modelem funkcjonowania Starego Fordonu wskazuje, że kluczowe znaczenie ma relacja miasteczka z kampusem Uniwersytetu Technologiczno Przyrodniczego, oddalonego od fordońskiego rynku zaledwie o cztery kilometry. Zespół obiektów Uczelni stanowiący pierwszą inwestycję na obszarze pomiędzy Starym Fordonem Bydgoszczą nigdy nie został zakończony mimo dostępnych terenów budowlanych. Do dziś brakuje niezbędnej infrastruktury: budynku rektoratu, boiska, sal sportowych, basenu, klubów studenckich. Zdołano zbudować zaledwie jeden dom akademicki. Wszystko to sprawia, że kompleks dydaktyczny o sporym potencjale wymaga wciąż poważnych inwestycji²¹⁹.

Bliskość i dogodne skomunikowanie z miasteczkiem daje możliwość uczynienia ze Starego Fordonu naturalnego zaplecza kulturalno-rekreacyjnego dla zespołu dydaktycznego. Brak jakichkolwiek atrakcji kulturalnych w obrębie kampusu zmusza

²¹⁹ Inwestycja była rozłożona na etapy: W dniu 19 lipca 1974 roku odbyło się uroczyste wmurowanie aktu erekcyjnego z udziałem władz miasta, województwa i zaproszonych gości. Zakładano, że budowa Ośrodka Szkół Wyższych, przy planowanej kubaturze jednostek dydaktycznych 598 000 m³, zostanie zrealizowana w trzech etapach: etap I - lata 1973-1975, etap II - lata 1976-1980, etap III - lata 1981-1985., <http://www.utp.edu.pl/pl/universytet-informacja/historia/65-wsi-lata-1964-1974>, (wejście 02.11.2017); ostatnie decyzje władz Uczelni (2017) zakładają całkowite przeniesienie UTP do Fordonu, co wiązać się będzie z powrotem do budowania kampusu.

studentów do korzystania z oferty odległego śródmieścia Bydgoszczy. Stary Fordon może częściowo wypełnić tę lukę.

Ryc. III. 20. Rozbudowa Bydgoszczy w latach 1993 i w 2010 roku – rozwój w kierunku na Fordon. Kampus UTP budowany był od 1974 r., oprac. autorki.

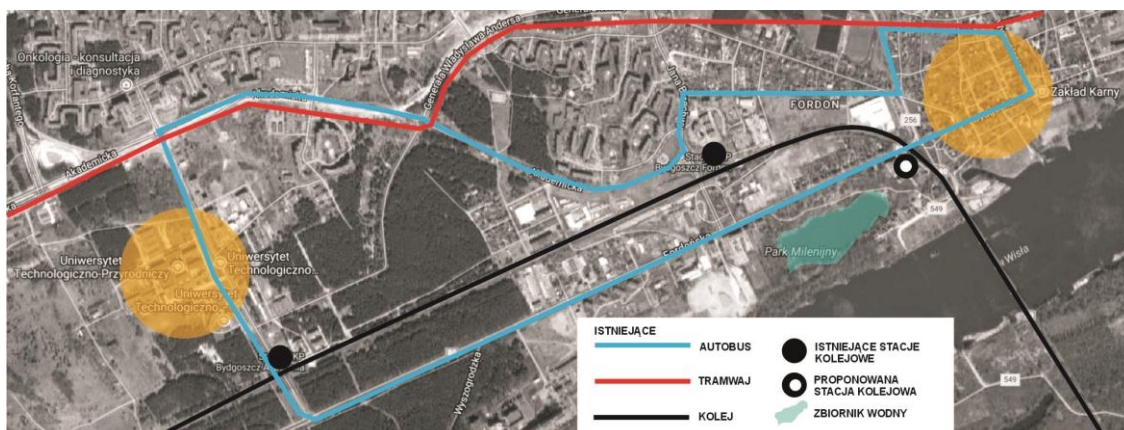
Dodatkowo, realizując politykę budowania charakteru miasteczka na bazie działań o charakterze kulturotwórczym i potencjale ludzi młodych, w miasteczku powinna znaleźć miejsce baza dla rezydentów-naukowców, jak również pokoje na wynajem dla studentów, w prywatnych i miejskich domach. Istotne są również powierzchnie do wynajęcia dla start-upów, biur co-workingowych i innych pierwszych projektów zawodowych w ramach "shared places", administrowanych przez uczelnię, a użyczonych przez miasto. Dalsze plany powinny objąć obszar będący zapleczem Starego Fordonu w czasach, gdy był samodzielny organizmem miejskim.

Linia kolejowa, która przebiega w pobliżu uczelni, łącząca Bydgoszcz Główną z Chełmżą mija po drodze atrakcyjne Ostromecko²²⁰ z zespołem pałacowo-parkowym i Unisław z nartostradą działającą w zimie. Połączenie nieodległych miejsc na południowym brzegu Wisły pozwoliłoby na szersze i ciekawsze udostępnienie miasteczka środowisku akademickiemu, a także Bydgoszczanom. W dalszej

²²⁰ Ostromecko (gm. Dąbrowa Chełmińska) – najbliższa Bydgoszczy miejscowość ze znanym powszechnie zespołem pałacowo -parkowym składającym się z dwóch pałaców- barokowego i neoklasycystycznego. W Pałacu Mostowskich (barokowym) mieści się jedyna w Polsce kolekcja zabytkowych fortepianów. W Ostromecku znajduje się źródło wód alkalicznych *Maria*, stąd znana w Polsce woda ostromecka.

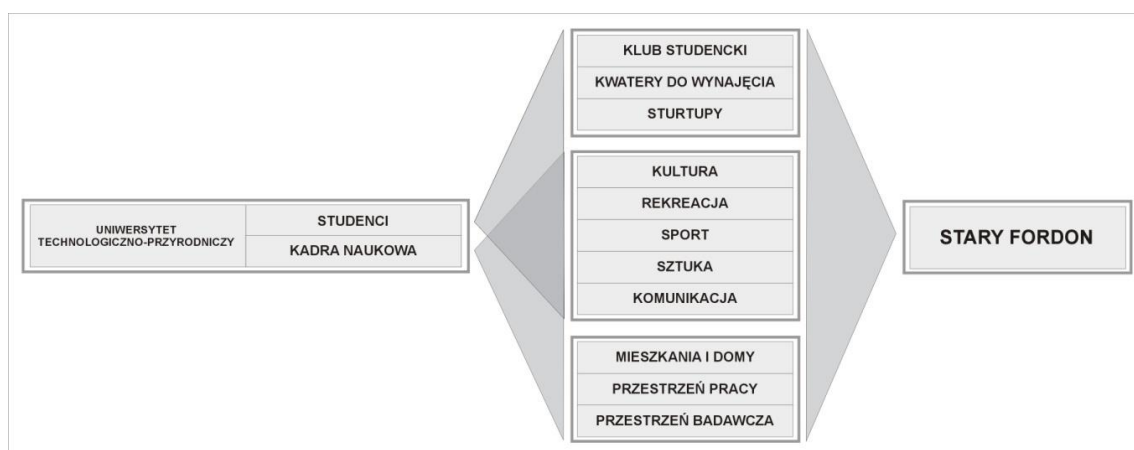
perspektywie wskazane byłoby rozważenie uruchomienia Szybkiej Kolei Miejskiej i podpięcie fordońskiej odnogi do sieci.

Niewykorzystany dotąd potencjał ma zbiornik wodny znajdujący się na południe od ulicy Fordońskiej, w połowie drogi między Kampusem Uczelni a Starym Fordonem. Wraz ze swoim otoczeniem mógłby pełnić funkcję mieszkalno-rekreacyjno-sportową również z przeznaczeniem dla UTP.

Ryc. III. 21. Dogodne połączenia komunikacji miejskiej wraz z wahadłową kolejką „akademicką” wykorzystującą linię kolejową Bydgoszcz-Wschód – Chełmża, oprac. autorki.

Skojarzenie tych dwóch ośrodków – akademickiego i Starego Fordonu jest najważniejszym elementem powiązania miasteczka z pozostałą częścią Bydgoszczy i posiada znamiona rozwiązania generującego synergię dalszych zdarzeń dla obu obszarów.

Ryc.III. 22. Korzyści wynikające dla Starego Fordonu z powiązań z Uniwersytetem, oprac. autorki

III. 2. 3. Bydgoszcz a Stary Fordon – wzajemne relacje

Prezentowane dotychczas kierunki rewitalizacji Starego Fordonu oparte były na analizie czynników lokalnych wynikających ze specyfiki i walorów przestrzennych

miasteczka, z jego atrakcyjnego położenia oraz bezpośrednich powiązań przestrzennych z nowym osiedlem mieszkaniowym oraz kampusem UTP.

Stary Fordon, obecnie dzielnica Bydgoszczy, stopniowo powiększa wynikające z tego korzyści. Obecnie prowadzona przez Bydgoszcz polityka względem tej odległej dzielnicy poprawia się. Wynika to przede wszystkim z perspektywy rozwoju transportu wodnego, którego Bydgoszcz jest ważnym ośrodkiem. (Rozdz. III. 4. 1.)

Fot. III. 23. BRE Bank (obecnie MBank), realizacja 1995-1998, proj. Bulanda Mucha Architekci²²¹ Marina-Przystań Bydgoszcz, realizacja 2011-2012, proj. T. Rokicki Zivva, (fot. autorka)

Fot. III. 24. Wenecja Bydgoska (fot. autorka) , Wyspa Młyńska po rewitalizacji w latach 2006-2010, (materiały Urzędu Miasta Bydgoszczy)

Rzeka stanowiła oś kompozycyjną wyznaczając główny, naturalny kierunek rozwoju miasta. Odcinek od centrum – czyli Wyspy Młyńskiej do ujścia Brdy do Wisły o długości 14 km pozostaje pierwszoplanowym elementem w strukturze urbanistycznej Bydgoszczy. Mimo że Bydgoszcz (po wchłonięciu Fordonu) od 45 lat leży również nad Wisłą – w świadomości mieszkańców, polityce władz miasta nie czuje się narazie nadwiślańskiej przynależności, a przecież połączenie Wisły poprzez Brdę, i Kanał Bydgoski z siatką rzecznych połączeń europejskich stanowi jedyny w swoim rodzaju atut miasta. Bydgoszcz odnalazła się, jako miasto nadrzeczne i z walorów

²²¹ Raczyńska-Mąkowska E., *Najlepszy polski obiekt użyteczności publicznej stoi w Bydgoszczy*, [w:] *Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, zeszyt 5. Bydgoszcz 2000.

przepływającej przez nią Brdy korzysta coraz pełniej²²². Zabudowa bydgoskiej Wyspy Młyńskiej, czy budynki BRE Banku i mariny – to dziś ikony architektury nie tylko miasta, ale i kraju. Bydgoski riverfront jest przykładem umiejętnego wykorzystania walorów, jakie niesie rzeka przepływająca przez centrum miasta. Te znane już i wykorzystywane coraz pełniej walory Brdy i Kanału Bydgoskiego powinna w naturalny sposób dopełnić Wisła. Dostrzeżenie wartości, jaką niesie dwubiegunowość zwróconych ku rzekom miast historycznych - Bydgoszczy i Fordonu stanowi o istocie działań rewitalizacyjnych i określi priorytety zagospodarowania przestrzennego całego odcinka nadrzecznego.

Ożywienie ruchu rzeczno-terenowego to nie tylko udogodnienie komunikacyjne, atrakcja turystyczna, ale i możliwość kształtowania przestrzeni z uwzględnieniem innej perspektywy. Polityka przestrzenna oparta na priorytecie dwubiegunowości to również zapewnienie nadrzecznej komunikacji lądowej, zarówno pieszej jak rowerowej, podpiętej do systemu *Park and Ride*. Brda wraz z Wisłą mogą stać się nie tylko przestrzennymi łącznikami pomiędzy Starym Fordonem a Bydgoszczą, ale pełnić rolę typowo użytkową. Droga wodna wiążąca oba ośrodki w połączeniu ze szczególnym znaczeniem mostu fordońskiego ma szansę być w przyszłości głównym elementem oddziałującym na wzajemne relacje obu ośrodków.

III. 2. 4. Możliwości współpracy dwóch ośrodków

Po niemal dwudziestu latach od przyłączenia Fordonu do Bydgoszczy (1973) bydgoski urząd konserwatorski podjął pierwsze działania wynikające z dostrzeżenia wartości i potencjału Starego Fordonu.

Stary Fordon zaistniał na krótko w świadomości Bydgoszczan, kiedy w latach 1992-1993 z inicjatywy bydgoskiego urzędu konserwatorskiego udało się zorganizować pierwszy koncert i wystawę w dawnej synagodze, która po wojnie pełniła funkcję kina. Bydgoszczanie dowiedzieli się o istnieniu takiego obiektu i jego unikalnych walorach. W ślad za tym został opracowany pierwszy projekt adaptacji synagogi na potrzeby obiektu kultury dla Starego Fordonu²²³. Przystąpiono też do opracowania publikacji o dziejach miasta²²⁴. Były to jednak działania o znikomym znaczeniu dla kondycji miasteczka. Spowodowały krótkotrwałe zainteresowanie się tym miejscem przez władze Bydgoszczy, ale i pierwsze w historii budżetu miasta Bydgoszcz wydatki na Stary Fordon: projekt adaptacji synagogi, a następnie wsparcie finansowe prac konserwatorskich w kościele Św. Mikołaja.

²²² Program rewitalizacji i rozwoju Bydgoskiego Węzła Wodnego. Miejska Pracownia Urbanistyczna, Bydgoszcz, 2006.

²²³ Autorka pełniąc stanowisko Miejskiego Konserwatora Zabytków zabiegała o pierwszą adaptację synagogi na centrum kultury dla Starego Fordonu, nadzorowała powstawanie pierwszej dokumentacji z tym związanej autorstwa M. Światały, a następnie prowadziła rozmowy z Gminą Żydowską w Gdańsku, której podlegał Stary Fordon, na temat akceptacji zmiany funkcji obiektu.

²²⁴ *Dzieje Fordonu i okolic*, pod red. Z. Biegańskiego, KPTK, Bydgoszcz 1997.

Fot. III. 26. Stary Fordon – widok od północnego – zachodu od strony Nowego Fordonu, aut. M. Chełminiak

W następnych latach nie nastąpiły działania zmierzające do poprawy standardów życia mieszkańców Starego Fordonu ze strony administracji Bydgoszczy. Nie podjęto remontów zabytkowej substancji, ale temat Starego Fordonu coraz częściej powracał w środowisku urbanistów i konserwatorów zabytków, a także w środowiskach związanych z uczelniami wyższymi (Uniwersytet Technologiczno - Przyrodniczy i Uniwersytet Kazimierza Wielkiego)²²⁵.

Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku otworzyło nową perspektywę finansowania inwestycji miejskich, jednak Stary Fordon jako dzielnica był podporządkowany administracji Bydgoszczy.

W latach 2010 i 2011 powstały kolejno dwa opracowania poświęcone rewitalizacji Starego Fordonu – tzw. Masterplan, z inicjatywy aktywistów związanych z Uniwersytetem Kazimierza Wielkiego²²⁶ oraz koncepcja projektowa rewitalizacji Starego Fordonu opracowana przez łączoną grupę architektów holenderskich i polskich.²²⁷ Oba opracowania wniosły przede wszystkim twórczy ferment do dyskusji o przyszłości Starego Fordonu. Nie do przecenienia były przeprowadzone tam badania społeczne i ich wyniki, określające po raz pierwszy oczekiwania mieszkańców. Stary Fordon okazał się nagle dobrym polem doświadczalnym dla pionierskich w Polsce przedsięwzięć partycypacji społecznej i wielokierunkowej rewitalizacji. W tym czasie powstało kilka projektów technicznych – remontów budynków w pierzejach rynkowych, budynku więzienia, synagoga otrzymała nowy dach i wyremontowane

²²⁵ Przep. Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego.

²²⁶ Projekty badawczy studentów socjologii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2013.

²²⁷ Masterplan DLA FORDONU, RDH Architekci, 2010.

elewacje²²⁸. Administracja Domów Miejskich przystąpiła do opracowywania pierwszych projektów remontów budynków pozostających w jej zasobach. Nadal jednak nie widać było ze strony władz Bydgoszczy gotowości do systematycznych działań ratujących podupadłą dzielnicę. Powstające w mieście programy rewitalizacyjne pomijały Stary Fordon, zwiększając frustrację wśród grupy zaangażowanych mieszkańców.

Pierwszy Lokalny Program Rewitalizacji dla Miasta Bydgoszczy pochodzi z 2005 r.²²⁹ Miasto może się poszczycić nagrodą publiczności w międzynarodowym konkursie urbanistycznym International Urban Landscape Award 2007 oraz nagrodą pierwszego stopnia Ministra Budownictwa w 2007 r. za Program Rewitalizacji i Rozwoju Bydgoskiego Węzła Wodnego²³⁰.

Kolejne działania rewitalizacyjne w Bydgoszczy prowadzone były w oparciu o założenia zawarte w Lokalnym Programie Rewitalizacji dla Miasta Bydgoszczy na lata 2007-2015 (LPR-B)²³¹. Znalazło się w nim 9 projektów miejskich z terenu Śródmieścia. Oprócz Śródmieścia uwzględniono dzielnice: Wyżyny, Osiedle Leśne i Kapuściska, zapomniano jednak o Starym Fordonie. W 2010 Rada Miasta podtrzymuje swoją politykę rewitalizacyjną nadal bez uwzględniania potrzeb Starego Fordonu²³².

Dopiero 19 grudnia 2012 roku Uchwałą Nr XXXVI/755/12 plan pracy na rok 2013 ustalając, że jednym z priorytetowych zadań będzie „Rewitalizacja Starego Fordonu”. W związku z powyższym Miejska Pracownia Urbanistyczna w Bydgoszczy przygotowała opracowanie pod nazwą „Stary Fordon - rewitalizacja funkcjonalno - przestrzenna”, które pozwoliło na diagnozę uwarunkowań i wskazanie kierunków rewitalizacji Starego Fordonu w wymiarze urbanistycznym.²³³ Kolejne lata – to kolejne powstające dokumenty, diagnozy i projekty.

Bydgosko-fordońskie relacje ilustrują powszechny problem: polityka aktywna versus polityka pasywna. Na tzw. „aktywną politykę” sektora publicznego wobec jakiegoś obszaru składają się działania podejmowane m.in. w sferze architektoniczno-urbanistycznej, społecznej i ekonomicznej. Aktywna polityka publiczna wobec

²²⁸ Autorka projektowała min. elewację i wnętrza kościoła Św. Mikołaja, kamienic przyrynkowych, plebanię kościoła Św. Jana oraz zabytkowy budynek fordońskiego więzienia.

²²⁹ Uchwała nr XLIII/914/05 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 23 lutego 2005r. w sprawie przyjęcia Lokalnego Programu Rewitalizacji dla miasta Bydgoszczy. Aktualizacja: Uchwała nr LIV/1077/05 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 28 września 2005r. w sprawie uzupełnienia Lokalnego Programu Rewitalizacji dla miasta Bydgoszczy.

²³⁰ Uchwała nr LXXIV/1420/06 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 25 października 2006r w sprawie przyjęcia Programu Rewitalizacji i Rozwoju Bydgoskiego Węzła Wodnego.

²³¹ Dnia 24 czerwca 2009 Rada Miasta Bydgoszczy przyjęła uchwałą nr XLIX/728/09 Lokalny Program rewitalizacji dla Miasta Bydgoszczy na lata 2007-2015. Aktualizacja LPR-B: Uchwała nr LXVI/1018/10 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 26 maja 2010r. zmieniająca uchwałę w sprawie Lokalnego Programu Rewitalizacji dla Miasta Bydgoszczy na lata 2007-2015: Uchwała nr XIII/170/11 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 29 czerwca 2011r. zmieniająca Lokalny Program Rewitalizacji dla Miasta Bydgoszczy na lata 2007-2015.

²³² Uchwała nr LXVI/1018/10 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 26 maja 2010, http://www.bip.um.bydgoszcz.pl/binary/1018_tcm30-84091.pdf (dostęp: 08.07.2017)

²³³ Rewitalizacja funkcjonalno przestrzenna Starego Fordonu, MPU, 2013.

problemu rewitalizacji wynika z samej istoty podjęcia działań na rzecz rewitalizacji. Często jednak - mimo deklaracji władz publicznych - mamy do czynienia z tzw. „polityką pasywną”, opierającą się na tworzeniu „warunków brzegowych” bez prób sterowania czy aktywizacji społeczeństwa. Powstają różnego rodzaju plany, opracowania; brakuje natomiast konsekwentnej realizacji opartej na determinacji władz lokalnych i współpracy z lokalną społecznością²³⁴.

Władze Bydgoszczy, mimo upływającego czasu, nie podjęły wyraźnych działań zmierzających do poprawy kondycji miasteczka. Atmosfera wokół Starego Fordonu z pewnością się poprawiła i dzielnica, głównie dzięki opracowaniom Miejskiej Pracowni Urbanistycznej, nie jest już tak obca i świadomościowo odległa. Jednak dopiero odgórne zmiany prawne pozwoliły mieć kolejny raz nadzieję na aktywizację działań.

Ryc.III. 27. Schemat przygotowania i uchwalania Gminnego Programu Rewitalizacji Źródło: Opracowanie Urzędu Miasta Bydgoszczy na podstawie materiałów Ministerstwa Rozwoju

Od roku 2015 Polska dysponuje strategicznymi dokumentami i narzędziami prawno-ekonomicznymi do prowadzenia procesów rewitalizacyjnych²³⁵. Ustawa

²³⁴ Lorens P., Rewitalizacja miast. Planowanie i realizacja, Wyd. PG, Gdańsk 2010.

²³⁵ Krajowa Polityka Miejska, Krajowy system wsparcia rewitalizacji, Narodowy Plan Rewitalizacji (założenia), wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014-2020, ustawa o rewitalizacji.

o rewitalizacji²³⁶ określiła warunki do prowadzenia właściwych działań, warunkując uchwalenie Gminnego Programu Rewitalizacji od ustalenia i delimitacji obszarów zdegradowanych. W tym kontekście otworzyła się dla Starego Fordonu nowa szansa. W dniu 30 XI 2016 r. uchwałą RM Bydgoszczy XXXVII/734/16 dzielnica została zaklasyfikowana jako obszar zdegradowany przeznaczony do rewitalizacji. W 2017 roku opracowano nowy Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego, którego projekt jest, w momencie przygotowywania dysertacji (2018), na etapie opiniowania.

Dostęp do środków unijnych pozwolił przeznaczyć Bydgoszczy na działania rewitalizacyjne kwotę 50 mln złotych, która pierwotnie była wskazywana jako kwota dedykowana wyłącznie Staremu Fordonowi. Ostatnio ma być jednak podzielona pomiędzy obszary zdegradowane, dla których opracowany zostanie Gminny Program Rewitalizacji.

Rewitalizacja Starego Fordonu, oprócz zewnętrznych przejawów w sferze krajobrazu, urbanistyki i architektury (rewitalizacja twarda) musi także przynieść zmiany w dziedzinie społecznej (rewitalizacja miękka).

- **Translokacje mieszkańców**

Główny Urząd Statystyczny opublikował najnowsze dane dotyczące migracji w Polsce. Na 2478 gmin ponad 1,5 tys. ma ujemne saldo migracji. Bydgoszcz jest wiceliderem zestawienia miast dotkniętych największym odpływem ludności (przoduje Poznań). W 2016 roku Bydgoszcz opuściło netto 856 osób (różnica między napływem a odpływem ludności). Migracja z miast do gmin ościennych to zjawisko powszechne dla największych ośrodków w Polsce. Miasta maleją, a gminy rosną. Dane GUS potwierdzają ten trend także w przypadku Bydgoszczy. Białe Błota, Dobrcz, Dąbrowa Chełmińska, Nowa Wieś Wielka, Osielsko i Sicienko to gminy z pow. bydgoskiego, w których zwiększyła się liczba mieszkańców. Najszybciej rośnie ona w Białych Błotach (o 1086 osób) i Osielsku (710). W sumie, w gminach pow. bydgoskiego, jest o 2621 więcej mieszkańców niż w 2015 roku²³⁷.

Z drugiej strony Bydgoszcz może zaoferować określonej grupie obywateli zamieszkanie w małym miasteczku o unikalnych walorach i charakterze. W Starym Fordonie mogą znaleźć się Bydgoszczanie poszukujący innej oferty mieszkaniowej niż w pozostałych dzielnicach miasta, na jego obrzeżach lub w ościennych gminach.

Mieszkać w małym mieście wydaje się rozsądne w czasach, gdy rozwój nauki i techniki nabiera coraz większego znaczenia, stwarzając możliwość dostępu do różnorodnych mediów, atrakcji i usług. E. Rewers w swojej książce *Post-Polis. Wstęp do*

---

²³⁶ Ustawa o rewitalizacji, Dz.U.2015, poz.1777.

²³⁷ Miasta w Polsce, które w 2016 roku opuściła netto (różnica między napływem a odpływem ludności) największa liczba mieszkańców: 1. Poznań - 1967 2. Bydgoszcz – 856 3. Katowice – 852 4. Łódź – 832 5. Radom – 813. Źródło: <http://www.samorzad.pap.pl/> (wejście 10.08.2017).

*filozofii ponowoczesnego miasta*²³⁸ przytacza słowa I. Calvina, które i w tym kontekście mają ogromne znaczenie: „Miasto nie zacierające się w pamięci jest jak rusztowanie czy sieć, w której okach każdy może umieszczać to, co chce zapamiętać: nazwiska sławnych ludzi, cnoty, liczby, klasyfikacje roślin i minerałów, daty bitew, gwiazdozbiory, części mowy”²³⁹.

Tożsamość miejsca jest więc tym zjawiskiem, które świadczy o indywidualnym charakterze i niekończącej się trwałości każdego miasta. Stąd kolejny raz wynika znaczenie unikalności takiej przestrzeni, jej małomiasteczkowego charakteru, nie tylko dla niej samej, ale i dla Bydgoszczy, jako ośrodka zwierzchniego.

Konkludując powyższe rozważania należy postawić sobie pytanie, czy nie byłoby korzystniejsze dla Starego Fordonu ubieganie się o odzyskanie praw miejskich? Natężenie procesów powojennych lokacji miast przypada na lata 1950-1970. Prawa miejskie uzyskiwały wówczas miasta-ośrodki przemysłowe oraz uzdrowiska. Część z nich odzyskała utracone wcześniej prawa miejskie. W tych wypadkach, jak pisze B. Jokiel decydował głównie czynnik świadomościowy mieszkańców, którzy do tej sytuacji dążyli.²⁴⁰ Wydaje się, że mimo silnego poczucia odrębności i tożsamości lokalnej, dla Starego Fordonu obecnie korzystniejsze jest pozostanie dzielnicą Bydgoszczy. W świetle obowiązujących przepisów prawa może czerpać ze wszystkich należnych jej programów finansowych, dopełniać własną ofertę poprzez komplementarność oferty większego ośrodka, korzystać z infrastruktury miejskiej, przy równoczesnym zachowaniu odrębności. Innymi słowy: z niechcianej wcześniej izolacji uczynić walor MIEJSCA.

- **Polityka lokalowa**

Zachowanie tożsamości MIEJSCA gwarantują nie tylko obiekty historyczne i odpowiednia polityka kulturalna, ale przede wszystkim ludzie, stali mieszkańcy. Właściwa polityka lokalowa powinna regulować wielkość stawek najmu wspierającą aktywność, ale również kontrolować proces gentryfikacji²⁴¹. Procent lokali przeznaczonych do wynajmu dla studentów, twórców i do zasiedlania podlegać powinien stałemu monitorowaniu.

Bydgoska Administracja Miejska nie należy do spółek dynamicznych, starających się o poprawę kondycji miasta. Zwiększająca się liczba pustostanów w Śródmieściu

---

²³⁸ Rewers E., *Post – Polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Universitas, Kraków 2005, s. 49.

²³⁹ Calvino I., *Niewidzialne miasta*, tłum. Alina Kreisberg, Warszawa: Czytelnik 1975, s.13.

²⁴⁰ Jokiel B., Murawska B., *Małe miasta z dwudziestowiecznym rodowodem i ich rola w okręgach metropolitalnych*, [w:] *Małe miasta w obszarach metropolitalnych*, red. K. Heffner, T. Marszał, PAN KPZK, Biuletyn, z.232, Warszawa 2007. S.81.

²⁴¹ Bardzińska-Bonenberg T., *Rewitalizacja - Działania inwestycyjne a aspekt społeczny, W: Tożsamość Miasta w dobie globalizacji*, Wyd. Politechniki Poznańskiej, Zeszyt 29, rok 2013, s. 79-85.

Bydgoszczy świadczy o rosnącym problemie zarządzania substancją miejską. W tej sytuacji marginalizowany jest Stary Fordon. Administracja nie dysponuje aktualną listą pustostanów, które mogłaby wskazać do zagospodarowania. Strona zainteresowana (potencjalny nabywca/najemca) sam szuka i zgłasza zapytanie o wybrany obiekt. Stary Fordon – po przeglądzie wykonanym przez autorkę, może mieć ok.10-15 pustostanów (stan na wrzesień 2017), co jest bardzo dobrym wynikiem w skali miasta, ale w skali miasteczka już gorszym.

W 2016 roku Prezydent Bydgoszczy wydał zarządzenie określające zakres miejskiego wsparcia i preferencyjne stawki najmu lokali w mieście w ramach programu „Lokal na start”²⁴². Niestety, program mimo dobrych założeń, nie sprawdza się w praktyce, a na liście wskazanych do wynajmu w ramach programu lokali – nie ma ani jednego ze Starego Fordonu, co potwierdza tezę, że Administracja Domów Miejskich zajmuje wobec tej dzielnicy postawę bierną²⁴³.

Można żywić nadzieję, że aktywizację działań pobudzi *UCHWAŁA Nr XXXIX/778/17 RADY MIASTA BYDGOSZCZY* z dnia 25 stycznia 2017 r. w sprawie wieloletniego programu gospodarowania mieszkaniowym zasobem miasta Bydgoszczy na lata 2017-2021²⁴⁴. Określa ona warunki obniżania czynszów najmu, choć wsparcie działań kulturalnych i twórców obejmuje niestety tylko strefę staromiejską Bydgoszczy. Mając na względzie poprawę estetyki miasta, podniesienie jakości życia mieszkańców, poprawę stanu technicznego mieszkaniowego zasobu gminy, jak również podwyższenie standardów pozwalających na spełnienie obowiązujących norm w zakresie parametrów cieplnych i ochrony środowiska, miasto planuje wykonanie prac remontowo-modernizacyjnych nieruchomości w latach 2017-2021 za kwotę 98.206 tys. złotych. W tych planach Stary Fordon doczekał się odrębnej pozycji, co może wskazywać na szczególne potraktowanie tej dzielnicy przez władze miasta.

Dla Fordonu brakuje nadal określenia warunków obniżki czynszów dla twórców, osób działających w sferze kultury, na rzecz rewitalizacji przestrzeni, systemu obniżek stawek najmu za zajęcie chodników i przestrzeni publicznych – jak ma to miejsce w przypadku strefy staromiejskiej Bydgoszczy²⁴⁵. Należy więc wyznaczyć drugą strefę staromiejską na obszarze Starego Fordonu wraz z wynijającymi z tego faktu przywilejami w zakresie polityki lokalowej.

---

²⁴² Lokal na start, http://www.adm.com.pl/images/stories/lokale/lokal_na_start-zarządzenie.pdf, (wejście 15.09.2017); przyp. Wynajem lokali na max. 3 lata, z czego przez pierwsze dwa za 1zł/m².

²⁴³ Lista lokali z sierpnia 2017- do programu „Lokal na start”, http://www.adm.com.pl/images/stories/lokale/2017.07.17_Lokale_na_start.pdf, (wejście , 15.09.2017).

²⁴⁴ DZIENNIK URZĘDOWY WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO, Bydgoszcz, dnia 1 lutego 2017 r., Poz. 498.

²⁴⁵ Uchwała Nr XXI/396/12 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 25 stycznia 2012 r. w sprawie przyjęcia do realizacji „Kierunków działań służących rewitalizacji przestrzeni publicznych Starego Miasta w Bydgoszczy”, http://www.bip.um.bydgoszcz.pl/binary/396_tcm30-116305.pdf, (wejście 15.09.2017).

Tab. III. 28. Planowany zakres remontów budynków w Starym Fordonie w ramach programu gospodarowania mieszkaniowym zasobem Miasta Bydgoszczy (źródło: DZIENNIK URZĘDOWY WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO, Bydgoszcz, dnia 1 lutego 2017 r. Poz. 498)

Rodzaj robót	Ogółem 2017-2021	Ilość planowanych inwestycji				
		2017	2018	2019	2020	2021
Modernizacja lokali przeznaczonych do ponownego zasiedlenia - lokale w sztukach	1 500	300	300	300	300	300
Podniesienie standardu technicznego zamieszkałych lokali - lokale w sztukach	103	8	20	25	25	25
Podłączenie budynków do sieci gazowej i wyposażenie w instalację gazową, w tym: - przyłączenie do sieci i dokumentacja projektowa - wyposażenie budynków i lokali w instalację gazową - budynki w sztukach	300	60	60	60	60	60
Podłączenie budynków do miejskiej sieci kanalizacyjnej - budynki w sztukach	240	10	30	60	70	70
Podłączenie budynków do miejskiej sieci kanalizacyjnej - budynki w sztukach	25	1	6	6	6	6
Podłączenie budynków do miejskiej sieci wodociągowej - budynki w sztukach	8	-	2	2	2	2
Podłączenie budynków do miejskiej sieci ciepłej wraz z wyposażeniem budynków w instalacje c.o. i c.w.u. - budynki w sztukach	17	1	4	4	4	4
Termomodernizacja budynków - budynki w sztukach	43	11	5	9	9	9
Rewitalizacja społeczno-gospodarcza budynków Starego Fordonu - budynki w sztukach	11	3	2	2	2	2
Likwidacja niskiej emisji w budynkach objętych Programem KAWKA - kompleksowa termomodernizacja budynków mieszkalnych - budynki w sztukach	19	10	9	-	-	-
Przebudowa i modernizacja budynków mieszkalnych - budynki w sztukach	5	1	1	1	1	1

III. 2. 5. Podsumowanie rozdz. III. 2. Administracyjno - przestrzenne powiązania Starego Fordonu

- Stary Fordon powinien być traktowany jako jednostka uzupełniająca funkcjonalnie Nowy Fordon.
- Komplementarność powinna być realizowana drogą dominacji różnych funkcji jakie te jednostki pełnią, przy zachowaniu ich autonomii/charakteru.
- Powinien zaistnieć związek pomiędzy mieszkańcami kampusu UTP a Starym Fordonem, oferującym studentom i kadrze naukowej kulturalne, rekreacyjne i sportowe atrakcje w niepowtarzalnym w okolicy otoczeniu.
- Rzeka wraz z nabrzeżami powinna stać się główną, alternatywną osią komunikacyjną dla tradycyjnych lądowych połączeń, obejmując drogi rowerowe, szlaki piesze, transport wodny, wprowadzenie systemu *park & ride*, a także *park & swim*.
- Powiązania te powinny dotyczyć obu starych miast: Bydgoszczy i Fordonu i wykorzystywać studia krajobrazowe dla terenów otwartych i zabudowanych - *landscape* i *townscape*.

- Konieczna jest konsekwentna i sprawna realizacja miejskiego programu rewitalizacji dla Starego Fordonu, w tym działań o charakterze urbanistycznym – nabrzeże, port, rynek, targowisko, główne ciągi komunikacyjne.
- Zagwarantowanie przez Bydgoszcz samodzielności Fordonu w kierowaniu działań rewitalizacyjnych – zarządzanie rewitalizacją, podejmowanie decyzji o kolejności, kierunkach itd. powinno odbywać się zgodnie z postulatami lokalnej społeczności.
- Konieczne jest prowadzenie właściwej polityki lokalowej i remontowej przez Administrację Domów Miejskich mające na celu zróżnicowanie społeczności w Starym Fordonie.
- Konieczna jest policentryczna polityka Bydgoszczy i autentyczne zrozumienie znaczenia i walorów Starego Fordonu przez bydgoską administrację lokalną. *Wishful thinking* w tych realiach nie ma jeszcze miejsca, ale jest to proces.

III. 3. Warunki krajobrazowo - przyrodnicze

III. 3. 1. Charakterystyka

Najważniejszym „krajobrazowym” atrybutem Fordonu jest jego położenie w zakolu Wisły. To właśnie w tym miejscu Wisła rozpoczyna ok. 7-kilometrowy odcinek wąskiego przejścia przez wysoczyzny pojezierza Pomorskiego i Chełmińskiego. Dalej dolina poszerza się w basen chełmiński. Są to unikalne walory krajobrazowo-przyrodnicze, podnoszące jednocześnie atrakcyjność Starego Fordonu.

Do atrybutów fordońskiego zakola Wisły należą:

- największy na obszarze dolnej Wisły kompleks lasów łęgowych,
- siedliska dzikich ptaków na Wiśle; powstający rezerwat ornitologiczny,
- leśne rezerваты na wschodnim brzegu rzeki,
- piaszczysta, sezonowa łąka w zakolu Wisły,
- wyspy i przylądki w Brdyujściu,
- tor regatowy założony w 1879 roku przez zalanie doliny ujścia Brdy,
- przełom Wisły poniżej Starego Fordonu - największy bieg rzeki na odcinku od Warszawy do Gdańska,
- widoczna panorama trzech wzgórz - Góra Szybowników od zachodu, Wzgórze Krzywoustego od południa i najważniejsze – pozostałości Wyszogrodu na nabrzeżu Wisły wraz z jej klifowymi brzegami²⁴⁶.

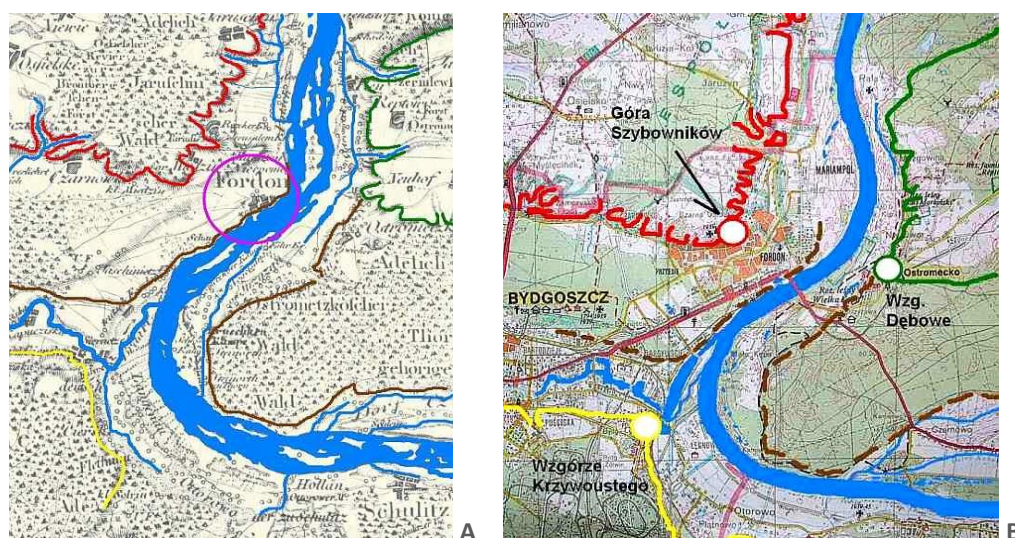
„Klif” wiślany występuje na odcinku kilometrowym od Brdyujścia do Parku Milenijnego. Wysokość skarpy nad nurtem rzeki wynosi 15-22 m. Tutaj rzeka przez stulecia wciniała się w brzeg, powodując obrywanie się skarpy, niszcząc również

²⁴⁶ Banaszek J., *Środowisko naturalne Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1996; Fordon- historyczna kopalnia, http://fordon-historyczna-kopalnia.blogspot.com/p/blog-page_25.html, (wejście: 30.08.2017).

Wyszogród. Dopiero uregulowanie Wisły i budowa zbiorników retencyjnych zahamowała proces erozji. Aby zabezpieczyć tereny zalewowe, w pobliżu których miały powstać osiedla mieszkaniowe, w 1982 r. rozpoczęto budowę wałów przeciwpowodziowych²⁴⁷. Na długości 4,4 km wał jest usytuowany równoległe do rzeki, a następnie skręca do ul. Wyzwolenia. Stanowi ciekawy trakt krajobrazowy, z którego z jednej strony widać Wisłę, a z drugiej dolinę obramowaną Zboczem Fordońskim.

Duży kompleks lasów łągowych mieści wschodni brzeg rzeki - Wielka i Mała Kępa Ostromecka. Charakteryzuje go niezwykle bogactwo gatunkowe ptaków. Obecna tam bujna roślinność przypomina deszczowe lasy tropikalne w europejskim wydaniu. Jest to teren trudno dostępny, pełen stawów i starorzeczy. Łacha wiślana jest miejscem znacznej koncentracji dzikiego ptactwa np kormoranów, bociana czarnego, łabędzi, gęgaw, kaczek, żurawi, mewy, rybitwy i innych gatunków. Latem stanowi wielką plażę²⁴⁸. Brzegi rzeki obok słodowni²⁴⁹ stanowią jedno z większych w Bydgoszczy terenów pobytu i zimowania ptaków m.in. łabędzi.

Przylądek w Brdyjściu to stanowisko, skąd można w podziwiać Wisłę zakręcającą prawie o 180 stopni czego nigdzie w kraju nie można zobaczyć, poza tym właśnie miejscem.

Ryc.III. 29. **A** Mapa Schrotera z 1796-1802, pierwsza mapa topograficzna okolic Bydgoszczy/Fordonu z obrazem Wisły przed regulacją. Nie ma toru regatowego, ani wyspy przy Spornej, widoczna rafa poniżej Fordonu. Zaznaczono krawędzie wysoczyzn: Zbocze Fordońskie (60m), Mariańskie (55m), łągnowskie (40m) oraz terasy drugorzędne (15-25m), **B** Mapa współczesna, zaznaczono trzy zbocza ograniczające bydgoskie zakole Wisły (oprac. autorka)

²⁴⁷ Zakole Wisły, https://pl.wikipedia.org/wiki/Bydgoskie_zakole_Wis%C5%82y (wejście: 01.09.2017)

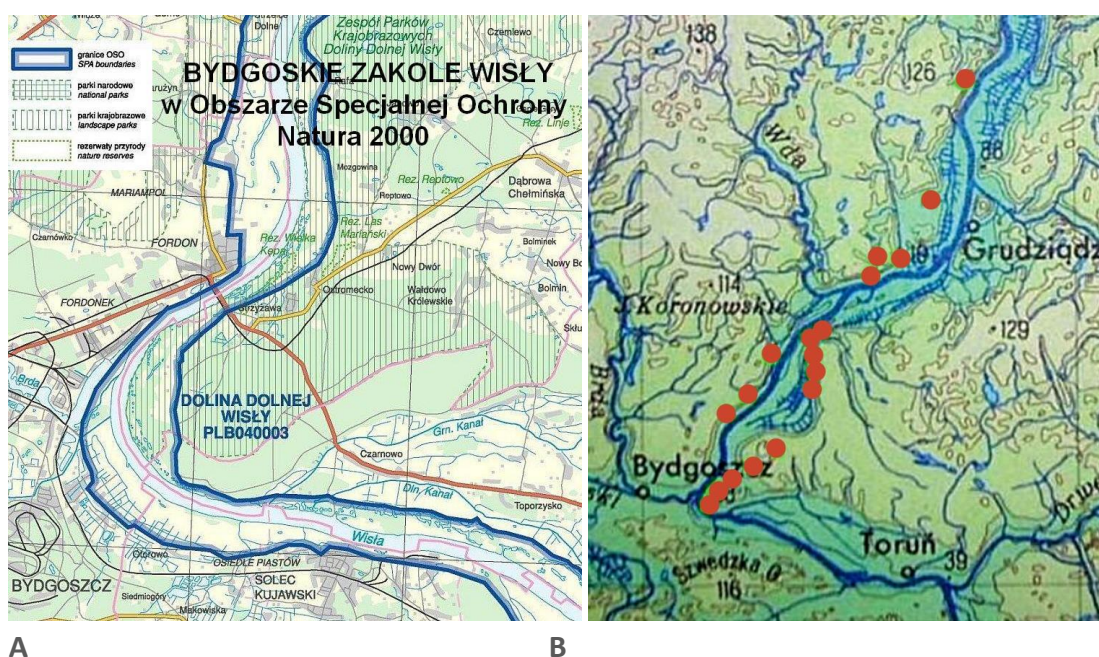
²⁴⁸ kamień na kamieniu, <https://kamiennakamieniu.wordpress.com/2014/04/21/mala-kepa-polowicznia/>, (wejście: 28.08.2017).

²⁴⁹ Słodownia znajduje się na południe od Wyszogrodu. Uzyskiwany tam sód stanowi surowiec do produkcji piwa i whisky.

III. 3. 2. Obszar Natura 2000, zespół parków krajobrazowych i rezerваты

Obszar Natura 2000. Stary Fordon styka się z obszarem Natura 2000 Doliny Dolnej Wisły²⁵⁰ z racji jego położenia w bezpośrednim sąsiedztwie z naturalnym korytem rzeki. Brzegi rzeki na odcinku miejskim są częściowo odkryte i porośnięte roślinnością trawiastą. Na północy, w międzywalu spotyka się zarośla wierzbowe i zbiorowiska lasów łągowych, a także pola uprawne, ogrody i pastwiska. Koryto posiada cechy naturalne, co stanowi o jego niepowtarzalnej wartości. Obejmuje niewielkie podmokłości przybrzeżne, namuliska, łachy piaszczyste i wysepki, które powstają lub zanikają w zależności od poziomu wody w Wiśle. Teren ten stanowi ważną ostoję dla ptaków migrujących i zimujących.

Ryc. III. 30. **A** Obszar Natura 2000 w zakolu Wisły, <http://www.wyszogrod.bydgoszcz.pl/?d=zakole3>,
(wejście: 14.11.2017), **B** Rezerваты przyrody w Dolinie Dolnej Wisły,
<http://www.wyszogrod.bydgoszcz.pl/?d=rezerваты3>, (wejście:03.03.2018)

Zespół Parków Krajobrazowych. Zespół Parków Krajobrazowych Chełmińskiego i Nadwiślańskiego (nazywany zespołem parków krajobrazowych) powołany został w 2003 r. z utworzonego w 1993 r. Zespołu Nadwiślańskich Parków Krajobrazowych oraz utworzonego w 1998 r. Chełmińskiego Parku Krajobrazowego. Powołano go w celu ochrony (zachowania) środowiska przyrodniczego, krajobrazu oraz wartości kulturowych charakterystycznych dla rejonu Dolnej Wisły (m.in. pozostałości budownictwa osadników holenderskich z XVI w. – mennonitów). Zespół Parków

²⁵⁰ Natura 2000, dla Kuawsko-Pomorskiego, <http://www.nasze.kujawsko-pomorskie.pl/przyroda/natura-2000/811-plb040003-dolina-dolnej-wisly.html>, (wejście 06.03.2018).

rozciega się po obu stronach rzeki Wisły na odcinku od Bydgoszczy do Nowego na długości ok. 100 km obejmując powierzchnię 55 642.5 ha. Jego osią jest rzeka Wisła.

W granicach administracyjnych miasta Bydgoszczy znajduje się fragment Nadwiślańskiego Parku Krajobrazowego. Powierzchnia parku zajmuje około 9% obszaru miasta, głównie północną skarpę pradoliny, od Myślęcinka po Fordon. W rejonie Starego Fordonu granicę Parku stanowi Wisła, a jego obszar rozciąga się na południowym brzegu rzeki w Gminie Dąbrowa Chełmińska²⁵¹.

Rezerwaty. Rezerwat "Wielka Kępa Ostromecka" (28 ha), został utworzony w 1953 r. Jest to najstarszy rezerwat w okolicy Bydgoszczy. Starania w celu jego utworzenia czyniono już przed wojną. Obejmuje fragment nadwiślańskiego lasu łągowego z udziałem topoli, dębu, wiązu, jesionu i olszy oraz licznych drzew pomnikowych. Rezerwat położony jest na I terasie zalewowej doliny Wisły w odległości 120 - 380 m. od jej brzegu. Wzdłuż granic rezerwatu biegną wypełnione wodą starorzecza Wisły.

Największą wartość przyrodniczą stanowią pozostałości dawnego 200-letniego drzewostanu topolowego. Dzięki doskonałym warunkom glebowym las na Wielkiej Kępie odznacza się wyjątkowo bujną roślinnością. W wielu miejscach jest trudny do przebycia, podobny do lasów tropikalnych.

„Mała Kępa” to obszar zajmujący taras zalewowy Wisły po wschodniej stronie, naprzeciw Brdujścia. Łęgi występujące na Małej Kępie są środowiskiem bogatym w ptaki. Gnieździ się tam około 70 gatunków ptactwa. Na uwagę zasługują: nurogęś, strumieniówka, derkacz, bocian czarny, kania ruda i czarna, rybołów i zimorodek.

W promieniu 20 km od Starego Fordonu znajduje się sześć nadwiślańskich rezerwatów przyrody:

- Reptowo - 4 ha, utworzony w 1962 r. z kolonii czapli siwej,
- Linje - 12 ha, utworzony w 1956 r., śródleśne torfowisko,
- Parów Cieleczyński - 36 ha (projektowany) niezwykła formacja: głęboki rozgałęziony parów, z unikatowym stanowiskiem zlepieńców i piaskowców plejstoceńskich,
- Kozielec - 15 ha, (projektowany), o unikalnych roślinach kserotermofilnych i ich zespołach porastających skarpy Doliny Fordońskiej,
- Płutowo - 19 ha, posiada rzadko spotykany typ lasu mieszanego występującego na zboczach parowu,
- Zbocza Płutowskie - 19 ha, to fragmenty zboczy nad Wisłą porośnięte bogatą roślinnością stepową²⁵².

²⁵¹ Zespół Parków Krajobrazowych Nadwiślański i Chełmiński , <http://www.parki.kujawsko-pomorskie.pl/zpkchin>, (wejście: 08.03.2018).

²⁵² Rezerwaty w Dolinie Dolnej Wisły, <http://www.wyszogrod.bydgoszcz.pl/?d=rezerwaty3>, (wejście: 03.03.2018).

III. 3. 3. Podsumowanie rozdz. III. 3. Warunki krajobrazowo - przyrodnicze

Stary Fordon jest położony w sąsiedztwie unikalnych obszarów przyrodniczo-krajobrazowych. Położenie nadwiślańskie stanowi jeden z najważniejszych walorów lokalizacji miasteczka. Autorka jest zdania, że „nadwiślańskość” Starego Fordonu wymaga wielowątkowego wykorzystania. W tej części pracy wykazano znaczenie rzeki i jej najbliższych terenów w ekosystemie. Ukształtowanie terenu i linii brzegowej, obecność unikalnej roślinności oraz liczne ptactwo to okazja do budowania różnorodnych specjalistycznych i popularnych programów badawczo-popularyzatorskich, w których Stary Fordon stałby się wiodącym ośrodkiem i miejscem integrującym środowiska naukowe i pasjonatów. Zachowane naturalne walory nabrzeży Wisły potwierdzają zasadność pozostawienia Wisły, jako rzeki „żywej” o naturalnych, przekształcających się swobodnie nabrzeżach. Ten unikalny na skalę europejską walor rzeki jest równocześnie walorem Starego Fordonu. To kolejny, ważny aspekt definiujący charakter i znaczenie tego MIEJSCA.

III. 4. Powiązania komunikacyjne

Stary Fordon, dzięki swemu położeniu, może stanowić, punkt węzłowy w sieci połączeń o znaczeniu kulturowym i turystycznym, a więc spójny z sugerowanym profilem funkcjonalnym miasteczka.

W niedalekim sąsiedztwie Starego Fordonu znajdują się miasta, miejscowości i obiekty zaliczane do ważniejszych w regionie, a także w skali kraju pod względem atrakcyjności turystycznej, zabytkowej. Wśród nich nie ma porównywalnego, o podobnych walorach miejsca, co pozwala zakładać, że Stary Fordon ma szansę wpisać się trwale w siatkę interesujących turystycznie przestrzeni.

Biorąc pod uwagę przedstawione wcześniej uwarunkowania krajobrazowe oraz lokalizację najważniejszych turystycznie miejscowości powiązanych ze Starym Fordonem - drogi wodne i trasy rowerowe powinny być preferowane ze względu na ich atrakcyjność. Prezentację powiązań komunikacyjnych przedstawiono w kolejności zgodnej z preferowanym przez autorkę znaczeniem.

III. 4. 1. Transport wodny

Bezpośrednie położenie Starego Fordonu nad Wisłą stanowi jeden z najważniejszych walorów dawnego miasteczka. Jest ona główną drogą wodną w Polsce, chociaż obecnie wykorzystywaną w niewielkim zakresie – posiada ogromny potencjał. Miejsca takie jak Stary Fordon zyskiwać będą wraz z rozwojem transportu wodnego i wykorzystywaniem Wisły dla celów turystycznych.

Fragmenty rzeki Wisły zaliczono do dróg wodnych znaczenia międzynarodowego, jest ona częścią sieci TEN-T - transeuropejskich sieci transportowych. Fakt, że Stary

Fordon położony jest przy ważnych szlakach wodnych pozostawał dotąd niedostrzegany²⁵³.

Mimo zaliczenia Wisły do dróg o znaczeniu międzynarodowym, pierwszej klasy żeglugowej, na znacznych odcinkach, warunki żeglowności nie są spełnione. Z uwagi na brak wymaganych głębokości tranzytowych działalność gospodarcza na Wiśle ogranicza się do wydobywania urobku z dna rzeki, transportu towarów ponadgabarytowych oraz, w niewielkim zakresie, do aktywności rekreacyjno-turystycznych. Sytuacja Starego Fordonu jest częściowo wynikiem niepełnego wykorzystania Wisły. Ekspozowany w panoramie plac nad rzeką z wydobytym piaskiem i dźwigami zamiast rozległego nabrzeża rekreacyjnego jest tego dowodem.

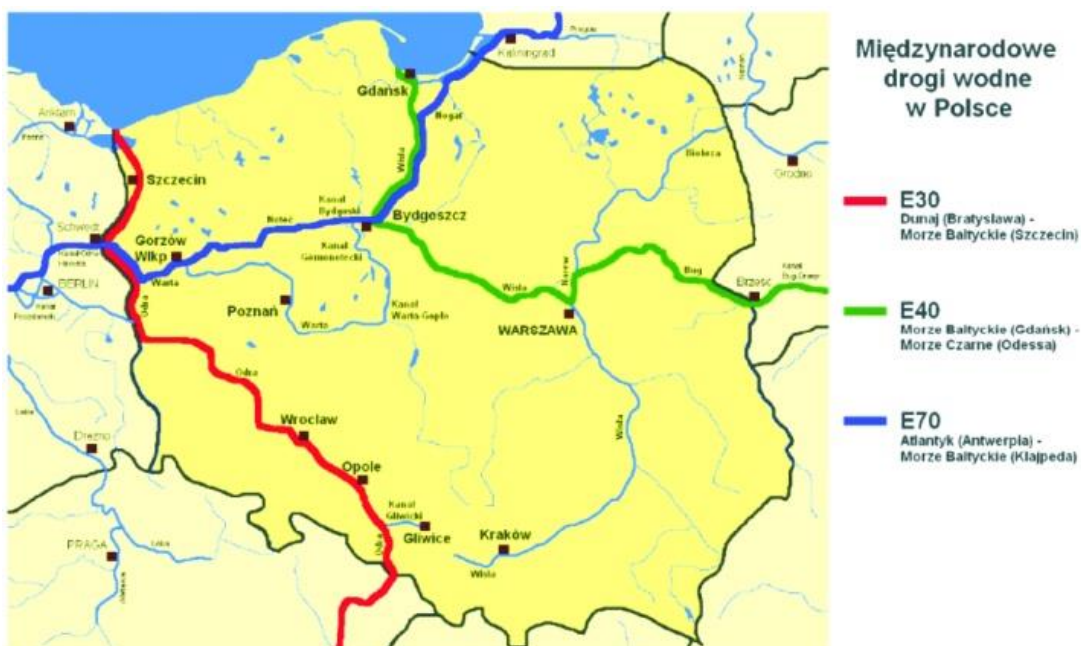
Rok 2017 został ogłoszony Rokiem Wisły. Organizatorzy mieli na celu pokazanie potencjału rzeki, jej walorów i niewykorzystanych możliwości oraz potrzeb inwestycyjnych. Stary Fordon, jako ośrodek z Wisłą związany włączył się w obchody Roku Wisły – goszcząc na swym nabrzeżu wielu uczestników odbywających się wówczas imprez. Wszystko po to, by pokazać gościom, że jest takie MIEJSCE, które wiąże z rzeką swoją przyszłość i rozwój. Dziewiętnastego października 2016 roku, w dniu inauguracji obchodów, o Starym Fordonie, jego historii i znaczeniu usłyszała cała Polska²⁵⁴.

Odcinek Wisły od Fordonu do ujścia to rzeka wolno płynąca, nieograniczona budowlami hydrotechnicznymi, a istniejące wyposażenie koryta to dziewiętnastowieczne ostrogi o konstrukcji faszynowo - kamiennej, których stopień zniszczenia wynosi około 30%. Według klasyfikacji, odcinek od Fordonu do Tczewa o długości 137,5 km zalicza się do klasy II z ograniczeniem zanurzenia do 1,4 m. Pozostały odcinek, od Tczewa do granicy z morskimi wodami wewnętrznymi wynosi 32,7 km i zaklasyfikowany jest do III klasy z ograniczeniem zanurzenia do 1,6 m. Taki stan techniczny spowodowany jest brakiem remontów i inwestycji w ostatnich kilkudziesięciu latach²⁵⁵.

²⁵³ **-E40** - odcinek Gdańsk- Warszawa – to fragment drogi wodnej łączącej Morze Bałtyckie z Morzem Czarnym, **-E70 (najważniejszy)** - szlak wodny wschód – (Antwerpia - Berlin - Odra - Warta - Noteć -Bydgoszcz/Fordon - Wisła - Zalew Wiślany -Kaliningrad - Kłajpeda), **-E40** - odcinek (Gdańsk - Wisła - Bydgoszcz - Toruń - Warszawa- Bug - Brześć - Białoruś - Ukraina - Morze Czarne). W Polsce droga E70 przebiega częściowo Wisłą na odcinku 114km, częściowo pokrywając się z drogą wodną E40, tj. od ujścia Brdy do Malborka. W Fordonie drogi wodne łączą się (płynąc Wisłą na północ) i rozwidlają się (płynąc Wisłą na południe). Bolt.A., Jerzyło P., *Możliwości wykorzystania dolnej Wisły do celów transportowych*, „Górnictwo i Geoinżynieria”, R.35, Z.4/1, 2011, s. 86.

²⁵⁴ <http://express.bydgoski.pl/365816,Wisla-gora-Serwery-sie-grzaly-nerwy-puszczaly-alei-tak-utarlismy-nosa-Czarnej-Hancy.html> (dostęp: 30.10.2016.) oraz aktywność autorki w ramach Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu.

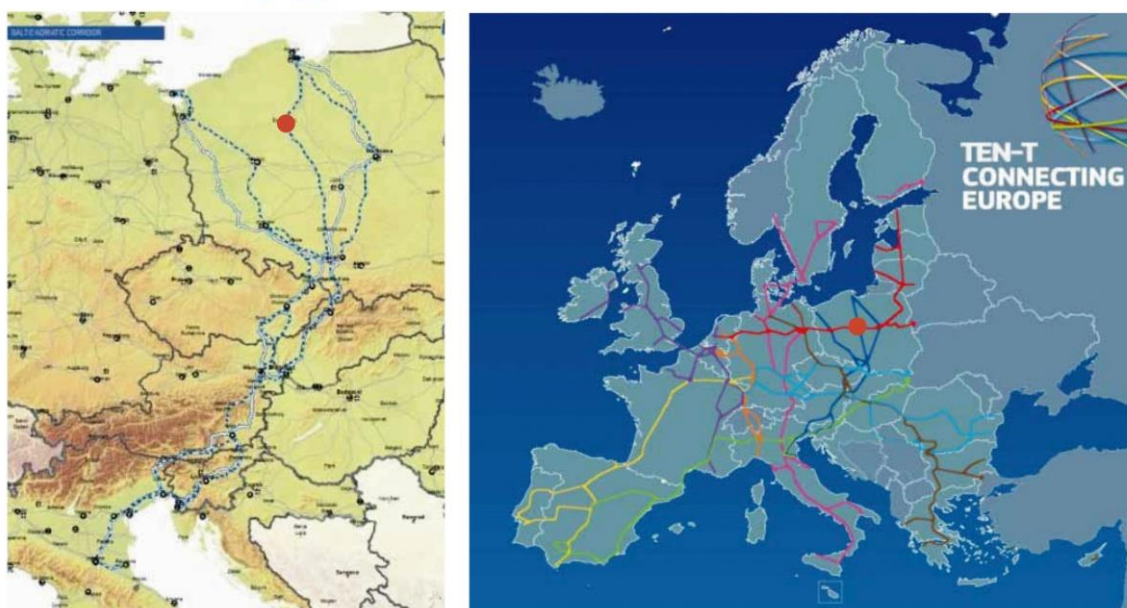
²⁵⁵ Bolt.A., Jerzyło P., *Możliwości wykorzystania dolnej Wisły do celów transportowych*, „Górnictwo i Geoinżynieria”, R.35, Z.4/1, 2011, s. 88.

Ryc . III. 31. Międzynarodowe drogi wodne w Polsce, a położenie Starego Fordonu, (materiały MPU).

Źródło: Komisja Europejska

● Bydgoszcz

Ryc. III. 32. Bydgoszcz na europejskich szlakach wodnych, http://ungc.org.pl/wp-content/uploads/2016/11/%C5%BBegluga_%C5%9Ar%C3%B3dl%C4%85dowa-_Odra_2016-1.pdf, (wejście: 03.01.2018.)²⁵⁶.

²⁵⁶ Środki TEN-T – fundusze europejskie do wykorzystania na transeuropejskie korytarze transportowe UE. Dostęp do nich mają drogi wodne o IV klasie żeglowności, głębokość tranzytowa min. 2,5 m.

Opisana sytuacja może jednak zacząć ulegać zmianie, z czego Stary Fordon ma szansę skorzystać. W ramach ratyfikowanego przez Prezydenta RP w marcu 2017 roku aktu „Europejskiego porozumienia w sprawie głównych śródlądowych dróg wodnych o znaczeniu międzynarodowym” (AGN)²⁵⁷, strona polska zobowiązuje się do dostosowania głównych dróg wodnych (Odra, Wisła i droga E70) do co najmniej IV klasy żeglowności. W ten sposób uzyskuje dostęp do unijnych środków TEN-T. Porozumienie wskazuje również dziesięć lokalizacji portów śródlądowych o międzynarodowym znaczeniu, a wśród nich Bydgoszcz. W konsekwencji zapadła decyzja o zlokalizowaniu centralnej instytucji administracji wodnej – Urzędu Żeglugi Śródlądowej – w Bydgoszczy. Urząd ten będzie koordynował działania na całej długości Wisły.

Wchodząc do europejskiej sieci korytarzy transportowych TEN-T Polska docelowo przekształcić ma obecną sieć dróg, linii kolejowych, portów lotniczych i dróg wodnych w jednolity, multimodalny system transeuropejskiej sieci transportowej.

III. 4. 2. Komunikacja rowerowa

Walory krajobrazowe i bliskość atrakcyjnych terenów zarówno do zwiedzania, jak i aktywnej rekreacji sprawia, że to właśnie rower może stać się ważnym narzędziem tworzenia w Starym Fordonie i okolicy MIEJSCA przyjaznego nie tylko Bydgoszczanom. Wykorzystanie roweru, włączenie Starego Fordonu do siatki istniejących szlaków, a także stworzenie nowych, przyciągnie turystów i zapewni interesujący sposób spędzania czasu przez mieszkańców. Stary Fordon zostanie otwarty dla ludzi młodych, dzisiejszych milenialsów, dla których rower jest popularnym środkiem komunikacji. Dla nich Stary Fordon może okazać się MIEJSCEM atrakcyjnym.

Obecnie istotne jest włączenie Starego Fordonu do sieci Bydgoskiego Roweru Aglomeracyjnego. W 2018 roku powstaną nowe stacje roweru w Nowym Fordonie oraz jedna w Starym Fordonie – na Rynku²⁵⁸. Priorytetem jest oczywiście możliwość korzystania z systemu wypożyczeń na obszarze Fordonu, a także połączenie dzielnicy z centrum miasta. Jednak skojarzenie Bydgoskiego Roweru Aglomeracyjnego (Ryc. III. 33.) z trasami rowerowymi, włącznie z możliwością stworzenia systemu wypożyczeń rowerów turystycznych na zasadzie wzajemnej współpracy między sąsiednimi gminami, mogłoby podnieść atrakcyjność nie tylko Starego Fordonu, ale i sąsiadujących z nim gmin.

²⁵⁷ Porozumienie AGN, http://ungc.org.pl/wp-content/uploads/2016/11/%C5%BBegluga_%C5%9Ar%C3%B3dl%C4%85dowa-_Odra_2016-1.pdf, (wejście: 3.01.2018.).

²⁵⁸ *Nowe stacje BRA*, <http://tygodnikbydgoski.pl/wydarzenia/rower-miejski-w-fordonie-tutaj-powstana-nowe-stacje>, [wejście: 03.09.2017).

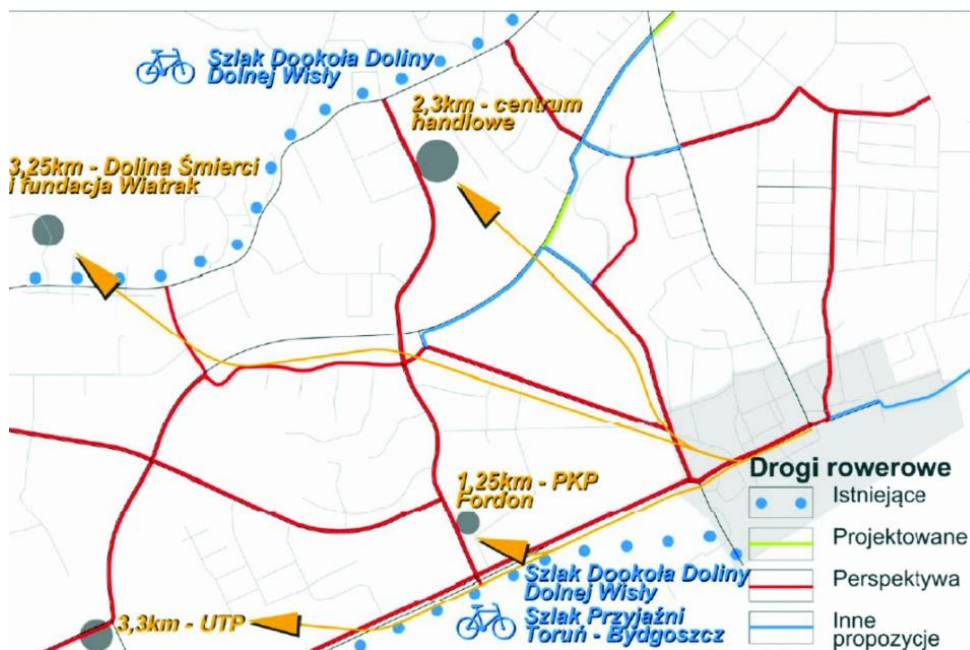

Ryc. III. 33. Projektowane na 2018 stacje BRA – nr 1 – Stary Fordon
(<http://tygodnikbydgoski.pl/wydarzenia/rower-miejski-w-fordonie-tutaj-powstana-nowe-stacje>).

Kierując się ze Starego Fordonu na północny wschód uzyskujemy dostęp do tras prowadzących na północ w stronę Świecia. Pokonując zaś most na Wiśle – rowerzysta ma możliwość skorzystania z tras prowadzących w stronę Chełmna i Kwidzyna, jak również skorzystać ze szlaku przyjaźni prowadzącego do Torunia. Połączenie tras znajdujących się po obu stronach Wisły – tworzy bardzo atrakcyjne pętle, w ramach których Stary Fordon powinien funkcjonować jako punkt równie ważny jak chociażby Chełmno. Stary Fordon może tym samym rozwijać się jako ważny ośrodek turystyki rowerowej²⁵⁹.

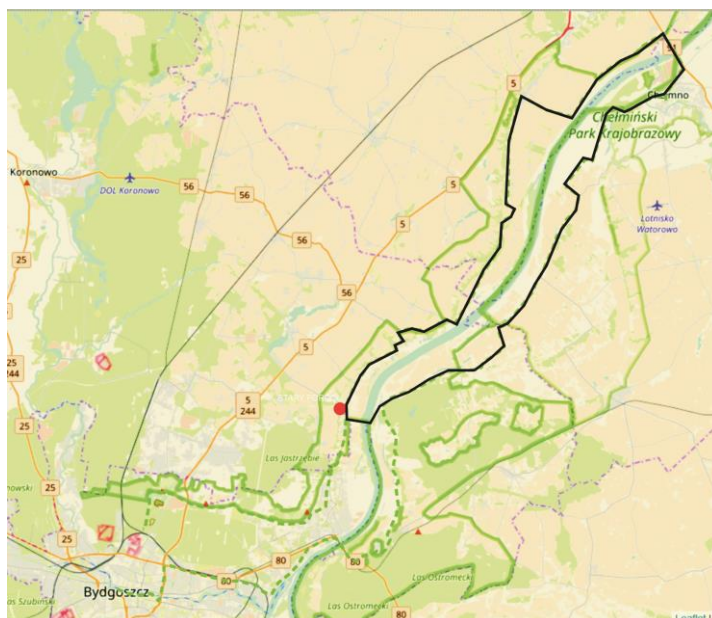
Lokalizacja Starego Fordonu daje możliwości szybkiego dojazdu do kampusu UTP, Wspominana w rozdziale III.2.2. konieczność powiązania kampusu ze Starym Fordonem może być realizowana przez aktywne wykorzystanie komunikacji rowerowej ze stacją BRA zlokalizowaną także przy UTP.

²⁵⁹ Ciekawostką jest fakt, że blisko dawnego miasteczka przy ulicy Fordońskiej 264 znajdują się budynki dawnej fabryki Romet, jedneg z największych w Europie producentów rowerów. Niedaleko produkowano w latach 60-70-tych XX wieku rowery do ponad 60 krajów świata.

Ryc. III. 34. Szlaki rowerowe²⁶⁰, omówiono trasy według Kujawsko-Pomorskiej Organizacji Turystycznej.

Istniejący obecnie i najciekawszy szlak rowerowy to *Zielony Szlak* (105 km). Prowadzi aż do gotycko-renesansowego Chełmna i wraca po drugiej stronie rzeki przez Ostromecko. Po drodze można zetknąć się pozostałościami osadnictwa mennonitów i zwiedzić krzyżackie zamki. Na trasie znajduje się jedyna w województwie jaskinia - Bajka w Gądeczu, można znaleźć liczne punkty widokowe oraz ślady po dawnych grodziskach w Strzelcach Dolnych, Topolinku i Grucznie

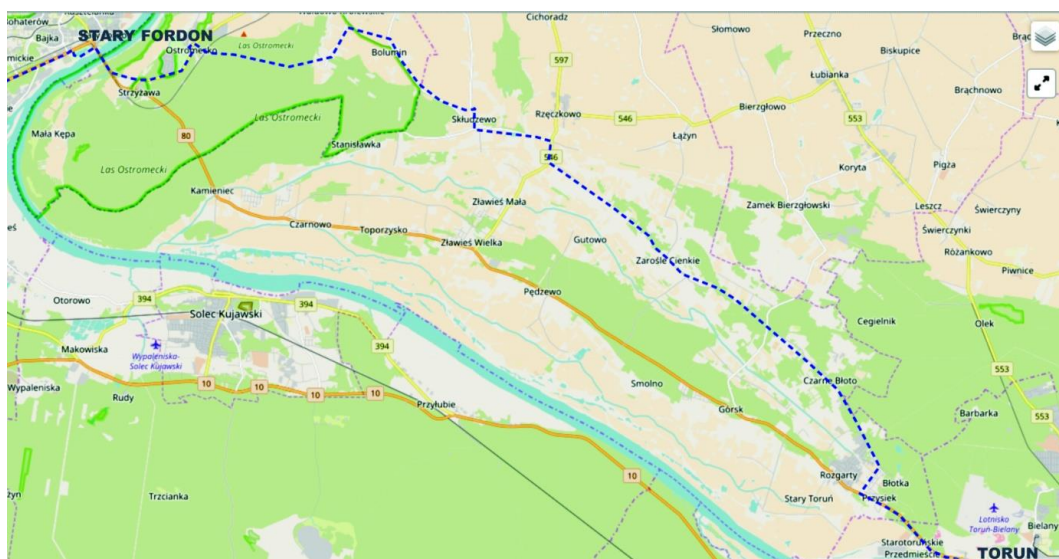
Ryc. III. 35. Szlak zielony Dookoła Dolnej Wisły, oprac. autorki.

²⁶⁰ Kujawsko –Pomorska Organizacja Turystyczna, Kujawsko – Pomorskiej Organizacji Turystycznej <https://wirtualneszlaki.pl/szlaki-rowerowe/dookola-doliny-dolnej-wisly-szlak-rowerowy-zielony>, (wejście 01.09.2017) - ze strony pochodzą opisy tras rowerowych.

Inne szlaki rowerowe, na których Stary Fordon jest ważnym punktem to:

- *Po Dolinie Dolnej Wisły (szlak rowerowy czarny)* -Cierpice - Bydgoszcz - Świecie - Nowe - Gniew - Tczew - Kwidzyn - Grudziądz - Świecie - Ostromecko - Zamek Bierzgowski,
- *Euro Route R1 (odcinek w województwie kujawsko-pomorskim, szlak rowerowy, zielony)* -Izabela - Mrocza - Bydgoszcz - Koronowo - Świekatowo - Gruczno - Świecie - Chełmno - Grudziądz - Wełcz Mały,
- *Trasa po wale przeciwpowodziowym w kierunku wschodnim,*
- *Niebieski Szlak Przyjaźni Toruń – Bydgoszcz.*

Ryc. III. 36. Szlak Przyjaźni Bydgoszcz – Toruń.

W chwili obecnej w samym Starym Fordonie nie ma wyznaczonych tras przeznaczonych wyłącznie dla rowerów. Możliwe jest jednak dotarcie ulicami do różnych celów podróży, np. nad brzeg Wisły, czy na wał przeciwpowodziowy. Z pewnością ułatwieniem dla rowerzystów byłoby dostosowanie dla potrzeb ruchu rowerowego nawierzchni i organizacji ruchu na najważniejszych ulicach.

Uruchomienie rowerowej ścieżki wzdłuż Wisły, także w stronę centrum Bydgoszczy, przy rezygnacji z korzystania z ulicy Fordońskiej jako trasy rowerowej pozwoli na stworzenie atrakcyjnej siatki szlaków rowerowych w ramach której Stary Fordon stanie się spinającym je zwornikiem. Podniesienie znaczenia miasteczka w obszarze turystyki rowerowej – stanowi kolejną „składową” w tworzonej obrazie nowego MIEJSCA.

III. 4. 3. Transport kolejowy

Stary Fordon nie posiada bezpośredniego dostępu do połączeń kolejowych. Jednotorowa zelektryfikowana linia kolejowa nr 209 Grudziądz - Chełmża – Bydgoszcz

Wschód przebiega w bezpośrednim sąsiedztwie Starego Fordonu. Początkowo biegnie w głębokim wykopie, a następnie równoległe z układem drogowym – przeprowiadając się przez Wisłę mostem fordońskim. Pierwotnie w Fordonie funkcjonował dworzec kolejowy, którego budynki do dziś istnieją. Wydaje się, że wykorzystanie połączenia kolejowego dla celów turystyczno - rekreacyjnych może w przyszłości stanowić kolejną atrakcję wpływającą na atmosferę miasteczka. Wiązałoby się to uruchomieniem „przystanku” kolejowego na miejscu dawnego dworca. W chwili obecnej ważne jest, by zachować stan dotychczasowy, który może w przyszłości pozwolić na lepsze wykorzystanie komunikacji pociągami. Omawiana linia kolejowa przebiega w sąsiedztwie kampusu UTP, gdzie jest stacja Bydgoszcz-Akademia, co stanowi istotny czynnik wiążący te dwa obszary.

Fot. III. 37. Obecna stacja kolejowa w Fordonie. Budynki nieczynne, poczekalnia zamknięta mimo istniejących połączeń, fot. autorka.

III. 4. 4. Transport drogowy

Położenie Starego Fordonu przy wlocie do Bydgoszczy drogi krajowej nr 80 i wojewódzkiej nr 549 gwarantuje łatwy i szybki dostęp do przestrzeni miasteczka od strony Warszawy. Odległość drogowa ze Starego Fordonu do Torunia to zaledwie 34,75 km, podczas gdy do najdalszej dzielnicy Bydgoszczy - Osowej Góry odległość drogowa wynosi 20 km (z długotrwałą jazdą przez miasto). Lokalizacja Starego Fordonu bezpośrednio przy drodze krajowej w kierunku Warszawy pozwala upatrywać szans dla miasteczka w jego zwróceniu się w stronę drugiego największego miasta w województwie kujawsko-pomorskim – w stronę Torunia. Również w tym wypadku Stary Fordon może pełnić rolę zwornika, który dzięki swemu odległemu od centrum Bydgoszczy położeniu łączyć będzie dwa najważniejsze miasta w województwie o dualnym podziale władz: Bydgoszcz z siedzibą wojewody, Toruń z siedzibą Urzędu Marszałkowskiego.

Należy też zwrócić uwagę, że atrakcyjne miejscowości leżące na wschodnim brzegu Wisły które łączyły już trasy rowerowe, były przede wszystkim dostępne w ramach połączeń drogowych – szczególnie wymienić tu należy Ostromecko, a dalej Chełmno

i Kwidzyń ze swoimi zabytkami i cyklicznymi imprezami²⁶¹. Ważne turystycznie miejscowości na fordońskim zachodnim brzegu są łatwiej dostępne z głównej drogi na Gdańsk, stąd wydaje się, że powiązania drogowe powinny bardziej kierować się na północny wschód, po prawej stronie Wisły.

III. 4. 5. Podsumowanie rozdz. III. 4. Powiązania komunikacyjne

Podsumowując badania dotyczące powiązań komunikacyjnych należy sformułować następujące wnioski:

- Położenie Starego Fordonu na skraju Bydgoszczy, w sąsiedztwie Wisły i przy wielu atrakcyjnych szlakach okrążających może uczynić go miejscem węzłowym, mającym ogromny potencjał turystyczno-rekreacyjny.
- Konieczne jest, z punktu widzenia specyfiki MIEJSCA i jego wymagań, skomunikowanie Starego Fordonu w ramach połączeń wodnych i rowerowych z Bydgoszczą i zapleczem dawnego miasta Fordon.
- Strategiczne położenie Starego Fordonu przy drodze krajowej pozwala poszukiwać bliższych związków z atrakcyjnym, niedalekim Toruniem.
- Położenie miasteczka daje możliwość szybkiego dotarcia do atrakcyjnych kulturowo i turystycznie miejsc bez konieczności przemieszczania się przez uciążliwe centrum Bydgoszczy.
- Stary Fordon ze względu na swoje położenie i możliwości powiązań komunikacyjnych (Wisła, połączenie drogowe, trasa rowerowa) może stać się szczególnym zwornikiem między Bydgoszczą a Toruniem, a także dzięki Porozumieniu AGN²⁶² MIEJSCEM atrakcyjnym w znacznie szerszej skali.

III. 5. Stary Fordon - między Bydgoszczą a Toruniem

Wieloletnie animozje bydgosko - toruńskie nadal nie zostały zażegnane. Kolejne zmiany granic i stolic województwa nie wpływały korzystnie na stosunki panujące między miastami²⁶³. Planowany proces metropolizacji i utworzenie Bydgosko-Toruńskiego

²⁶¹ Nine Hills Festival, <http://9hf.pl/>, (wejście: 30.08.2017).

²⁶² Porozumienie w Sprawie Głównych Śródlądowych Dróg Wodnych o Międzynarodowym Znaczeniu (ang. *European Agreement on Main Inland Waterways of International Importance*) nazywane również Konwencją AGN (Porozumieniem AGN). Europejskie Porozumienie w Sprawie Głównych Śródlądowych Dróg Wodnych o Międzynarodowym Znaczeniu (tzw. Porozumienie AGN) to podstawowy dokument sporządzony przez Europejską Komisję Gospodarczą ONZ (United Nations Economic Commission for Europe – UNECE), wskazujący na kierunki rozwoju dla sieci dróg wodnych śródlądowych w Europie. Porozumienie wskazuje również dziesięć lokalizacji portów śródlądowych o międzynarodowym znaczeniu: Świnoujście, Szczecin, Kostrzyn, Wrocław, Koźle, Gliwice, Gdańsk, Bydgoszcz, Warszawa, Elbląg.

²⁶³ Sobecki W., *Historia sąsiedztwa. Bydgoszcz-Toruń*, część IV, Bydgoszcz 2013.

Okręgu Metropolitalnego nie doszedł do skutku²⁶⁴. Podział jednostek wojewódzkich z założenia miał zaspokoić ambicje obu miast, ale z perspektywy czasu widać, że pomysł się nie sprawdza, a niezadowolenie szczególnie w Bydgoszczy rośnie. Władze miasta poszukują alternatyw dla wzmocnienia własnej pozycji budując okręg metropolitalny na bazie sąsiednich gmin. Nie zmienia to faktu, że Toruń pozostaje nadal drugim najsilniejszym ośrodkiem w wielu dziedzinach wyprzedzającym Bydgoszcz i posiadającym większe wpływy. Jednocześnie bliskość i znaczenie tych dwóch miast nie pozwala im funkcjonować w oderwaniu od siebie. Wiele osób dojeżdża do pracy z miasta do miasta. Bydgoszczanie chętnie odwiedzają toruńską Starówkę, Torunianie przyjeżdżają do Bydgoszczy na zakupy, do opery i filharmonii.

Jak pisze B. Sierecka-Nowakowska, Fordon mógł stać się autonomiczną jednostką osiedleńczą, tworząc jednocześnie pełnowartościowe ogniwo układu aglomeracji policentrycznej, stając się centrum rekreacji, sportu i wypoczynku w skali regionu, a nawet dalej. Fordon wraz z Toruniem mogą nadać indywidualność całemu okręgowi metropolitalnemu. To co nie udało się w relacjach bydgosko – toruńskich może okazać się korzystne w relacjach na mniejszą skalę pomiędzy Starym Fordonem a Toruniem²⁶⁵.

Stary Fordon, o ile przyjmie rezydencjonalny i kulturalno-turystyczny profil, może korzystać z sąsiedztwa dwóch miast. Sprzyja temu:

- bliskość geograficzna,
- dogodne połączenie drogowe, rowerowe i wodne,
- położenie nad Wisłą i korzystanie z niej,
- zabytkowy charakter Starego Fordonu i pobliska toruńska Starówka na liście UNESCO,
- aktywność artystyczna w Starym Fordonie,
- bliskość ośrodków akademickich.

W ostatnim czasie tematyka polityki metropolitalnej w regionie nieco ucichła (2018), nie oznacza to jednak, że koncepcja dwurdzeniowej metropolii bydgosko-toruńskiej została zapomniana. Planisci podlegli Urzędowi Marszałkowskiemu w Toruniu tę ideę wspierają w swoich opracowaniach. Kujawsko-Pomorskie Biuro Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku opracowało Plan zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego, w którym jedną z kluczowych polityk jest dążenie do utworzenia metropolii opartej na duopolis. Dokument jest obecnie na etapie wewnętrznych konsultacji²⁶⁶. Przygotowane

²⁶⁴ Markowski T., Marszał T., *Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*. KPZK PAN, Warszawa 2006, s.21-22.

²⁶⁵ Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik funkcjonalno-przestrzenny bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego*, [w:] *Biuletyn PAN KPZK*, Warszawa 2012, s.249.

²⁶⁶ Popieram Bydgoszcz, <http://popierambydgoszcz.pl/2018/01/planisci-konsekwentnie-dazado-duopolu-bydgoszczy-i-torunia/>, (wejście: 15.02.2108). „Ośrodek rdzeniowy stanowią dwa miasta wojewódzkie Bydgoszcz i Toruń, których centra oddalone są o ok. 50 km. Rozpatrywanie rozkładu usług i działalności osobno dla Bydgoszczy i osobno dla Torunia nie daje miarodajnych wniosków na temat zgromadzonego w regionie potencjału usług

opracowanie odwołuje się w swych założeniach do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030²⁶⁷.

W tym kontekście Stary Fordon, najbliższa Toruniowi dzielnica Bydgoszczy, może uzyskać szczególne znaczenie. Niechęć władz lokalnych do myślenia o Metropolii Bydgosko-Toruńskiej wydaje się niezrozumiała i w dłuższej perspektywie musi ulec korekcie na rzecz myślenia wielkoprzestrzennego.

III. 6. Społeczność lokalna Starego Fordonu

Znaczenie lokalnej społeczności Starego Fordonu, jej historia, charakter i obecna aktywność mają kluczowe znaczenie dla stworzenia modelu nowej – historycznej dzielnicy.

III. 6. 1. Przedwojenna wielokulturowa społeczność Starego Fordonu

1 stycznia 2018 roku minie 45 lat od dnia włączenia Fordonu w granice miasta Bydgoszczy. Społeczność lokalna, to podmiot, którego charakter i znaczenie zdefiniowała historia. Liczba i narodowość mieszkańców Fordonu rosła od chwili lokacji w 1409 roku. Budowa pierwszego kościoła katolickiego w 1550 roku potwierdza

---

ponadregionalnych. Dopiero połączenie ich wzajemnych potencjałów, niekiedy o różnorodnych funkcjach, daje obraz miarodajny mówiący o takim poziomie oferowanych usług i możliwości działalności oraz na tyle atrakcyjnym rynku pracy, iż możemy mówić o kształtującym się ośrodku (bipolu), mogącym z jednej strony zapewnić najwyższy poziom życia w miastach rdzeniach i ich obszarze funkcjonalnym, a z drugiej strony stanowić konkurencję dla ośrodków tej samej rangi w kraju. Obrazują to wartości wybranych wskaźników społeczno-gospodarczych, gdzie Bydgoszcz zajmuje najczęściej pozycję 8, 11, 13, a Toruń 15, 16 wśród ośrodków wojewódzkich w kraju. Natomiast oceniając łączny potencjał Bydgoszczy i Torunia obserwuje się znaczne poprawy lokat na tle pozostałych miast wojewódzkich. Taką też funkcję, tj. dwuwierzchołkowego (bipol) ośrodka metropolitalnego przewidziano dla Bydgoszczy i Torunia w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. Dlatego polityka władz samorządu województwa będzie ukierunkowana na zbudowanie układów transportowych umożliwiających sprawny dojazd mieszkańców MOFOW(*Miejskie Obszary Funkcjonalne Ośrodków Wojewódzkich*) do Bydgoszczy i Torunia oraz umożliwiających szybkie połączenia z innymi ośrodkami w regionie, kraju i Europie. Polegać to będzie z jednej strony na zapewnieniu przestrzeni pod wyznaczenie ewentualnie nowych tras komunikacyjnych, modernizacji istniejących, realizacji punktów przesiadkowych i miejsc park&ride , harmonijnym kształtowaniu dróg rowerowych, a z drugiej strony na koordynowaniu systemu transportowego, tj. między innymi na ujednoczeniu systemu płatności za przejazd świadczonego przez różnych przewoźników różnym rodzajem transportu (kolejowy, tramwajowy, autobusowy), w tym transportem miejskim; integrowaniu rozkładów jazdy różnych przewoźników w lokalnych punktach przesiadkowych z uwzględnieniem godzin szczytu komunikacyjnego. Głównym i sztabowym elementem systemu komunikacji zbiorowej w granicach MOFOW będzie dalszy rozwój projektu Szybkiej Kolei Metropolitalnej BiT-City.”

²⁶⁷ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów w sprawie Przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 z 13.12.2011. http://www.wrpo2007-2013.wielkopolskie.pl/zalaczniki1/2012/Uchwała_Koncepcji_Przestrzennego_Zagospodarowania_Kraju_2030.pdf, (wejście 14.02.2018).

aktywność społeczności katolickiej, ale już w 1555 roku pojawili się w Fordonie pierwsi osadnicy żydowscy. Nasilenie migracji Żydów było spowodowane wyrugowaniem ich w 1555 r. z sąsiedniej Bydgoszczy oraz z wielu innych miast Kujaw.

Okolice miasta, jego patrymonium, zasiedlali ponadto koloniści zwani Olędrami. Byli to najczęściej uciekinierzy z Francji i Holandii, którzy w zamian za przekazaną ziemię i gwarancję życia w pokoju (nie uznawali wojen, przemocy²⁶⁸) – zajmowali się regulacją rzeki, nabrzeży, zakładaniem gospodarstw. Prowadząc wielkie prace melioracyjne poprzez budowę wałów przeciwpowodziowych i grobli, menonici przekształcili obszar dolinny w system pól uprawnych i pastwisk. Krajobraz ten przetrwał do dzisiaj wraz z pozostałościami specyficznej holenderskiej drewnianej zabudowy z cmentarzami, szkołami oraz domami modlitw. Z ich czasów zachowała się niedaleko od Starego Fordonu podcieniowa chata w Chrystkowie oraz tradycja nazwy "Wzgórze Mennonickie" na terenie dzisiejszego Pałcza²⁶⁹.

Fot. III. 38. Chrystkowo, chata mennonicka 1770, fot. autorka.

²⁶⁸ Mennonici byli protestancką grupą wyznaniową założoną w poł. XVI w. przez Menno Simonsa. Z uwagi na swe radykalne przekonania (chrzest dorosłych, brak duchownych i struktur kościelnych, zakaz pełnienia służby wojskowej) ulegali prześladowaniom zmuszającym ich do emigracji. W XVI wieku osiedlili się w Polsce. Dzięki wyniesionym z Holandii doświadczeniom potrafili rozwinąć wysoką kulturę rolną, na terenach zalewowych zbudowali systemy wałów i rowów melioracyjnych. Nie bali się dzikiej Wisły i mieszkali blisko niej. Pamięć o ich dziedzictwie jest w regionie podtrzymywana przez Towarzystwo Przyjaciół Dolnej Wisły, które organizuje „Weekend z Mennonitami” oraz Muzeum Etnograficzne w Toruniu, które buduje Olędzki Park Etnograficzny w Wielkiej Nieszawce. <http://szkoladragacz.republika.pl/menonici.html>, (wejście 15.02.2018.), Herbert Wiebe, Das Siedlungswerk niederländischer Mennoniten im Weichseltal zwischen Fordon und Weissenberg bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts, Marburg, 1952 (<https://eds.a.ebscohost.com/eds/detail/detail?vid=6&sid=39bf7340-1295-418d-92a4-7f1b02b98051%40sessionmgr4007&bdata=Jmxhbm9cGwmc2l0ZT1lZHMtbGl2ZS5yZ29wZT1zaXRI#AN=torun.343544&db=cat03188a>).

²⁶⁹ Chata w Chrystkowie, <http://www.odznaka.kuj-pom.bydgoszcz.pttk.pl/opisy/1e/chrystko.htm>, (wejście 03.06.2017).

Druga połowa XVII wieku to czas ukształtowania dzielnicy żydowskiej wraz z budową synagogi. Liczba jej mieszkańców stale rosła wraz ze wzrostem znaczenia miasta. W 1781 Fordon zamieszkiwało 928 mieszkańców, w tym 245 katolików, ok. 200 ewangelików (zapewne protestantów) i około 500 Żydów.

Fot. III. 39. Tablica upamiętniająca fordoński kirkut oraz najcenniejsza płyta z dawnego cmentarza ewangelickiego, która będzie wyeksponowana w przyszłym muzeum. fot. autorka.

Kolejne dane dotyczące liczby mieszkańców wiążą się z rozwojem przemysłu, budową zakładów produkcyjnych. I tak w 1875 roku liczba mieszkańców Fordonu wynosiła 1840 w tym 421 katolików, 851 ewangelików, 468 Żydów, a w 1910 już 2850 w tym 1130 katolików, 1530 ewangelików, 190 Żydów²⁷⁰.

Germanizacja Fordonu czytelna była w liczbie obywateli wyznania protestanckiego. Rozwijała się także diaspora żydowska, której aktywność kończy dopiero rozwiązanie gminy żydowskiej w 1932 roku. Do tego czasu społeczności żyją we względnej harmonii, praktykując swoje religie, budując i zmieniając świątynie stosownie do swych potrzeb. Nie było też wyraźnego podziału miasteczka pod względem zamieszkania poszczególnych nacji. Początkowo Żydzi zamieszkiwali obszar na zachód od obecnego Targowiska, tzw. Jachcice, ale bardzo szybko nastąpiło swobodne przemieszanie mieszkańców.

Liczba mieszkańców trzech nacji wiąże się ściśle z historią zarówno samego Fordonu, jak i historią Polski. Udział Niemców i Żydów w życiu miasteczka był znaczący. Do wybuchu wojny, mimo przewagi katolików, a więc Polaków – przedstawiciele pozostałych narodowości, zwłaszcza Żydzi, byli właścicielami zakładów produkcyjnych i rzemieślniczych, prowadzili sklepy - mieli więc niemały wpływ na charakter i kondycję miasta. Należy przy tym zaznaczyć, że przedstawiciele tych trzech narodów potrafili żyć ze sobą w zgodzie, rzadko zdarzały się sytuacje konfliktowe i z reguły nie miały podłoża narodowościowego.

²⁷⁰ Biegański Z., op. cit., s. 41.

Przed wybuchem II wojny światowej w 1939 roku trójkulturowość społeczności Fordonu ulega zmianie. Miasto zamieszkiwało 4939 mieszkańców w tym 4492 Polaków, 418 Niemców i zaledwie 29 Żydów²⁷¹. Spadek liczebności Żydów miał podłoże wyłącznie ekonomiczne. W większości wyjechali do Ameryki, a domy i zakłady, które dotąd prowadzili odsprzedali najczęściej Polakom.

12 października 1939 wymordowano fordońskich Żydów. W pierwszych dniach września zamordowanych zostało w fordońskiej Dolinie Śmierci i na Rynku wielu polskich mieszkańców miasteczka. Symbolem represji i wspólnego cierpienia Polaków i Żydów jest pomnik ufundowany przez mieszkańców Fordonu w 1959 roku upamiętniający te dni. Znajdują się na nim obok siebie nazwiska poległych obywateli Starego Fordonu. Niektóre z rodzin mieszkają w miasteczku do dzisiaj²⁷².

Fot. III. 40. Fragment pomnika stojącego na fordońskim rynku upamiętniającego pomordowanych mieszkańców. Obok siebie znajdują się nazwiska polskie i żydowskie. Pomnik wzniesiony w 1959 roku z inicjatywy i za środki zebrane przez *SPOŁECZNY KOMITET BUDOWY POMNIKA W FORDONIE*.

fot. autorka.

Po wojnie w miasteczku pozostają Polacy. W 1945 roku w Fordonie mieszkało 3514 osób a w ostatnim roku przed włączeniem Fordonu do granic Bydgoszczy miasteczko zamieszkiwało 8773 osób.

III. 6.2. Współczesna społeczność lokalna

Epoka PRL-u nie sprzyjała samodzielności mieszkańców, poszukiwaniom tożsamości lokalnej. Zastosowanie socjologii w programowaniu koncepcji urbanistycznych, analiza wynikających z badań konsekwencji, dynamiczna interpretacja projektów, istniały tylko

²⁷¹ Ibidem, s. 82.

²⁷² Fordon-historyczna kopalnia, http://fordon-historyczna-kopalnia.blogspot.com/p/blog-page_25.html, (wejście 18.08.2017).

w teorii²⁷³. Nie liczono się z konsekwencjami jakie wynikną dla starej jednostki miejskiej po wybudowaniu obok wielkiego osiedla.

Źródła nie podają danych dotyczących charakterystyki społeczności starofordonńskiej po przyłączeniu miasteczka do Bydgoszczy, jednak z przeprowadzonych wywiadów wynika, że ludzie ci głównie zatrudnieni byli w sąsiednich zakładach przemysłowych. Po zmianach, wielu wyprowadziło się: uciekło do „miasta”, a także do Nowego Fordonu, gdzie były nowe mieszkania i nowoczesna infrastruktura. Do Starego Fordonu wprowadzili się lokatorzy często z najniższych grup społecznych, którzy z nowym miejscem nie czuli żadnego związku. Sytuacja konfrontacji Starego Fordonu z siłą Bydgoszczy i jej nowymi osiedlami pogłębiała poczucie marginalizacji i oddalenia.

Wywiady przeprowadzane przez autorkę ze starszymi mieszkańcami potwierdzają rozżalenie jakie pozostało po tamtych czasach, nieufność wobec władz miasta i brak wiary w powodzenie procesów przemian.

Aleksander Wallis w 1971 roku zwracał uwagę na brak podstaw i metodologicznych założeń socjologicznej oceny ówczesnych projektów urbanistycznych, na improwizowane badania, których zwykle nie wykorzystywano w praktyce²⁷⁴.

Niezastosowanie programu ochronnego dla Starego Fordonu po przyłączeniu go do Bydgoszczy z perspektywy czasu wydaje się jednak rozwiązaniem szczęśliwym. Upływający czas działał na korzyść małomiasteczkowej integracji.

Konsekwencje zmian ustrojowych, jakie zaszły w Polsce, nie ominęły również Fordonu. Koniec XX wieku to okres upadku większości zakładów produkcyjnych. W 2013 roku Stary Fordon liczył nieco ponad 800 mieszkańców²⁷⁵. Degradacji miasteczka towarzyszyło tworzenie się lokalnej społeczności o coraz silniejszych więzach sąsiedzkich. Wzrost znaczenia społeczności lokalnych wpisanych w oswojoną przestrzeń stał się reakcją na procesy centralizacji i koncentracji²⁷⁶. Trwający proces nałożył się na zjawisko odchodzenia od rozwiązań standardowych, przesytu monotonią soc-modernistycznej architektury, reakcji na standaryzację.

Christopher Alexandrer zauważa za Andrew Wallacem, że grupa sąsiedzka licząca poniżej 1500 osób, a nawet zaledwie 500-osobowa, jest optymalna do porozumiewania się, organizowania i podejmowania wspólnych decyzji²⁷⁷. Granica wyznaczająca obszar integralności²⁷⁸ w przypadku Starego Fordonu wykształciła się na

---

²⁷³ Musil J., *Pięćdziesiąt lat socjologii miasta*, „Studia Regionalne i Lokalne” Nr 1 (11)/2003, s. 18-19.

²⁷⁴ Wallis A., *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, P.I.W., Warszawa 1971, s.50.

²⁷⁵ http://www.mpu.bydgoszcz.pl/stary_fordon/potrzeby_rewit_star_fordon.pdf, s.3 (dostęp: 28.10.2016)

²⁷⁶ Jałowiecki B., Szczepański M.S., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Scholar, 2010, s. 332.

²⁷⁷ Alexander Ch., *Język wzorców*, Wydawnictwo GWP 2008, s.81.

²⁷⁸ Ibidem, s.87.

skutek pozostawienia go bez wsparcia administracji miejskiej połączonej z naturalnym oddaleniem od centrum i zachowaniem małomiasteczkowej specyfiki – swoistego *genius loci*.

Renesans małych społeczności to obecnie reakcja na procesy koncentracji, centralizacji i standaryzacji zachodzące w społeczeństwach industrialnych i postindustrialnych²⁷⁹. W przypadku Starego Fordonu to naturalna reakcja na poczucie alienacji względem zwierzchniego ośrodka, zaniechanie inwestycyjne, odsunięcie od głównego nurtu rozwojowego Bydgoszczy.

Definiując współczesną strukturę demograficzną należy zwrócić uwagę, że Stary Fordon zamieszkuje obecnie na obszarze objętym badaniami zaledwie 1831 osób²⁸⁰ z czego w wieku przedprodukcyjnym (0-18) lat – 129 osób, wiek produkcyjny – (19-59) – 1593 osób, wiek poprodukcyjny 60/65 to 162 osoby. Wynika z tego, że mimo zwyczajowego myślenia o Starym Fordonie jako o dzielnicy zamieszkiwanej głównie przez ludzi starszych – proporcje odpowiadają uśrednionym wartościom dla innych obszarów Bydgoszczy. Stanowi to pierwsze uzasadnienie aktywności lokalnej społeczności.

W dokumencie „Diagnoza służąca wyznaczeniu obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji dla miasta Bydgoszczy” (UM Bydgoszcz, lipiec 2016) czytamy: *Na obszarze Starego Fordonu notuje się negatywne wskaźniki w odniesieniu do analizowanych jednostek, w pięciu na sześć kategorii, tj. bezrobocie, wykluczenie społeczne, edukacja, przestępczość oraz przedsiębiorczość. Koncentracja zjawisk kryzysowych o charakterze społeczno-gospodarczym w Starym Fordonie na tle średniej w całym mieście:*

- *Jeden z największych odsetek osób bezrobotnych w liczbie osób w wieku produkcyjnym,*
- *Największy udział osób długotrwale bezrobotnych w liczbie osób bezrobotnych,*
- *Największa liczba osób, którym decyzją przyznano świadczenia pomocy społecznej w przeliczeniu na 1000 mieszkańców obszaru,*
- *Największa liczba wyroków eksmisyjnych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców obszaru,*
- *Druga co do wielkości liczba przestępstw i wykroczeń w przeliczeniu na 1000 mieszkańców obszaru,*
- *Mniejsza od średniej liczba zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców obszaru.”*

W dniu 30 XI 2016 r. uchwałą RM Bydgoszczy XXXVII/734/16 Stary Fordon został zaklasyfikowany do obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji.

Na zdegradowanym infrastrukturalnie i społecznie obszarze Starego Fordonu niestety potrzebne są działania odnawiające materialną substancję. Jednak

²⁷⁹ Jałowiecki. B, Szczepański M.S., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, wyd. Scholar, 2010, s. 332.

²⁸⁰ Dane uzyskane w Wydziale Spraw Obywatelskich Urzędu Miasta Bydgoszczy. Kolejne zestawienia określające strukturę społeczności pochodzą z w/w.

warunkiem koniecznym rzeczywistej rewitalizacji jest podjęcie równoległych działań edukacyjnych i aktywizujących obywateli.

W uchwalonej w październiku 2015 Ustawie o rewitalizacji oraz Krajowej Polityce Miejskiej do 2023 roku dużą rolę przypisuje się społecznościom lokalnym, konieczności współpracy z mieszkańcami i tworzeniu właściwej atmosfery dla budowania tożsamości miejsc. Narodowy plan rewitalizacji to projekt kompleksowy, według którego rewitalizacja połączy i zaangażuje społeczność lokalną. Zaplanowano na ten cel co najmniej 25 mld. zł, z czego większość pochodzi ze środków unijnych na lata 2014-2020.

Najnowsze akty prawne nakazują wręcz wsłuchiwanie się w głos mieszkańców, informowanie, konsultowanie i uwzględnianie wnoszonych uwag. Planowanie przestrzenne, a zwłaszcza rewitalizacja tylko wówczas może być uznana za pełnowartościową, jeśli uczciwie, a nie z konieczności, podchodzi do działań tzw. miękkich, gdy delimitacja obszarów podlegających procesom przemiany związana jest ściśle z potrzebami mieszkańców, wychodzi im naprzeciw.

ZAPRASZAMY WSZYSTKICH
w dniu 4 października 2014 r. o godz 9:00
do wyrażenia swojego niezadowolenia
stanem Starego Fordonu.

Wspólnie zamknijemy ulicę Bydgoską i będziemy się domagać:

- przyspieszenia rewitalizacji Starego Fordonu
- wymiany nawierzchni z kostki brukowej na asfaltową wraz z naprawą chodnika ulicy Bydgoskiej do Rynku
- gruntownych remontów i zmian dróg gruntowych na twarde wraz z naprawą chodników ulic Targowisko, Korzeniowskiego, Saskiej, Warneńczyka, Góralskiej, Piekary, Topazowej, Rakowej i Piastowej
- zmiany nawierzchni na nową oraz naprawy chodników ulicach Zakładowej, Frycza Modrzewskiego, Patrolowej, Krygera, Mącznej i Filomatów
- wywarcia presji na ADM w sprawie remontu elewacji zewnętrznych swoich budynków
- zagospodarowania pustostanów ADM
- pociągnięcia do odpowiedzialności osób winnych zaniedbań przy remoncie ulicy Wyzwolenia
- natychmiastowej naprawy ulicy Wyzwolenia
- budowy placu zabaw dla dzieci
- zmniejszenie dopuszczalnej masy samochodów na ulicy Bydgoskiej do 3,5 t.

Na protest zaproszone są media (telewizja, radio, prasa) i każdy będzie mógł dostosować swoje postulaty i uwagi dotyczące Starego Fordonu.

Organizator: Rafael Prętki

Ryc. III. 41. Ulotka wzywająca do blokady ulicy Bydgoskiej, (archiwum autorki).

Kacper Pobłocki za Rafałem Drozdowskim zwraca uwagę, że większość polityk miejskich idzie jednak w kierunku "uziemiania" mieszkańców, zatrzymując dla administracji kompetencje sprawcze i pozbywając się jednocześnie odpowiedzialności

za własne działania²⁸¹. W przypadku Starego Fordonu mamy jednak do czynienia z procesem odwrotnym. To nie obowiązki samorządu wynikające z realizacji zapisów odpowiednich ustaw stoją za wzmożoną aktywnością urzędników, ale charakter, poczucie tożsamości i swoistej desperacji dały początek niemalże pospolitemu ruszeniu mieszkańców, które miało miejsce 4 października 2014 roku²⁸². Wspólny cel, jakim na początku stało się zmanifestowanie niezadowolenia wobec braku zainteresowania kondycją Starego Fordonu ze strony urzędników miejskich połączył mieszkańców, tworząc grupę społeczną, jak pisze Jałowiecki, na bazie jednolitości celów i zbiorowych zachowań²⁸³.

Działania zbiorowe są podstawą budowania i podtrzymywania relacji społecznych, wyłaniania liderów, organizowania mieszkańców w stowarzyszenia²⁸⁴. Społeczność Starego Fordonu nie jest liczna. Jej aktywność społeczna jest stymulowana poprzez działające organizacje pozarządowe, szkołę, kościoły i związki wyznaniowe oraz osoby indywidualne, działające na stronach internetowych i na terenie dzielnicy.

Należy zwrócić uwagę, że jak pokazują badania, Polacy jeszcze niezbyt chętnie wchodzić we wspólnoty. Teoretycznie marzą o nich, ale tak naprawdę lubią żyć niezależnie. Aktywność na rzecz różnych społeczności, jak twierdzi prof. Krystyna Skarżyńska, jest mała²⁸⁵.

8 grudnia 2016 roku weszła w życie Uchwała Rady Miasta Bydgoszczy w sprawie wyznaczenia obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji na terenie miasta Bydgoszczy²⁸⁶. Obszar zdegradowany - to obszar znajdujący się w stanie kryzysowym, z powodu koncentracji negatywnych zjawisk społecznych współwystępujących z negatywnymi zjawiskami w co najmniej jednej z następujących sfer: gospodarczej, środowiskowej, przestrzenno-funkcjonalnej lub technicznej. W Bydgoszczy wyznaczono następujące obszary: Bocianowo – Śródmieście – Stare Miasto, Okole, Wilczak – Jary, Zimne Wody – Czersko Polskie i **Stary Fordon**.

---

²⁸¹ Potocki K., „Prawo do odpowiedzialności” – przedmowa do: Missen M., *Koszmar partycypacji*, W-wa 2016, s. 96.

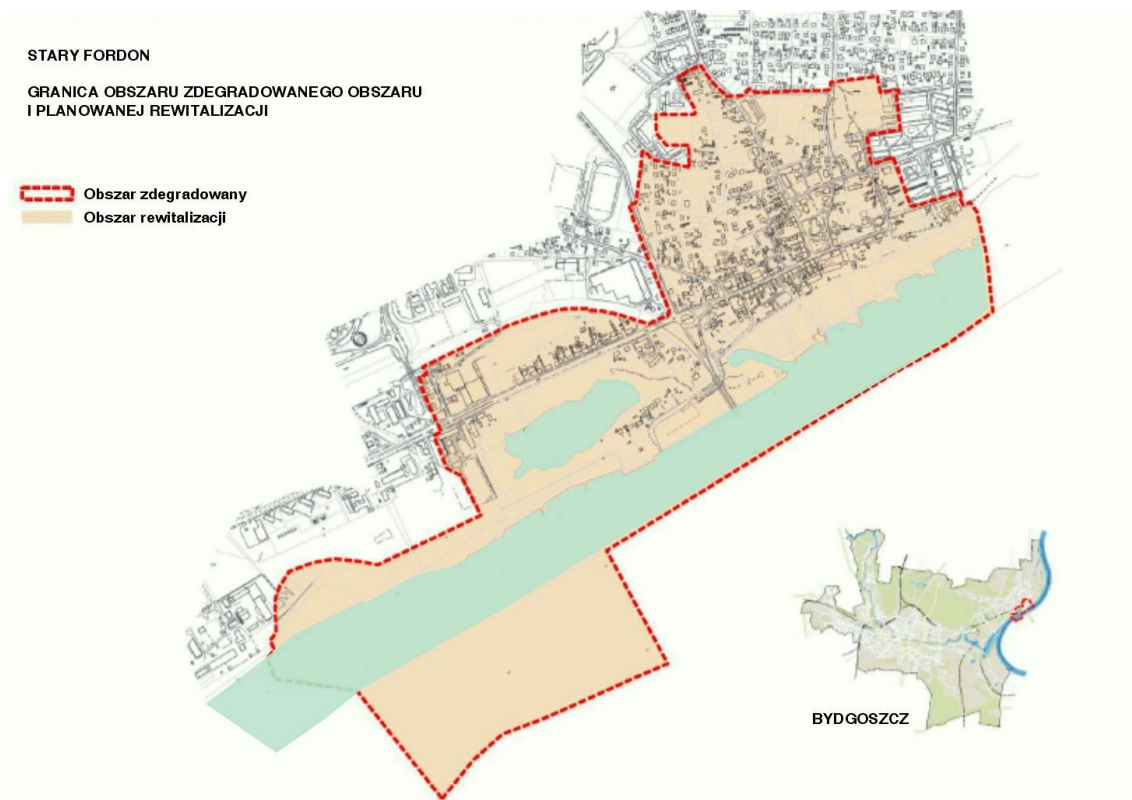
²⁸² Ciężkie pojazdy przejeżdżające przez główną ulicę- Bydgoską w Starym Fordonie powodowały pękanie budynków. Administracja Bydgoszczy nie reagowała na zgłaszany problem. Nastąpiła blokada ulicy Bydgoskiej przez 300 mieszkańców. Blokada miała zwrócić uwagę administrującym miastem na sytuację zapomnianej dzielnicy. Wydarzenie to stało się załącznikiem utworzenia Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu.

²⁸³ Jałowiecki, op. cit., s.320

²⁸⁴ Zajac A., *Partycypacja mieszkańców w procesie rewitalizacji osiedla*, (w:) *Kształtowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, red. Madurowicz M., Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2014, s.220.

²⁸⁵ Skarżyńska K., *Razem*, „Miasta. Wspólnoty miejskie”, Nr 1(9)2015, s. 35: „...poziom zaufania wśród Polaków jest niski, mamy mało kontaktów, jesteśmy w Europie na przedostatniej pozycji w tej kategorii...”

²⁸⁶ Uchwała nr XXXVII/734/16 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 30 listopada 2016r., Dziennik Urzędowy Województwa Kujawsko-Pomorskiego, poz. 4631.

Ryc. III. 42. Stary Fordon – granica obszaru zdegradowanego wyznaczona w ramach Uchwały Rady Miasta z 30 listopada 2016. Wyznaczony obszar obejmuje swym zakresem przestrzennym części większych jednostek urbanistycznych Fordon I i Fordon II, przebiegając od strony południowo-zachodniej po granicy miasta, (mat. MPU).

Zaliczenie Starego Fordonu do obszarów zdegradowanych, to z jednej strony potwierdzenie stanu i kondycji społecznej, ale z drugiej szansa na stworzenie programów pomocowych przyspieszających proces wychodzenia z ubóstwa i stopniowej rewitalizacji, także społecznej.

Interesujące w kontekście planowanych zmian są refleksje Zygmunta Baumann, odwołującego się do spostrzeżeń Richarda Senetta zawartych w pracy na temat użytkowania nieporządku. Baumann stwierdza, że działania inwestycyjne związane z odnową obszarów miasta nie uwzględniające potrzeb lokalnych społeczności, doprowadziły w wielu wypadkach do zniszczenia tych społeczności i funkcjonujących międzyludzkich więzi. Przestrzeń zdegradowana i chaotyczna, pełna jest wieloznaczności, niepewności, wymaga rozwiązywania konfliktów pomiędzy członkami społeczności. W swej różnorodności, daleka od modelu idealnego – stanowi wartość samą w sobie²⁸⁷.

²⁸⁷ R.Sennet, *Uses of Disorder* [w:] *Personal Identity and City Life*, London 1996, za Baumann Z., *Globalizacja*, PiW, W-wa 2000, s.56.

III. 7. Wnioski z rozdz. III. Stary Fordon: Struktura, otoczenie, społeczność

Przeprowadzona analiza struktury urbanistycznej i architektonicznej, otoczenia i społeczności Starego Fordonu pod kątem zbadania jego potencjału jako miejsca o szczególnym znaczeniu i charakterze wskazuje na :

- zachowanie w znacznym stopniu charakteru zabytkowego nadwiślańskiego miasteczka,
- możliwość przekształceń jego struktury z zachowaniem trójkulturowej narracji i małomiasteczkowych cech zabudowy,
- możliwość funkcjonalnego dopełniania się Starego i Nowego Fordonu,
- potencjał bliskości kampusu Uniwersytetu Technologiczno – Przyrodniczego,
- wielowymiarowe znaczenie Wisły,
- dogodne położenie geograficzne,
- unikalne walory przyrodnicze i krajobrazowe,
- dogodną lokalizację względem ważnych ośrodków o znaczeniu kulturalnym,
- możliwość włączenia do sieci atrakcyjnych tras rowerowych i wodnych,
- dobre powiązania lądowe komunikacyjne,
- bliskość Torunia i wynikające z niej możliwości wielowątkowych powiązań,
- społeczność lokalną wyrosłą na silnym poczuciu tożsamości.

IV. STARY FORDON - SYNERGIA DZIAŁAŃ

*Places are never „finished” but allways “becoming”*²⁸⁸

Przeprowadzone analizy pozwalają na stwierdzenie, że Stary Fordon posiada odpowiedni potencjał, który można wykorzystać łącząc w trakcie rewitalizacji działania społeczne i przestrzenne. Transformacja powinna być oparta z jednej strony na wzmacnianiu lokalnej tożsamości i identyfikacji, z drugiej zaś otwierać się na nowe jakości i kierunki rozwoju. Będzie to proces rozciągnięty w czasie, stąd ważna jest konsekwencja i ciągłość decyzyjna przy jednoczesnej elastyczności i otwartości na bieżące korekty. Synergia działań pozwoli na równoległą realizację uzupełniających się zadań i celów, co zapewni wielowątkowe tworzenie MIEJSCA jakim może stać się Stary Fordon.

IV. 1. Działania architektoniczno - przestrzenne

Przystępując do rewitalizacji architektoniczno-przestrzennej istotna jest zastana tradycja historyczna, poczucie tożsamości, niewątpliwe *genius loci*. By jednak nadać nowy wymiar działaniom rewitalizacyjnym należy połączyć wszystkie obszary fizyczne i mentalne (działania "twarde" i "miękkie") ważne dla miasteczka. Istotne jest, na ile to możliwe, przewidywanie dynamiki wydarzeń.

Człowiek poruszający się pieszo jest głównym odbiorcą miejskiej przestrzeni, dlatego skala i kompozycja powinny być dostosowane do tego miernika²⁸⁹. Zachowanie takiego rodzaju czytelności oraz stabilność historyczna, rozmiar sprzyjający komunikacji pieszej stanowią o istocie starofordoskiej enklawy.

Walor nieprzemijalności podkreślał już T. Tołwiński²⁹⁰. W przeciwieństwie do chaosu współczesnej zabudowy²⁹¹ A. Bohm zwracał uwagę na ochronę kształtu miasta, zachowanie jego kompozycji, powiązań poszczególnych fragmentów przestrzeni miejskiej poprzez układ, wizualne sekwencje.²⁹² Teorią odczytywania i interpretacji zarówno wewnątrz urbanistycznych (ich rodzajów), jak i sekwencji widoków zajmowało się wielu badaczy²⁹³. Świadomość możliwości jakie daje właściwe „ustawienie” odbioru

²⁸⁸ Creswell T., *Place: A short introduction*, Oxford, Blackwell, 2004, s. 35.

²⁸⁹ Koziński J., Wyganowski S., Kowalski T., *Przebudowa dzielnic śródmiejskich za granicą*, Warszawa 1964.

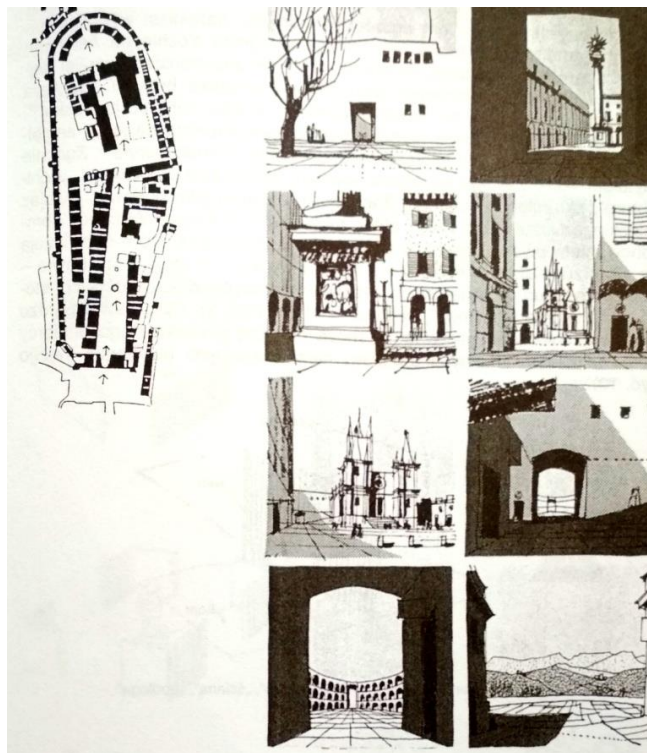
²⁹⁰ Tołwiński T., *Urbanistyka*, t.1, Warszawa 1939.

²⁹¹ Bohm A., *Elementy synergii w urbanistyce-ulica*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. T.XIII, Kraków 1979.

²⁹² Bohm A., *„Wnętrze” w kompozycji krajobrazu. Wybrane elementy genezy analizy porównawczej i zastosowań pojęcia*, Politechnika Krakowska, Kraków 2004; Trieb M., *Simulation de l'espace urbain*, Paris 1970.

²⁹³ Kepes G., *Language of Vision*, Milwaukee 1944; Cullen G., *The Concise of Townscape*, London 1961, tłum. Lublin, 2011 (wyd. polskie); Ashihara Y., *Exterior Design in Architecture*, New York 1970; Mumford L., *The City in History*, Harcourt, Brace and World Inc., 1961.

przestrzeni przez pieszego, umiejętność wykorzystania jej walorów poprzez odpowiednie decyzje dotyczące organizowania "traktów" dla zwiedzających, "meblowanie" miejsc publicznych i odpowiednie lokowanie nowych, dopełniających elementów funkcjonalnych dla Starego Fordonu byłyby nie do przecenienia. Mogą one wydobyć walory przestrzenne i krajobrazowe miasteczka, odwracając jednocześnie uwagę od elementów niedoskonałych, wymagających korekty i uporządkowania.

Ryc. IV. 1. Przykładowe sekwencje widoków tego samego zespołu zabudowy z różnych punktów obserwacji (Cullen).

Układ jak i charakter zabudowy Starego Fordonu daje możliwości tworzenia zróżnicowanych przestrzeni - od prywatnych, przez półprywatne, aż po publiczne – z możliwością wzajemnego przechodzenia jednych w drugie, co zdaniem autorki, powinno dominować w strukturze funkcjonalnej małego miasteczka. Przestrzenie półprywatne pozwalają na szybszą i bardziej efektywną organizację działań grupowych, „wciąganie” do nich „przybyszów” z zewnątrz, przy jednocześnie większej odpowiedzialności mieszkańców za te przestrzenie²⁹⁴. W sytuacji, gdy ważna jest interakcja lokalnej społeczności, a także przygotowanie jej na zmiany i edukacja, niezastąpioną formą jest "research by design"²⁹⁵. Metoda łącząca projektowanie opcjonalne na podstawie prowadzonych badań i dyskusji z potencjalnymi użytkownikami.

²⁹⁴ Ghel J., *Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych.*, Kraków 2013, s.61.

²⁹⁵ Roggema R., *Research by Design: Proposition for a Methodological Approach*, "Urban science" 2017, 1, 2.

IV. 1. 1. Projekty dla nabrzeża

Przykładem projektowania uwzględniającego kontekst miejsca, wizję projektanta i oczekiwania użytkowników były działania dotyczące nabrzeża w Starym Fordonie.

Jego część posiada już projekt nowego zagospodarowania z przeznaczeniem na funkcje rekreacyjne. W projekcie tym jednak, zdaniem autorki, zastosowano zbyt wiele elementów małej architektury i infrastruktury sportowej obcych estetycznie²⁹⁶. Stworzono inny świat, operując środkami, które mogłyby pojawić się wszędzie – a więc nigdzie. Projekt odpowiada na zgłaszane potrzeby mieszkańców, lecz nie uwzględnia kontekstu miejsca, jego specyfiki, cech charakterystycznych otoczenia: kolorystyki, materiałów jakie są stosowane w mieście, analizy ekspozycji tej przestrzeni. Jest to o tyle niepokojące, że dalsze zagospodarowanie tego odcinka nabrzeża będzie miało miejsce w II etapie rewitalizacji i dokonany wybór środków wyrazu estetycznego może wyznaczyć niewłaściwy kierunek dalszych zmian.

Ryc. IV.2. Projekt nabrzeża według PASS Projekt Nadarzyn – strefy rekreacyjne

²⁹⁶ Projekt nabrzeża – autor PAS PROJEKT Nadarzyn 2015.

Aby lepiej interpretować kontekst przestrzenny i historyczny tak istotny w projektach zagospodarowania – autorka ze studentami kierunku Wzornictwo, w ramach zajęć z kształtowania przestrzeni, zrealizowała zadanie polegające na wizualizacji starofordońskiego portu. Studenci zostali zaznajomieni z historią miejsca i rolą jaką spełniało²⁹⁷.

Ryc. IV. 3. Marina w Starym Fordonie - koncepcje studenckie wykonane pod kierunkiem autorki, (archiwum Zakładu Wzornictwa UTP).

W ćwiczeniu chodziło m.in. o uzmysłowienie, jak ważne jest uporządkowanie tego fragmentu panoramy, jak istotne jest świadome kontrolowanie trwałych zmian w obrębie tejże, zachowanie jej charakteru, proporcji, wzajemnych powiązań i przenikania się poszczególnych elementów. Studenckie projekty były prezentowane

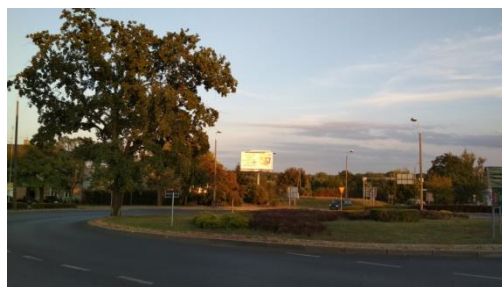
²⁹⁷ *Wisła w Bydgoszczy i Fordonie*, red.D. Rączka, H. Rządkosz-Florkowska, Bydgoszcz 2017, s.8.

publicznie i oceniane przez mieszkańców oraz ekspertów, stając się przyczynkiem do dyskusji na temat docelowego wyglądu nabrzeża. W przeciwieństwie do propozycji PasProjektu, studenci starali się kształtować przestrzeń w sposób „organiczny”, z dużym wykorzystaniem zieleni, z użyciem naturalnych materiałów bliższych zabytkowemu kontekstowi – jak drewno czy cegła. Pokazali jednocześnie, że możliwe jest zaprojektowanie form nowoczesnych, które podejmą ciekawy dialog z zabytkową zabudową miasteczka. Opisane działanie zawiera podstawowe elementy metody "research by design": rozpoznanie sytuacji czyli badania, projekt czyli rozwiązanie problemu, dalszą dyskusję w gronie specjalistów i osób zainteresowanych - czyli upowszechnienie wyników badań i projektowania. Zwłaszcza ostatni element: dyskusja z mieszkańcami buduje ich świadomość i zbliża do rozumienia przestrzeni miasta jako własnego MIEJSCA.

IV. 1. 2. Brama miasta

Stary Fordon położony jest w strefie wjazdowej do Bydgoszczy, w sąsiedztwie jedyne w mieście mostu przez Wisłę – bramy do dwóch miast. Duże znaczenie w postrzeganiu wjazdu ma przestrzeń jaka otwiera się po zjeździe z mostu. Obecny wygląd otoczenia Ronda dr Stefana Buxakowskiego nie podkreśla rangi miejsca, nie zaprasza do odwiedzenia Bydgoszczy, a tym bardziej Starego Fordonu, nie stanowi wizytówki miasta²⁹⁸. Aktualnie mamy do czynienia z chaotyczną zabudową oraz przestrzenią wolną, pozostałą po dawnym zagospodarowaniu w rejonie ulic Flotylii Wiślanej, Nawigacyjnej i Rakowej.

1

2

Ryc. IV. 4. Wlot ulicy Bydgoskiej/rondo Buxakowskiego **1.** Stan aktualny, **2.** Koncepcja PasProjekt 2016.

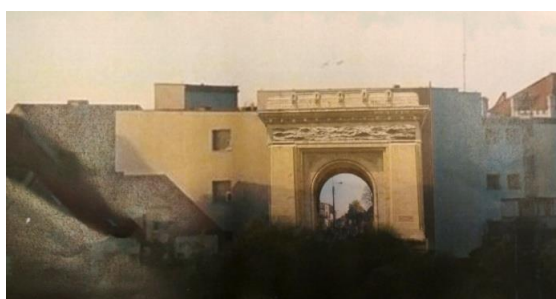
Zaprojektowanie wjazdu do miasta jest niezmiernie istotnym zadaniem, gdyż nie tylko ma świadczyć wielkomiejskim charakterze Bydgoszczy, ale też powinno być równoległe zaproszeniem do odwiedzenia Starego Fordonu, jako dawnego historycznego miasta.

²⁹⁸ Tematowi postrzegania przestrzeni wjazdów w obszar miejski poświęciła przeprowadzone w 2005 roku, badania T. Bardzińska-Bonenberg; przedstawiono je w referacie wygłoszonym na Międzynarodowej Konferencji ULAR 2007: Formy miejskich bram. Postrzeganie współczesnych granic Poznania.

"Bramą miasta" jest także jego panorama oglądana z mostu. Z inicjatywy m.in. autorki w 2017 roku odbył się konkurs na iluzjonistyczne potraktowanie masywnych, szpecących pierwszy plan ścian więzienia. Projekt wyłoniono w ramach konkursu, który został ogłoszony w 2017 roku²⁹⁹. Niestety, decyzja jaką podjęła komisja konkursowa może stanowić asumpt do smutnych refleksji. Spośród wielu ciekawszych propozycji (Ryc. IV. 6. 1.) wybrano historycznie i kulturowo obcy motyw łuku triumfalnego (Ryc.IV. 6. 2.). Projekt został oprotestowany przez część lokalnej społeczności. W efekcie powstał mural ograniczający się swoim zasięgiem do fragmentu jednej ze ścian, niewidoczny wystarczająco z mostu, pozostawiający nadal puste ściany budynków więzienia, a więc niespełniający swojej podstatkowej roli. (Fot. IV. 7.)

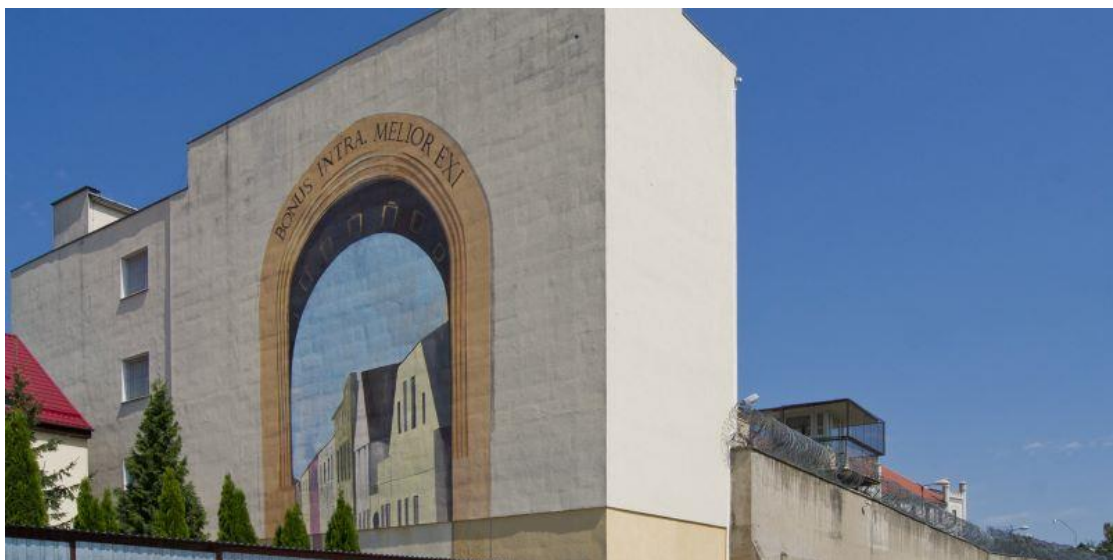

1

2

Ryc. IV. 5. 1. Jeden z odrzuconych projektów iluzjonistycznych, 2. Projekt zwycięski autor T. Pobiedziński (mat.autorki).

Fot. IV. 6. Projekt zrealizowany, autor i wykonawca: T. Pobiedziński, (fot. autorka)

²⁹⁹ Metropolia Bydgoska, <http://metropoliabydgoska.pl/bydgoskie-murale-artysty-i-wspol-praca-z-miastem-rozmowa-z-plastykiem-miejskim-markiem-iwinkim-2>, (wejście: 03.08.2017).

IV. 1. 3. Przestrzeń publiczna

Stary Fordon posiada trzy przestrzenie miejskie o charakterze publicznym. Jedną z nich jest opisane wyżej nabrzeże Wisły, a kolejne to Targowisko i Rynek.

Dzisiejsze Targowisko nie jest zagospodarowane właściwie. „Plastikowy” plac zabaw, mimo że wychodzi naprzeciw oczekiwaniom mieszkańców, szpeci tę ciekawą historyczną przestrzeń³⁰⁰. Plac mógłby stanowić swoiste centrum kulturowej przestrzeni koncentrującej się wokół tamtejszych judaików. Wydaje się, że to właśnie kultura żydowska (w tym handel) powinna stanowić koło zamachowe promujące wielokulturowość Starego Fordonu.

W roku 2016 członkowie Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu drogą sondażu spytali mieszkańców czego oczekują od swojego Rynku. Odpowiedzi dotyczyły przede wszystkim ustawienia nowych mebli miejskich, zbudowania fontanny, wprowadzenia większej ilości zieleni. Nie obejmowały tematu wyglądu budynków. Brak konkretnych propozycji zmian wyraźnie utrudnił mieszkańcom samodzielny ogląd sytuacji. Wówczas zastosowano metodę "research by design".

W tym samym 2016 roku studenci Wzornictwa UTP w ramach zajęć z przedmiotu "Kształtowanie przestrzeni" opracowali pod kierunkiem autorki kilka koncepcji projektowych dla Rynku. Celem zadania było pokazanie mieszkańcom i urzędnikom alternatywnych rozwiązań funkcjonalnych i estetycznych, a jednocześnie przekonanie o konieczności dokonania głębszych przemian. Projekty obejmowały likwidację lub ograniczenie komunikacji, likwidację parkingów, wyrównanie poziomów rynkowej podłogi, izolację ulicy tranzytowej, utworzenie parkletów³⁰¹ lub woonefu³⁰², wreszcie różnego rodzaju rozwiązania zmieniające estetykę Rynku. W ramach zadania studenci zapoznali się z zasadami projektowania prospołecznego³⁰³. Mieli za zadanie zaprojektowanie przestrzeni publicznej przyjaznej użytkownikom, uwzględniającej ich

³⁰⁰ Plac zabaw jest kolejnym „znakiem ostrzegawczym”, podobnie jak projekt nabrzeża, sankcjonującym obce estetycznie rozwiązania. Akceptowanie podobnych „innowacji” nie tylko stanowi negatywny akcent w przestrzeni, ale dopuszcza myślenie o innych podobnych rozwiązaniach cieszących lokalną społeczność po latach nierobienia niczego. To niebezpieczne zjawisko dotyka również i zagraża nawierzchniom ulic, które zaczynają na być fragmentarycznie naprawiane przez miasto. Boczne, klimatyczne uliczki zaczynają „dostawać” jezdnie z betonowej kostki, a kocie łby najchętniej chciałyby się usunąć. Główne trakty są już bezpieczne z granitową kostką w pasie jezdni. Konieczne jest radykalniejsze działanie urzędu konserwatorskiego w tej materii.

³⁰¹ Parklet jest miejscowym poszerzeniem przestrzeni dla pieszych, które wprowadza się przede wszystkim na ulicach zdominowanych przez samochody lub tam, gdzie chodnik jest zbyt wąski. Polega na przekształceniu przestrzeni parkingowej w ludzką, przyjazną pieszym.

³⁰² Nazwa woonef pochodzi z języka holenderskiego i oznacza "ulicę do mieszkania". Idea narodziła się w latach 70. XX wieku w Holandii. To przekształcanie ulic w taki sposób, by wciąż mogły jeździć po niej samochody, ale pierwszeństwo na niej mają piesi i rowerzyści. Ulica zachowuje funkcję komunikacyjną ale przy okazji staje się też deptakiem, parkingiem i miejscem spotkań mieszkańców. Na woonefie bardzo ważną rolę pełnią bowiem meble miejskie, czyli ławki, stojaki na rowery, place zabaw oraz drzewa i trawniki.

³⁰³ Ghel J., Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych, Kraków 2013.

zwyczaje i sposób spędzania czasu. Analizowali trasy piesze przebiegające przez Rynek, by dostosować do nich układ funkcjonalny placu. Celem było dobranie takich rozwiązań, które utrwalą małomiasteczkowy charakter przestrzeni, wpłyną na utwralenie *genius loci*.

Odbiór społeczny projektów przyniósł oczekiwane rezultaty. Zdefiniowano zakres zmian obejmujących całe spektrum problemów i ostateczne efekty, których zadaniem jest uzyskanie przyjaznej wielofunkcyjnej przestrzeni publicznej³⁰⁴.

Ryc. IV. 7. Rynek w Starym Fordonie - koncepcje studenckie, 2016 r., pod kierunkiem autorki, (Archiwum Zakładu Wzornictwa UTP).

³⁰⁴ Raczyńska-Mąkowska E., *Nauczanie przedmiotu Kształtowanie przestrzeni z wykorzystaniem projektowania prospołecznego*, „Postępy Inżynierii Mechanicznej”, wyd. UTP, 8 (04), 2016., s. 83-92.

Kolejnym krokiem badawczym zmierzającym do ustalenia ostatecznych wytycznych projektowych był sondaż internetowy, który nie ograniczał wyrażania opinii wyłącznie do mieszkańców. Mogły wziąć udział osoby z zewnątrz, znające to miejsce, ale nieobarczone nawykami wynikającymi z codziennego użytkowania tej przestrzeni. W sondażu wzięło udział 399 osób, a szczegółowe wyniki przedstawiono w Aneksie rozprawy.

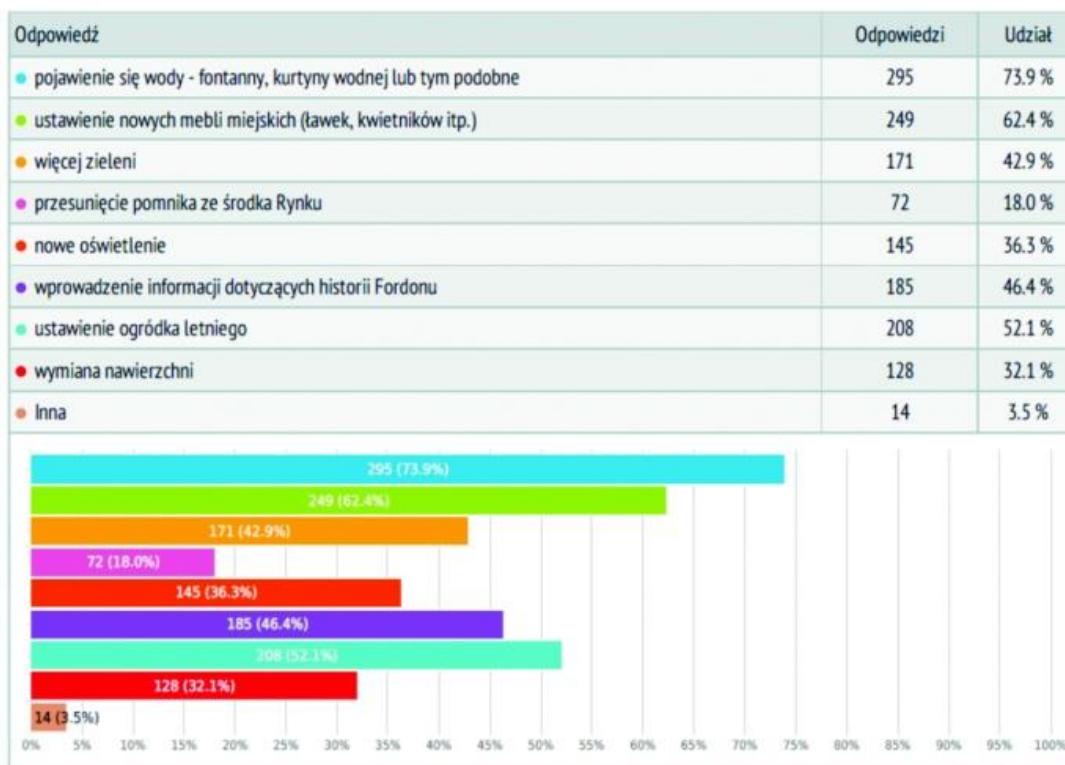
Poniższe tabele przedstawiają łączne podsumowanie badań internetowych przeprowadzonych po umieszczeniu propozycji projektowych w sieci w okresie 3 tygodni i po prezentacji na wystawie zorganizowanej w Szkole Podstawowej Nr 4 w Starym Fordonie.

Dla celów pracy oznaczony jest jako "Sondaż 1."

Tab. IV. 8. "Sondaż 1." - pytanie o ogólne zmiany w wyglądzie Rynku.

Poniżej przedstawiamy listę różnorodnych zmian w wyglądzie Rynku. Proszę zaznaczyć te, które Pani/Pan popiera:

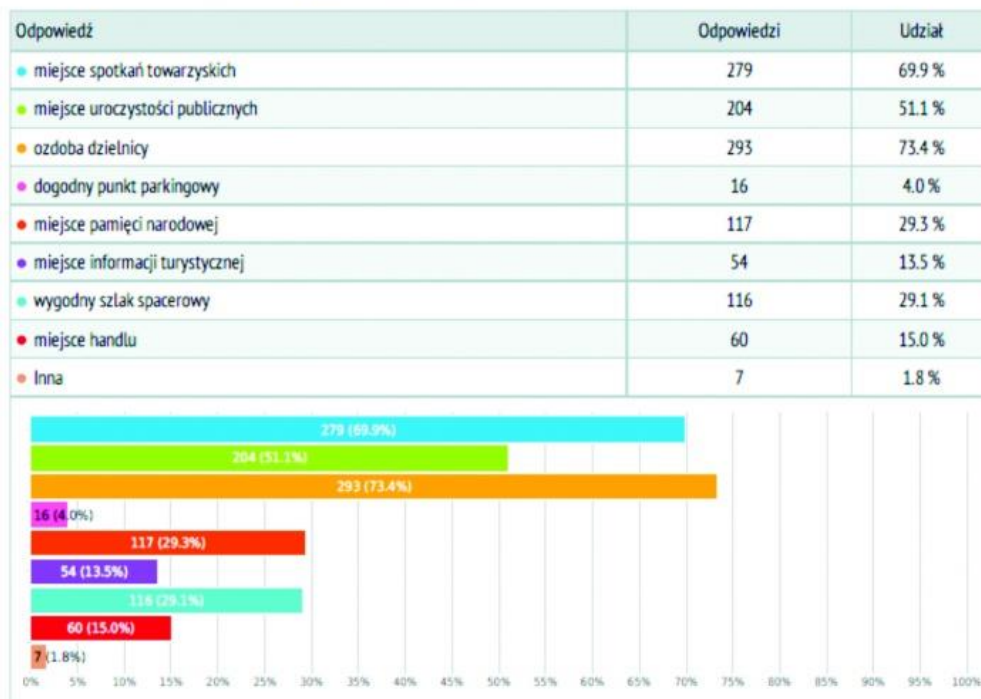
Wybór, więcej możliwości, odpowiedziano 399x, brak odpowiedzi 3x

Tab. IV. 9. "Sondaż 1." - pytanie o preferowane funkcje Rynku.

Rynek w mieście pełni wiele różnorodnych funkcji społecznych. Która Pani/Pana zdaniem jest najważniejsza? Proszę zaznaczyć max trzy:

Wybór, więcej możliwości, odpowiedziano 399x, brak odpowiedzi 3x

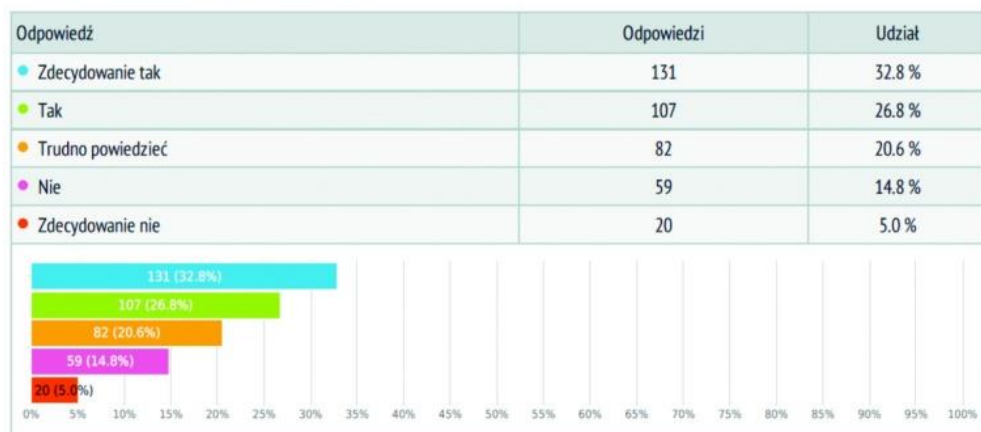

- centrum nierównoważonego rozwoju wschodniej Bydgoszczy
- rozrywkowa
- koniecznie trzeba oddzielić jakoś rynek od Wyzwolenia- hałas!
- Miejsce rekreacji sportowej
- Historyczna
- Łączy spotkania towarzyskie ze wspólnymi spacerami, atrakcjami kulturalnymi itp.
- wyginęły małe modne sklepy a my chcemy by markety zniknęły i było jak kiedyś

Tab. IV. 10. "Sondaż 1."- pytanie o możliwość likwidacji parkingu.

Czy jest Pani / Pan za przeniesieniem parkingu przy Rynku w inne miejsce?

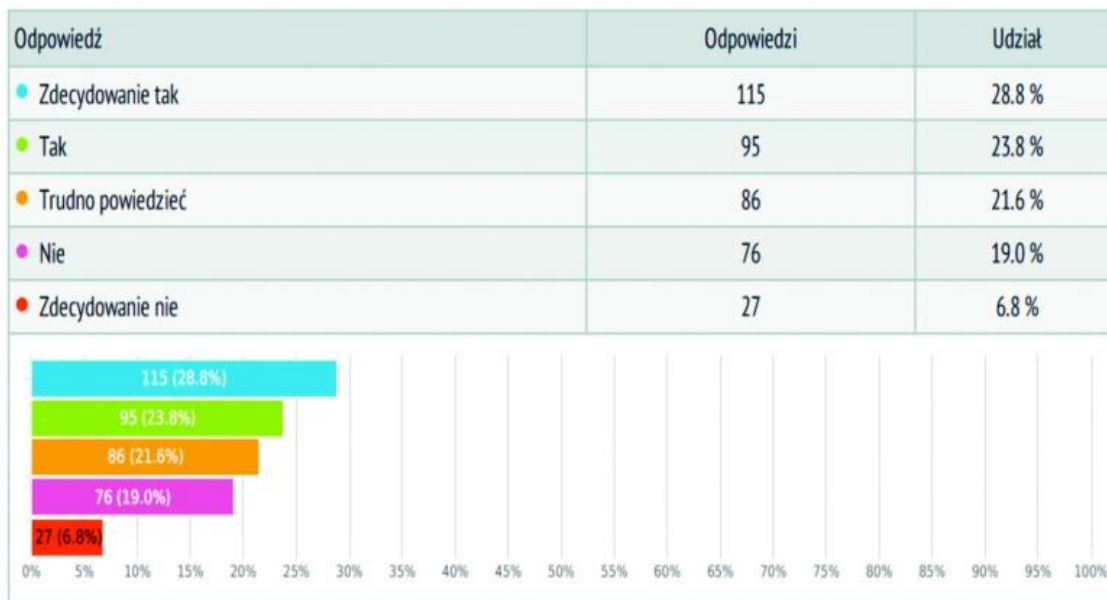
Wybór opcji, odpowiedziano 399x, brak odpowiedzi 3x

Tab.. IV.11. "Sondaż 1." - pytanie o możliwość ograniczenia ruchu samochodowego na Rynku.

Czy jest Pani / Pan za ograniczeniem ruchu samochodowego w obrębie Rynku?

Wybór opcji, odpowiedziano 399x, brak odpowiedzi 3x

Niechęć do ograniczania komunikacji i liczby miejsc parkingowych ustąpiła akceptacji takich zmian. Przychylno się również do uwzględnienia w projekcie realizacyjnym nowych rozwiązań funkcjonalnych – szczególnie pierwszego w Bydgoszczy woonerfu zlokalizowano przy wschodniej pierzei Rynku. W tym zakresie projekty studenckie spełniły swoje zadanie.

Wyniki ankiet wraz z koncepcjami studenckimi zostały przedstawione przez autorkę Prezydentowi Miasta celem przygotowania warunków konkursowych na zagospodarowanie Rynku³⁰⁵.

Badania wraz z konsultacjami projektów pozwoliły wygenerować następujące wnioski dotyczące charakteru Rynku:

FUNKCJA

- miejsce spotkań towarzyskich
- ozdoba dzielnicy
- miejsce uroczystości publicznych i imprez rozrywkowych

³⁰⁵ Raczyńska-Mąkowska E., *Wzornictwo UTP-dydaktyka użyteczna. Doświadczenia i szanse dla miasta i biznesu*, „Przestrzeń Urbanistyka Architektura”, wyd. Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, 1/2007, s. 139-148.

ZMIANY

- ograniczenie ruchu samochodowego w obrębie Rynku
- przeniesienie parkingu w inne miejsce – z zapewnieniem okazjonalnego podjazdu pod kościół Św. Mikołaja
- zaprojektowanie woonerfu wzdłuż wschodniej pierzei

WYGLĄD

- wprowadzenie wody - fontanna, kurtyna wodna lub inne, z możliwością wejścia w interakcję
- nowe meble miejskie (projekty dedykowane przestrzeni Starego Rynku w Fordonie lub indywidualizacja oferty handlowej)
- ogródek letni (opcjonalnie skojarzony z woonerfem)
- wprowadzenie informacji o historii Fordonu (dowolna forma korespondująca z charakterem miejsca)
- wymiana nawierzchni – materiał tradycyjny, funkcjonalny – wyrównanie poziomów, wyznaczenie stref lub inne rozwiązania plastyczne (dywanowe)
- zieleń jako element organizujący przestrzeń, izolujący od ruchu ulicznego, tworzący strefy funkcjonalne przy zachowaniu charakteru miejskiego placu
- nowe oświetlenie – wynikające z charakteru projektu
- dopuszcza się relokację pomnika ze środka rynku, przy zachowaniu jego właściwej ekspozycji
- możliwość rekonstrukcji pompy przy południowo-wschodnim narożniku.
- podkreślenie charakteru miejsca (dawne małe miasteczko, żyjące w nim trzy nacje) – detal, skala, środki plastyczne. *Genius loci* !
- uwzględnienie w projekcie miejsca na szopkę bożonarodzeniową, choinkę, występy artystyczne – przyłącze prądu, wody, możliwość wprowadzenia okazjonalnego oświetlenia
- uwzględnić granice opracowania oraz istniejące linie zabudowy
- zapewnić dostępność całego obszaru opracowania dla osób niepełnosprawnych.

Ogólnopolski konkurs na opracowanie koncepcji zagospodarowania Rynku ogłoszono 29 sierpnia 2017³⁰⁶. Autorka została przewodniczącą sądu konkursowego. Pozwoliło to dodatkowo prowadzić dalsze badania na temat interpretacji tej przestrzeni i sposobu jej przekształcania w przyszłości. Ciekawym doświadczeniem było zapoznanie się z kilkunastoma projektami studialnymi opracowanymi przez architektów z różnych stron Polski, ze zróżnicowanym stażem zawodowym

---

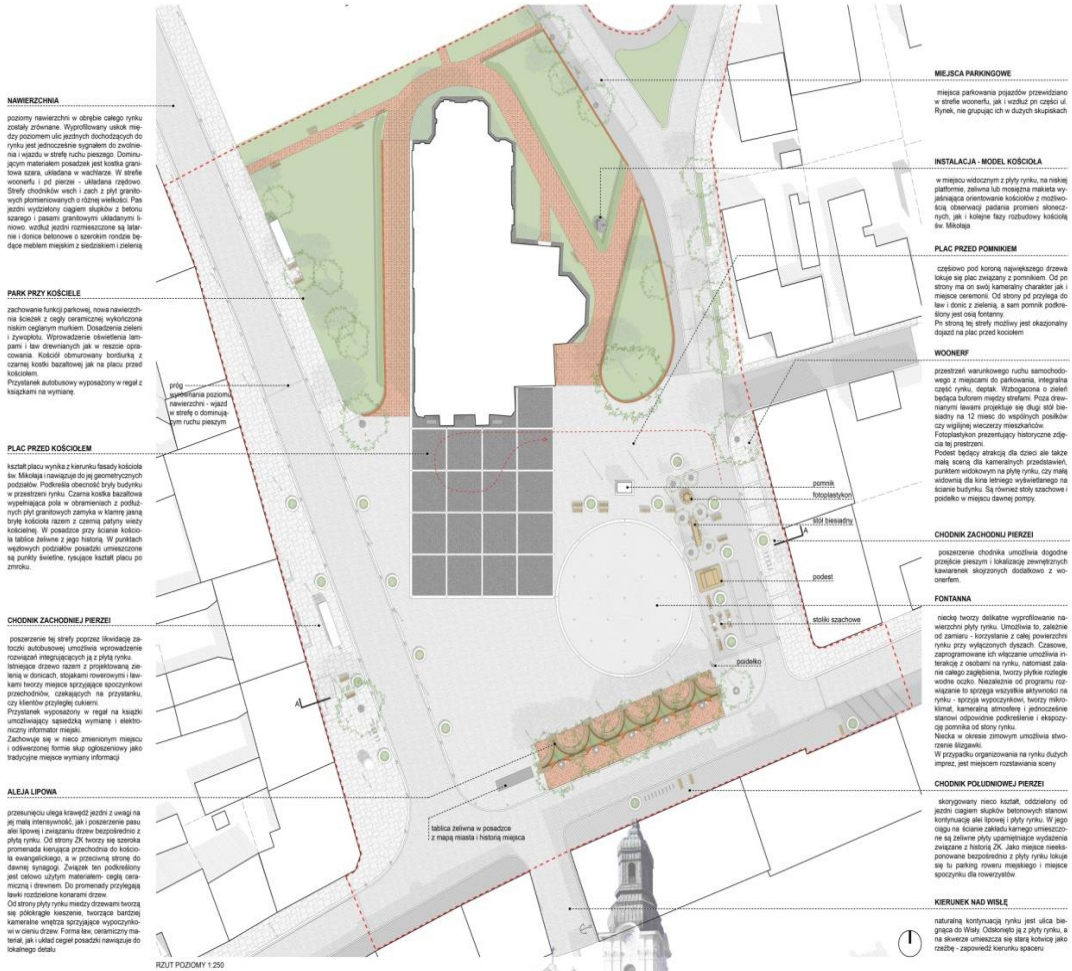
³⁰⁶ ogłoszenie konkursu, <http://www.bydgoszcz.pl/aktualnosci/tresc/rynek-w-fordonie-czekamy-na-pomysly-na-zagospodar/>, (wejście: 29.08.2017).

i doświadczeniem. Okazało się, że spełnienie wszystkich warunków konkursu przy zachowaniu charakteru miejsca nie było zadaniem łatwym. Pokusa nowego zadysponowania przestrzenią Rynku w większości przypadków doprowadziła do stworzenia wizji obcych, nieliczących się z uwarunkowaniami historycznymi, burzących skalę, wprowadzających agresywne, chybione rozwiązania. Projekty zgłoszone na konkurs robiły wrażenie, jakby powstały wyłącznie na podstawie przestanych materiałów, bądź bardzo pobieżnej wizji w terenie. Jury nie przyznało I nagrody, a II miejsce otrzymał projekt do którego wniesiono wiele uwag. Doceniono jednak jego potencjał, możliwość przekształceń funkcjonalnych, niewielką skalę ingerencji w stosunku do pozostałych propozycji oraz poszukiwanie inspiracji w lokalnym języku architektonicznym i estetycznym. Wyniki konkursu potwierdziły, jak trudną materią jest kształtowanie przestrzeni już ukształtowanej, zarządzanie miejsca „urządzonego” przez swoją historię, klimat, przyzwyczajenia użytkowników.

Dbałość o wykreowanie przestrzeni publicznej, która stanie się MIEJSCEM, będzie ogniskować życie lokalnej społeczności, sprzyjać integracji, stymulować różnego rodzaju wydarzenia i w efekcie wzmacniać poczucie identyfikacji – stanowi bazę do tworzenia przestrzeni „energetycznej”, gdzie mieszkańcy chętnie przebywają, nawiązują kontakty – niezależnie od wieku, płci, wykształcenia czy różnic kulturowych³⁰⁷.

---

³⁰⁷ Freino H., *Miejsca w przestrzeni miejskiej*, „Przestrzeń i FORMA”, 12, s. 296.

istniejące barierki, dążenie do scalenia pierzei z płytą rynku i powiększenia z Wisłą

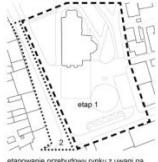
głębokie ciągi piesze i osie widokowe

organizacja układu kolonowego w obrębie rynku i miejsca parkowania

strefy funkcjonalne: 1. autostanowisko przed kościołem, 2. plac przed pomnikiem, 3. sceniczny plac, 4. strefa imprez, 5. strefa imprez, 6. strefa imprez, 7. strefa imprez, 8. strefa imprez

etap 1

skierowanie przebiegu rynku z uwagi na planowane przeniesienie ruchu tranzytowego na ul. Amalijską

koncert, występy artystyczne

złota fontanna, 1. kolumna, 2. chonka, 3. ścieżka

uroczystości zw. z pomnikiem

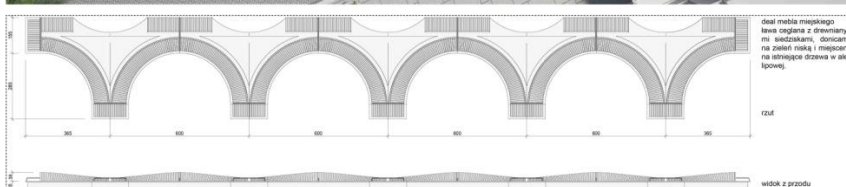
okazjonalne targowisko

wystawa

meble miejskie dedykowane projektowanej przestrzeni rynku:

1. łampa - stal malowana na szaro, szkło mleczne
2. ława z drewna litego
3. stojak na rower - stal malowana na szaro
4. podłokietnik
5. śmieciak
6. skłupki rozgraniczające - beton jasnoszary
7. doniczka z szkieletem - szkieletem, beton jasnoszary

rzut

widok z przodu

Głównym założeniem projektu jest stworzenie reprezentatywnej przestrzeni małego miasta, budzącego jego wyjątkowość, satysfakcję, ale jednocześnie sprzyjającego spójności mieszkańców, stworzeniu miejsca, gdzie w swobodnej, kameralnej atmosferze mogą spędzić czas ze znajomymi i gośćmi.

Ważnym założeniem jest scalenie pierzei z placem rynku, zmniejszenie wpływu ruchu kolonowego, utworzenie nowoczesnych typów drogowych, wprowadzenie sprzyjających ruchom mieszkańców, stworzeniu miejsca, gdzie w swobodnej, kameralnej atmosferze mogą spędzić czas ze znajomymi i gośćmi.

Podjęta została próba zrealizowania strefy z kolumnami i przechodniami. Stosunek trasy została zamierzona jako forma podwyższenia i odwołania ul. Założenie widoczne malowniczo nad brzeg Wisły.

Ryc. IV 12, 13. Rynek w Starým Fordonie, planse konkursowe, autorzy: Łukasz Pieńczykowski i Jakub Bartkowiak, Poznań 2017, Projekt zwycięski wskazany do realizacji (źródło: archiwum UM Bydgoszczy).

IV. 1. 4. Charakter zabudowy, miasto dla mieszkańców

Szczególnie ważne jest utrzymanie zabudowy oraz reaktywowanie i tworzenie zróżnicowanych otwarć, a także zamknięć perspektywy ulic z wykorzystaniem dominujących wież kościelnych. Nowe budynki w obrębie historycznego centrum nie powinny odróżniać się formą, skalą i kolorytem od istniejącej zabudowy.

W obecnej sytuacji konieczne jest opracowanie dla Starego Fordonu "wzornika", który skieruje inwencję inwestorów w nurt wypracowany przez pokolenia rzemieślników. Określi rodzaje tynku oraz kolory elewacji, pokryć dachowych, rodzaj materiału oraz kształt stolarki drzwiowej i okiennej, wymóg zachowania lub przywrócenia detalu architektonicznego na elewacji budynku, spójność form i koloru materiałów wykończeniowych, a także detalu wystroju, okuć, balustrad, schodów, orynnowania, szyldów, oświetlenia itd. Wskazania dotyczące w/w uwarunkowań powinny stanowić obowiązujący kanon konieczny do kształtowania nowej zabudowy, a także remontowania obiektów istniejących. Podobne wzorniki powstawały już wcześniej, określając cechy i elementy charakterystyczne dla określonego terytorium i zalecane jako wzory do naśladowania³⁰⁸.

Ryc. IV. 14. Sugerowane kolorystyki elewacji pierzei rynkowych, oprac. autorka, 2006.

³⁰⁸ Pawłowska k., *Idea swojskości miasta*, Politechnika Krakowska, Kraków 2001, s.90 (tam: Kosiński, Łuczyńska-Bruzda, Bohm)

Istotnym jest, by aranżując przestrzeń postrzegać formy temu służące jako detal urbanistyczny³⁰⁹, a więc istotną składową organizującą przestrzeń, a nie wyłącznie dekorację. Zwłaszcza w niewielkich wnętrzach powinny stanowić całość o sprecyzowanym, zamierzonym charakterze, bazując na tradycji miejsca. Tak więc wszelkie elementy wprowadzane do przestrzeni publicznej jak: woda, zielen, oświetlenie, obiekty kubaturowe (wiaty, siedziska, śmietniki itd.) należy traktować spójnie postrzegając ich oddziaływanie w większej skali.

Tak jak trudno jest zdefiniować „ducha miejsca”, tak niełatwo jest precyzyjnie określić niuanse architektoniczne stanowiące o klimacie zabudowy. Unikanie wrażenia „nowości”, ciekawie opracowane szyldy, witryny, rozbieżności podziałów, chropowate, niedoskonałe tynki, krzywizny, aplikacje starych okuć, kraty - poczucie nawarstwiania się historii – to, zdaniem autorki, metoda „szlifowania” małomiasteczkowej estetyki Starego Fordonu. Proces ten powinien być realizowany przez mieszkańców, a nie narzucany z urzędu przez architektów i konserwatorów.

Projektowanie w przestrzeni Starego Fordonu, zdaniem autorki, powinno być bliskie idei wernakularyzmu³¹⁰. Odnalezienie rodzimego, lokalnego charakteru zabudowy – zarówno w odmianie adaptacyjnej, jak i w projektowaniu nowych obiektów uzupełniających, porządkujących przestrzeń miasteczka – wydaje się kluczowym zadaniem. Oparcie tych poszukiwań formalnych zarówno na zachowanej ikonografii, jak i świadomości historycznego współistnienia trzech kultur winno określić nowy, indywidualny język architektury.

Decydując o funkcjach, które najlepiej sprawdzą się dla Starego Fordonu należy preferować zróżnicowane nie monofunkcyjne mieszkalnictwo. Wynika to z założenia, że MIEJSCEM staje się przestrzeń akceptowana przez ludzi i dla ludzi. Jeśli tak, to trudno jej szukać na obszarach, gdzie dominują urzędy, zakłady produkcyjne, galerie handlowe, czy nawet obiekty kultury, a więc przestrzenie akceptowane tymczasowo lub wcale, użytkowane czasowo, w których człowiek nie czuje się u siebie, nie zna uczestników „gry”, nie ma potrzeby dłuższego przebywania. Wnioskiem dla Starego Fordonu jest zasadnicze utrzymanie obecnych proporcji funkcji z przewagą mieszkalnictwa uzupełnionego usługami.

Mieszkanie w Starym Fordonie powinno stać się modne wśród Bydgoszczan, powinno być czymś wyjątkowym. Dochodzenie do takiej sytuacji wiąże się z procesem budowania nowego MIEJSCA w świadomości Fordonian i Bydgoszczan, oznaczania tego na mapach i przewodnikach, w polityce kulturalnej i przede wszystkim realizowanym

³⁰⁹ Gawęł D., *Detal urbanistyczny w rewitalizowanych przestrzeniach publicznych polskich miast.*, „Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast, Problemy rozwoju miast” 4, Kraków 2012, s. 113-120.

³¹⁰ Rytel G., *Wernakularna czyli jaka? Uwagi semantyczne na marginesie konferencji*, [http://wbia.pollub.pl/files/85/attachment/vol14\(3\)/143-150.pdf](http://wbia.pollub.pl/files/85/attachment/vol14(3)/143-150.pdf), (wejście: 15.08.2017.); T. Bardzińska-Bonenberg, A. Bonenberg, *Nurt wernakularny we współczesnych realizacjach polskich architektów*, Zbiory Cyfrowe Biblioteki Politechniki Krakowskiej, <http://suw.biblos.pk.edu.pl/resourceDetails&rlid=4292>, (wejście: 13.01.2018).

programie rewitalizacji. Planując funkcję mieszkalną jako dominującą należy zdawać sobie sprawę ze statystycznych oczekiwań Polaków względem środowiska mieszkalnego. Respondenci ankiet najbardziej cenią sobie bezpieczeństwo okolicy, niski koszt utrzymania, funkcjonalność, zadbaną okolicę, dobrą komunikację, a także dużo zieleni i przestrzeni dookoła miejsca zamieszkania. W budynkach ceni się wygodę i niskie koszty eksploatacji, ale ważne są też takie cechy jak: bliskość usług i dobry wygląd. (Tab. IV. 15.)

Projektując nowe lub adaptując istniejące budynki w Starym Fordonie, należy pamiętać o potrzebach mieszkańców, wychodząc na przeciw wizji zamieszkania w historycznym miasteczku³¹¹.

Tab. IV. 15. Preferencje przy wyborze nowego miejsca zamieszkania na podstawie badań A. Karwińskiej³¹².

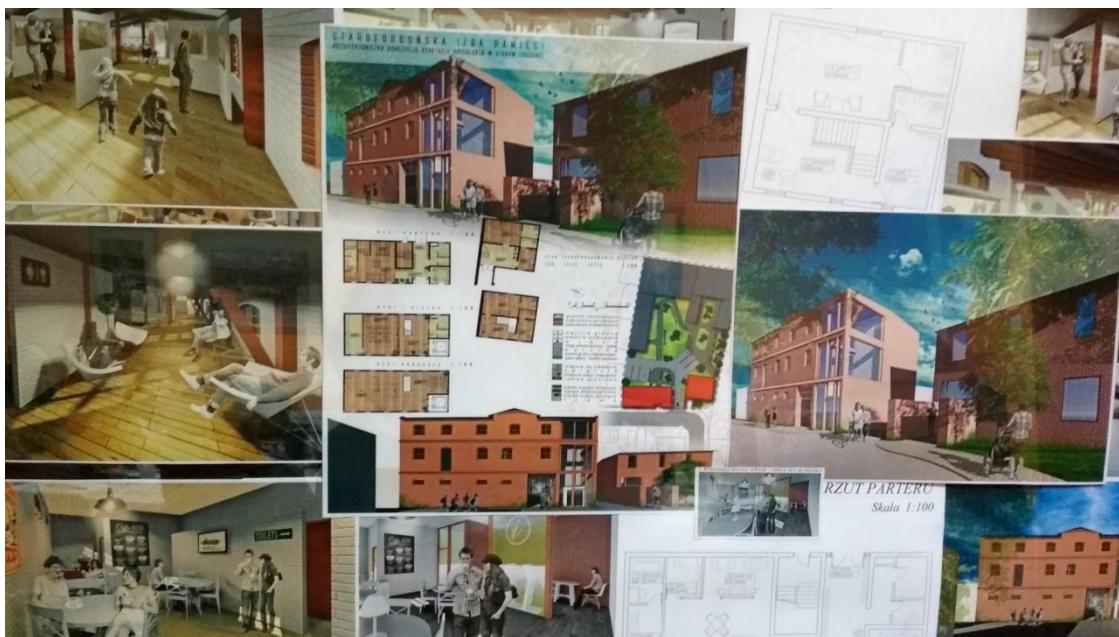
Przypuśćmy, że z różnych powodów decyduje się Pani/Pan na zmianę dotychczasowego miejsca zamieszkania. Które z przedstawionych poniżej elementów uważa Pani/Pan za najważniejsze przy wyborze mieszkania/domu?	Odpowiedzi w %
Bezpieczna okolica	61,0
Niski poziom utrzymania	59,0
Funkcjonalność budynku wewnątrz	39,0
Duża ilość zieleni i przestrzeni wokół miejsca zamieszkania	30,0
Obiekty użyteczności publicznej w okolicy-urzędy, sklepy, szpital...	17,0
Obecność w okolicy szkoły, przedszkola	16,0
Wygląd zewnętrzny budynku	12,0
Czyste chodniki i ulice	11,0
Przestrzeń publiczna w okolicy – rynek , plac, park	6,0
Możliwość uczestniczenia w życiu społeczności lokalnej i współdecydowania w różnych przedsięwzięciach	3,0
Jednolity styl zabudowy okolicy	2,0
Wkomponowanie budynku w otaczającą go zabudowę	2,0
Odmienność, wyróżnialność budynku od innych w okolicy	1,0

Przestrzeń „zamieszкана”, oswojona, sprzyja dobremu samopoczuciu jej użytkowników, szczególnie mieszkańców. Aby jednak uzyskać realny wpływ na stan wspólnego miejsca, musi ono mieć swoją reprezentację wyposażoną w określone uprawnienia. Przestrzennym wyrazem samorządności jest miejsce wymiany poglądów i doświadczeń. W 1985 roku został w Starym Fordonie rozebrany budynek dawnego magistratu, pozbawiając dzielnicę jakiegokolwiek obiektu wspólnego, urzędowego, który mógłby stać się obecnie „centrum dowodzenia”. Konieczne jest, by taki obiekt powstał, może jako odbudowana forma „ratusza”. Obecnie społeczna kawiarnia Cafe Rynek gdzie ma siedzibę Rada Osiedla spełnia taką funkcję. Łączą się tu dwa nurty aktywności - zorganizowany „z urzędu” i społeczny - spontaniczny.

³¹¹ Karwińska A., *Gospodarka przestrzenna. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, PWN, Warszawa 2008, s. 127, 129.

³¹² Ibidem.

Niemniej istotną rolę pełnić może w przyszłości tzw. Spichlerz przy ulicy Patrolowej, dla którego Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu widzi funkcję muzeum Starego Fordonu połączoną z miejscem spotkań dla lokalnej społeczności, miejscem prowadzenia warsztatów dla osób wykluczonych społecznie, wreszcie przestrzenią imprez o charakterze integracyjnym, których charakter nie wymaga rozbudowanej przestrzeni sąsiedniej synagogi. W obecnej chwili trwają prace nad projektem oraz programem funkcjonalnym obiektu, w celu ubiegania się o środki marszałkowskie i gminne (Ryc. IV. 16.).

Ryc. IV. 16. Koncepcja zagospodarowania zabytkowego Spichlerza, fot. autorka, zbiory Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu.

Na obraz fizyczny miasta, zdefiniowany pięcioma zasadniczymi elementami fizjonomicznymi w którym, zgodnie z teorią Kevina Lyncha³¹³, występują miejsca o roli ogniskującej - nakłada się filtr socjologiczny. Jest to socjologiczny profil społeczności uczestniczącej w życiu MIEJSCA, tworzącej je lub ograniczającej jego rozwój.

IV. 2. Możliwości wykorzystania sytuacji administracyjnej i przestrzennej

IV. 2. 1. Rola władz samorządowych

W 2015 roku Miasto przystąpiło do I etapu rewitalizacji Starego Fordonu. Priorytetowo potraktowano poddanie "twardej" rewitalizacji ulicy Bydgoskiej wraz w prostopadłymi

³¹³ Lynch K., za Norbert-Schutz Ch.: *Genius Loci – Spirit of Place. Towards a Phenomenology of Architecture*, "Architectural Design" 7/8, 1980, [w:] Chmielewski J.M., *Teoria urbanistki...*, s.47.

do niej uliczkami. Na skutek nacisków ze strony Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu rozszerzono zakres dokumentacji o odcinek nabrzeża od ul. Kapeluszników do dawnego portu. Prace miały się rozpocząć w 2016 roku, ale do chwili przygotowywania rozprawy (2018)³¹⁴ ich nie podjęto. Blokują to w konsekwencji kolejne remonty i stwarza sytuację zawieszenia wielu decyzji, gdyż ulica Bydgoska jest strategicznym komunikacyjnie ciągiem dla całej dzielnicy.³¹⁵

Do innych planów Miasta, wynikających już z aktywności lokalnych społeczników, należy zaliczyć ogłoszone w 2017 roku konkursy na projekt Rynku w Starym Fordonie oraz na projekt muralu na budynku więzienia (omówione z Rozdz. IV. 2.)³¹⁶.

Miasto w ramach swojego budżetu wspiera działalność lokalnych NGO-sów. Dzięki temu wsparciu realizowanych jest wiele programów, warsztatów, stypendiów twórczych. W zestawieniu z chęciami i możliwościami działania są to niewielkie kwoty.

Z miejskich funduszy powstało bardzo wiele różnego rodzaju opracowań, studiów, koncepcji i badań. Nadal jednak nie można przejść ze sfery dokumentacyjnej do realizacyjnej³¹⁷. W chwili obecnej trudno jest ocenić realne szanse realizacji I etapu rewitalizacji, gdyż nie doszło jeszcze do jej rozpoczęcia. Kolejny planowany termin przystąpienia do prac – to ostatnie miesiące 2018 roku.

Oczywistym wsparciem dla działań prorewitalizacyjnych jest zapewniony do 2020 budżet oraz zapisy prawa lokalnego i samej Ustawy o rewitalizacji. Konieczne jest jednak możliwie szybkie uchwalenie Gminnego Programu Rewitalizacji, którego posiadanie jest warunkiem ubiegania się o środki unijne w ramach Obszaru Strategicznej Interwencji. GPR posiadać musi wszystkie elementy wskazane w Ustawie o rewitalizacji, w tym listę projektów podstawowych i uzupełniających. Podstawowe, to przede wszystkim tzw. twarde (inwestycyjne) – przywracające świetność zdegradowanym obszarom, ale równocześnie pośród zadań podstawowych powinny znaleźć się projekty miękkie (nieinwestycyjne) - służące rozwiązywaniu problemów społecznych. W obu przypadkach Stary Fordon powinien zająć wiodącą pozycję m.in. ze względu na przygotowane już programy "miękkich" działań NGO-sów.

Rolę pomocniczą w procesie rewitalizacji odgrywać może założone w październiku 2015 Stowarzyszenie Bydgoska Lokalna Grupa Działania - „Dwie Rzeki”. Stowarzyszenie jest partnerstwem trójsektorowym, składającym się z przedstawicieli władz publicznych, lokalnych partnerów społecznych, gospodarczych oraz mieszkańców.

---

³¹⁴ W czasie zamykania rozprawy (sierpień 2018) Urząd Miasta ogłosił przetarg na wykonawcę remontu ulicy Bydgoskiej.

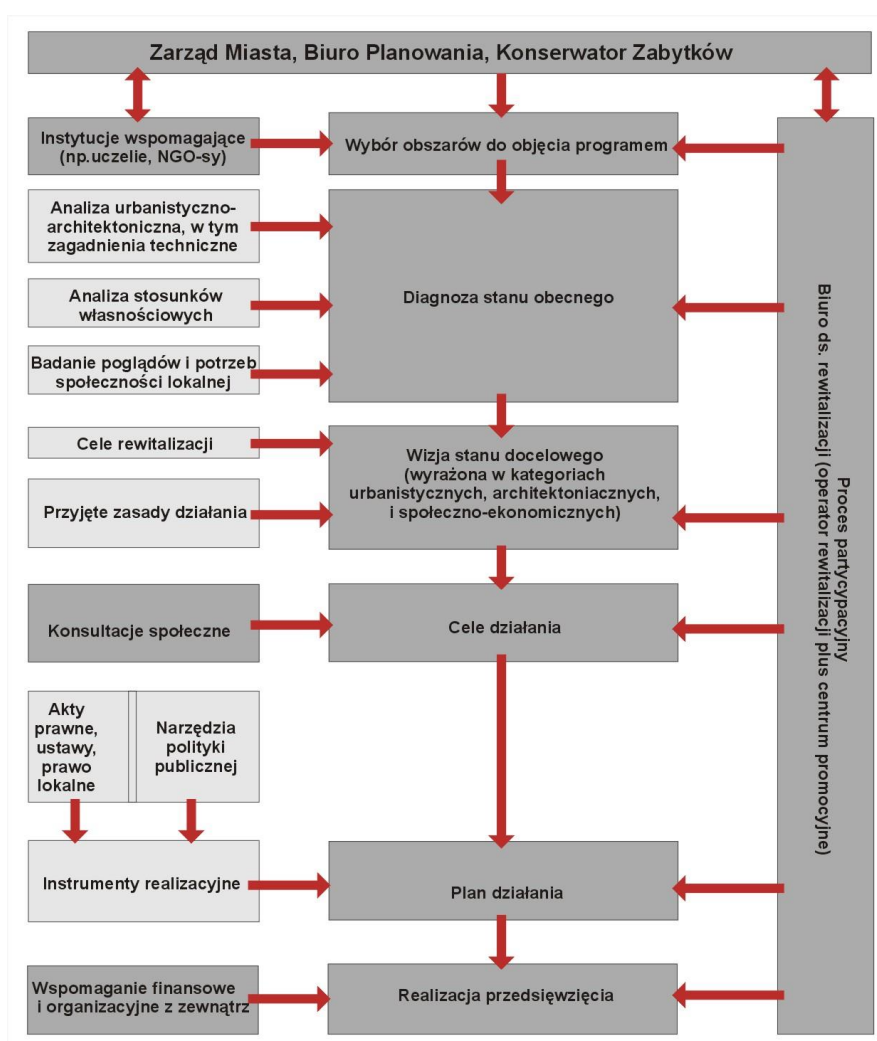
³¹⁵ Po zrealizowaniu ulicy Bydgoskiej, w II etapie, zostanie przeprowadzona rewitalizacja bulwarów nad Wisłą. Jest to zła kolejność prac. Główną wyremontowana ulicą będzie jeździł sprzęt podczas prac nad Wisłą.

³¹⁶ W sierpniu i wrześniu 2018 zrealizowano kontrowersyjny mural.

³¹⁷ Wywiad z autorką o problemach z rewitalizacją Starego Fordonu, http://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,71270,22378152,stary-fordon-w-przededniu-zmian-problem-w-tym-ze-od-lat.html?utm_source=facebook.com&utm_medium=SM&utm_campaign=FB_Bydgoszcz_Wyborcza, (wejście:15.09.2017).

Misją Stowarzyszenia jest wzmacnianie i pobudzanie potencjału lokalnej społeczności Bydgoszczy dla pełniejszego zaspokojenia potrzeb i aspiracji mieszkańców³¹⁸.

Z puli środków, o które będzie można się ubiegać w ogłoszanych przez Zarząd Województwa konkursach na działania rewitalizacyjne Bydgoszczy przypadło 19 304 427 euro ("Regionalny Program Operacyjny Województwa Kujawsko-Pomorskiego, działania 7.1 Rewitalizacja zdegradowanych dzielnic miast"). Władze miasta zdecydowały o wydzieleniu z tego 10 mln zł na potrzeby tzw. beneficjentów zewnętrznych. W ten sposób umożliwiono aplikowanie o środki z RPO WK-P spółdzielniom, wspólnotom mieszkaniowym, NGO-som, przedsiębiorcom, jednostkom edukacyjnym i innym instytucjom spoza kręgu administracyjnego. Umożliwi to w dalszej perspektywie uruchomienie zasobów indywidualnych uczestników rynku.

Ryc. IV. 17. Schemat postępowania przy planowaniu rewitalizacji (oprac. autorki,) na podstawie pracy zb. pod red. R. Cielątkowskiej³¹⁹.

³¹⁸ <http://www.lgd.bydgoszcz.pl/> (wejście: 13.04.2017.).

³¹⁹ Schemat (wg. Cielątkowskiej R., *Metoda rewitalizacji osiedli socjalnych Gdańska okresu dwudziestolecia międzywojennego na przykładzie wybranych osiedli*, Wyd. Arch PG, 2002.) [w:] Lorens P., *Rewitalizacja Miast. Planowanie i realizacja*, Wyd. P.G., Gdańsk 1010, s.99.

Optymalny, docelowy model finansowania powinien być oparty na efekcie dźwigniowym (leverage effect), który pozwala dzięki zaangażowaniu stosunkowo niewielkich środków finansowych miasta - aktywizować znaczne nakłady prywatnego sektora gospodarki³²⁰.

Poniższy schemat przedstawia przepływ informacji i podejmowania decyzji w procesie rewitalizacji. Sytuacja Starego Fordonu na tym tle wygląda niemal modelowo. Brakuje natomiast operatora rewitalizacji, osoby, komórki w Urzędzie Miasta, która spinałaby i koordynowała wszystkie działania. Jest to szczególnie ważne dla powodzenia rewitalizacji dzielnicy tak odległej, a jednocześnie posiadającej tak aktywną społeczność i tak mocno zdefiniowanej.

IV. 2. 2. Znaczenie obecności Uniwersytetu Technologiczno - Przyrodniczego w Starym Fordonie

Władze Uczelni tak jak władze samorządowe nie dostrzegają potencjału, jaki kryje Stary Fordon.

Dotąd uczelnia nie wykorzystywała korzystnej lokalizacji miasteczka, które powinno stać się ośrodkiem definiowanym w dużej mierze przez środowisko akademickie. Niewielka odległość, potencjalne połączenie autobusowe, rowerowe, a perspektywicznie wodne i kolejowe (po uruchomieniu kolejki akademickiej) stanowią o naturalnym zapleczu jakim Stary Fordon jest dla uczelni.

W zasobach miasteczka, w porozumieniu z administracją samorządową, powinna znaleźć się pula lokali do wynajęcia dla studentów, przeznaczona na pracownie, ewentualnie mieszkania asystenckie. Problem ten jest omówiony w Rozdz. IV.2.3.

Planowana na rok 2019 - 2020 rozbudowa kampusu UTP sprzyjać może powstaniu tego związku. Brak oferty kulturalnej na terenie miasteczka akademickiego i konieczność korzystania z odległych klubów w centrum Bydgoszczy wydają się naturalną podpowiedzią działań na terenie Starego Fordonu. Aktywność studentów UTP jest już tam dostrzegana, dzięki organizowaniu plenerów, a ostatnio prowadzeniu sondaży i dyskusowanych przez społeczność Starego Fordonu projektów. Zorganizowanie w miasteczku Juwenaliów lub czynne włączenie się uczelni do obchodów Święta Starego Fordonu byłoby zamknięciem pierwszego etapu współpracy.

By jednak tak się stało konieczne jest wspólne działanie administracji samorządowej w Bydgoszczy, władz uczelni i fordońskich aktywistów.

---

³²⁰ Ibidem, s. 42.

IV. 2. 3. Polityka lokalowa

Oddzielną kwestią, wspólnym mianownikiem problemów rewitalizacji Starego Fordonu, jest polityka lokalowa. Główny efekt rewitalizacji to pokonanie głębokich problemów społecznych. Polityka mieszkaniowa w obrębie własności komunalnej winna zapewnić powrót mieszkańców do swoich domów po ich remoncie. To warunek utrwalania charakteru, tożsamości miejsca. Ustawa reguluje prawnie sytuację lokatorów zajmujących mieszkania komunalne³²¹, chroniąc ich przed zakusami podwyżek ze strony gminy. Polityka gminy, świadome pielęgnowanie związków społecznych powinna stanowić bazę dla ochrony tego ludzkiego wymiaru *genius loci*. Jest to tym ważniejsze, że w Polsce dotąd nie powstały zasady ograniczające spekulacyjne działania rynku prywatnego, jak to ma miejsce np. w Niemczech³²². Coraz więcej można wskazać przykładów „wysp”, które uniknęły gentryfikacji, jak chociażby katowicki Nikiszowiec, wspólnotowo rewitalizowany Słupsk, Leszno, czy Osiedle Księży Młyn w Łodzi.

Hanna Gill-Piątek zwraca uwagę na znaczenie jakie mogą odgrywać osoby, których zadaniem jest podtrzymywanie społecznej sieci powiązań w trakcie i po rewitalizacji - to tzw. "gospodarze" i "latarnicy".³²³ Pierwsi zajmują się bieżącą opieką nad wyznaczonym obszarem i jego lokatorami, drudzy zaś rozwiązują trudniejsze problemy. Funkcjonowanie na terenie objętym rewitalizacją takich osób powinno być obligatoryjne, szczególnie w miejscu tak specyficznym i oddalonym od „centrum” jak Stary Fordon. Potrzeba ich zatrudnienia jest zgłaszana przez mieszkańców. Do tej funkcji powinni być zatrudnieni lokalni mieszkańcy dobrze osadzeni w realiach. W Łodzi wykorzystano do tego celu osoby z doświadczeniem pracy w świetlicach środowiskowych, w harcerstwie, streetworkerów. Stary Fordon mógłby korzystać z lokalnych liderów, aktywistów działających w NGO-sach – znanych i akceptowanych przez mieszkańców.

Reorganizacja miast, według L. Kriera, na zasadach policenrycznych, a więc przekształcanie niedoinwestowanych przedmieść w samodzielne dzielnice lub miasteczka dodaje impetu procesowi transformacji. Uporządkowanie i rekonstrukcja stref obecnie źle zorganizowanych zwalnia tempo z jakim rozwijające się miasto anektuje otaczający krajobraz i centrum historyczne³²⁴. Bydgoszcz we własnym

---

³²¹ Ustawa o ochronie praw lokatorów, mieszkaniowym zasobie gminy i o zmianie Kodeksu cywilnego z dnia 21 czerwca 2001 r. (Dz.U. Nr 71, poz. 733) tj. z dnia 7 lutego 2005 r. (Dz.U. Nr 31, poz. 266) tj. z dnia 6 grudnia 2013 r. (Dz.U. z 2014 r. poz. 150) (zm. Dz.U. z 2016 r. poz. 8, Dz.U. z 2015 r. poz. 1777, Dz.U. z 2015 r. poz. 1322).

³²² W. Tymanowski, *Bez rewitalizacji miasto jest jak kot w worku. Rozmowa z Hanną Gill-Piątek*, <http://warszawa.wyborcza.pl/rewitalizacja/pragi/7,159698,22763836,bez-rewitalizacji-miasto-jest-jak-kot-w-worku.html> (wejście 13.02.2018.).

³²³ Ibidem.

³²⁴ Krier L., *Architektura – wybór czy przeznaczenie*, Warszawa 2001, s.104

interesie powinna traktować Stary Fordon na równi z własnym Starym Miastem, doceniając i chroniąc jego odrębność.

Aktywność prywatnych właścicieli, którzy na swoich działkach zechcą wprowadzać zmiany dostosowujące zabudowę do nowych standardów i powinna być zawczasu ukierunkowana. (Rozdz. IV. 1. 4.) Już w tej chwili pojawiły się pierwsze przesłanki zapowiadające taką aktywność – budowanie na zapleczach działek, na bazie starej zabudowy gospodarczej niewielkich obiektów przeznaczonych pod wynajem pokoi i apartamentów³²⁵.

IV. 2. 4. Koncepcja nawiązywania partnerstw

Istotnym narzędziem aktywizującym uczestników procesu rewitalizacji może być koncepcja zawiązywania partnerstw. W przypadku Starego Fordonu ma ona szczególne znaczenie ze względu na ograniczone możliwości działalności samodzielnej.

Nadrzędnym celem partnerstw jest przynoszenie korzyści wszystkim jego uczestnikom, osiągającym rezultaty, których nie uzyskałby działając indywidualnie. Partnerstwa powinny wypracowywać także system trwałych więzi i relacji łączących poszczególnych partnerów. Stary Fordon, biorąc pod uwagę zaangażowanie społeczności lokalnej, doskonale wpisuje się w tę koncepcję. Partnerstwa lokalne to dobrowolne porozumienia, zawiązywane w celu wykonania zadania poprzez współdziałanie i współdecydowanie stron, wnoszących do zadania zasoby ludzkie, techniczne lub finansowe³²⁶.

Bydgoszcz, w celu realizacji przedsięwzięć rewitalizacyjnych może być inicjatorem partnerstw między różnymi grupami interesariuszy, jak również sama być jednym z partnerów. Partnerstwa mogą dotyczyć różnych przedsięwzięć i zaistnieć między różnymi grupami interesariuszy (władze lokalne, jednostki samorządu terytorialnego, mieszkańcy, organizacje pozarządowe, przedsiębiorcy, zrzeszenia przedsiębiorców, związki zawodowe, izby handlowe, spółdzielnie i wspólnoty mieszkaniowe, instytucje rynku pracy i publiczne służby zatrudnienia, szkoły, ośrodki szkoleniowe, jednostki badawcze i inne). Dzięki realizacji przedsięwzięć rewitalizacyjnych w partnerstwach będzie możliwa realizacja projektów, których żadna ze stron, działając samodzielnie, nie byłaby w stanie zrealizować. Wzmocniona zostanie skuteczność działań oraz ich efektywność poprzez redukcję kosztów, lepszy dostęp do usług. Także i w tym wypadku konieczne jest powołanie grupy inicjującej i moderującej taką aktywność, lidera odpowiadającego za właściwe „spinięcie” podmiotów w celu uzyskania najkorzystniejszych efektów ich działalności.

³²⁵ Informacje na ten temat autorka uzyskała po przeprowadzeniu wizji w terenie – prywatni inwestorzy już teraz twierdzą, że jest zapotrzebowanie na takie lokale.

³²⁶ Partnerstwo lokalne, <http://www.altum.pl/index.php/aktualnosci/68-co-to-jest-partnerstwo-lokalne> (wejście 15.08.2018.).

Można też, zdaniem autorki, wykorzystać doświadczenia działalności klastrow i powołać Bydgoski Klaster Rewitalizacyjny lub klaster fordoński z oczywistym udziałem kapitału miejskiego. Dobrze zdefiniowane potrzeby pozwolą właściwie określić zadania klastra. Optymalne byłoby, aby po uchwaleniu Gminnego Programu Rewitalizacji został powołany pełnomocnik/biuro odpowiedzialny za przebieg procesów rewitalizacyjnych o czym była mowa w Rozdz. IV. 2. 1. Takie właśnie biuro, namiastka autonomicznej struktury, monitorować będzie wszelkie aktywności związane z tworzeniem wyspecjalizowanej jednostki lokalnej wzmacniającej swoją tożsamość, budującej nowoczesną społeczność w zrewitalizowanej przestrzeni. Korzystając z narzuconej mu zwierzchności Bydgoszczy, może stać się ważnym miejscem o znaczeniu ponadlokalnym.

IV. 2. 5. Forget Heritage - rekomendacje europejskie

Forget Heritage to międzynarodowy program skupiający przedstawicieli samorządów, menadżerów kultury, przedstawicieli wyższych uczelni, NGO-sów oraz inne podmioty związane z ochroną dziedzictwa kulturowego. W okresie od 2014 roku do maja 2019 realizowane są projekty dedykowane konkretnym przestrzeniom, których celem jest ich ożywienie, zwrócenie na nie uwagi poprzez różnego rodzaju działania aktywizujące społeczności, integrujące je wokół wspólnych idei i celów. W projekcie biorą udział: Genua, Ljubljana, Norynberga, Bydgoszcz, Rijeka, Usti nad Łabą, Mediolan i Warszawa. Każde z miast przygotowało własny program – zadanie, które realizuje, dzieląc się doświadczeniami z pozostałymi partnerami.

Fot. IV. 18. Forget Heritage w Bydgoszczy, I spotkanie warsztatowe, fot.autorka (luty 2017).

Autorka włączyła do programu studentów, wskazując jako pole badań Stary Fordon. W ten sposób przygotowano projekt, w ramach którego Bydgoszcz wychodzi naprzeciw potrzebom miasteczka.³²⁷ Prace rozpoczęto od badań - warsztatów, w których wzięli udział studenci dwóch największych uczelni bydgoskich. Ustalono zakres oczekiwań młodych ludzi. Wskazali oni na potrzebę łatwego dostępu do nowych mediów, jako podmiotu łączącego środowiska akademickie i naukowe. Kolejne spotkanie organizowane przez Urząd Miasta Bydgoszczy zgromadziło pracowników uczelni oraz osoby działające w organizacjach pozarządowych. Wówczas zapadła decyzja, że Bydgoska część programu Forget Heritage będzie dedykowana ludziom młodym, którym Miasto stworzy warunki do korzystania z nowych mediów w przestrzeniach i obiektach zdegradowanych (zapomnianych). Udało się przekonać menadżerów projektu do zlokalizowania takiego "centrum" w Starym Fordonie, wybierając do tego jedną w opuszczonych kamienic komunalnych wskazanych przez Administrację Domów Mlejskich. Projekt, który z pełną świadomością identyfikuje i redefiniuje historyczną przestrzeń dla nowych funkcji może stać się, zdaniem autorki, rzeczywistym zaczynem „nowego” w „starym”. Świadome działanie, które na wstępie określa cel wiodący – odzyskanie zniszczonego, zdegradowanego miejsca dla nowych celów z pełnym poszanowaniem historii, walorów zabytkowych i kontekstu – ogranicza zakusy podmiotów komercyjnych. Autorka ma nadzieję, że realizacja projektu Forget Heritage w Starym Fordonie może rozpocząć pozytywny efekt domina, pokazując walory starofordońskiej przestrzeni, interpretując ją poprzez wprowadzenie współczesnych funkcji w historyczny kontekst i wskazując kierunek przemian.

IV. 2. 6. Podsumowanie rozdz. IV. 2. Możliwości wykorzystania sytuacji administracyjnej i przestrzennej

Analiza zjawisk zachodzących w Starym Fordonie w zestawieniu z możliwościami, jakie istnieją w ramach obowiązującego prawa i lokalnych uwarunkowań pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

- rewitalizacja Starego Fordonu musi przebiegać z uwzględnieniem jego małomiasteczkowego charakteru,
- Bydgoszcz, w ramach wspierania zabytkowej dzielnicy, dla usprawnienia realizacji zadań, powinna utworzyć klaster, partnerstwo między między staro-fordońskimi i bydgoskimi podmiotami lokalnymi, a jednostkami miejskimi,
- Stary Fordon może uzyskać wsparcie programowe, logistyczne i finansowe m.in. po przystąpieniu Bydgoszczy do projektu Forget Heritage. Ma on na celu ożywienie opuszczonych, zdegradowanych przestrzeni jakich wiele jest w Starym Fordonie,

---

³²⁷ Strona projektu, <http://www.interreg-central.eu/Content.Node/Forget-heritage.html> (wejście 15.09.2017), 12 września 2017 Bydgoszcz gościła uczestników projektu i zapoznawała ich z realizacją własnego zadania.

- powinna być prowadzona polityka lokalowa zmierzająca do świadomego ustalenia poziomu docelowej gentryfikacji przy utrzymaniu sieci powiązań społecznych,
- znaczenie *gospodarzy* powołanych przez gminę do opieki nad mieszkańcami obszarów podlegających rewitalizacji.

IV. 3. Działania na rzecz wykorzystania walorów krajobrazowo - przyrodniczych

Przedstawione w Rozdziale III.3 warunki krajobrazowo-przestrzenne Starego Fordonu pozwalają stwierdzić, że położenie predestynuje miasteczko do roli ważnego węzła turystycznego. Ochrona środowiska przyrodniczego i krajobrazu powinna iść w parze z udostępnieniem jego najciekawszych elementów w taki sposób, by intensywność eksploracji nie szkodziła zasobom. Stary Fordon powinien stać się punktem informacyjnym i startowym eko-wypraw, wyjazdów rowerowych i wyjść turystów pieszych. Potrzebna jest do tego infrastruktura w postaci miejsc noclegowych i punktów gastronomicznych.

Prowadzone są już obecnie z dużym powodzeniem pierwsze spacery "birwatchingowe" i fotograficzne "polowania" na ptactwo. Są one organizowane przez lokalnych społeczników.

Konieczność zachowania naturalnego stanu nabrzeża Wisły, co w porównaniu z rzekami zachodnioeuropejskimi jest już rzadkością, może stać się dodatkowym atutem Starego Fordonu. O konieczności adaptacji nabrzeży i budowie portu jachtowego jest mowa w Rozdz. IV. 1. 1.

Fot. IV. 19. Atrakcje związane z nadwiślańskim położeniem Starego Fordonu, źródło-materiały SMSF.

IV. 4. Zmiany w zakresie komunikacji

Stary Fordon, jak przedstawiono w rozdziale III. 4. posiada wiele powiązań komunikacyjnych. Ich złożoność - od międzynarodowych dróg wodnych - do szlaków rowerowych - powoduje, że miasteczko ma szansę na pełne zaistnienie w siatce połączeń. Łatwość dostania się do miasteczka może przyczynić się do jego zwiększonej dostępności dla gości, ale i dla mieszkańców pracujących poza nim. Położenie blisko szlaków i dróg krajowych, a jednak nie bezpośrednio na nich, to ogromny atut miejsca. Synergia działań w zakresie rozwiązań komunikacyjnych stanowi istotny element w rewitalizacji miasteczka.

Problemem wymagającym stosownych decyzji jest kwestia wjazdu do Starego Fordonu. Docelowo powinien być uspokojony podobnie jak komunikacja samochodowa (zarówno zbiorowa jak i indywidualna) przez stworzenie np. strefy Tempo 30³²⁸.

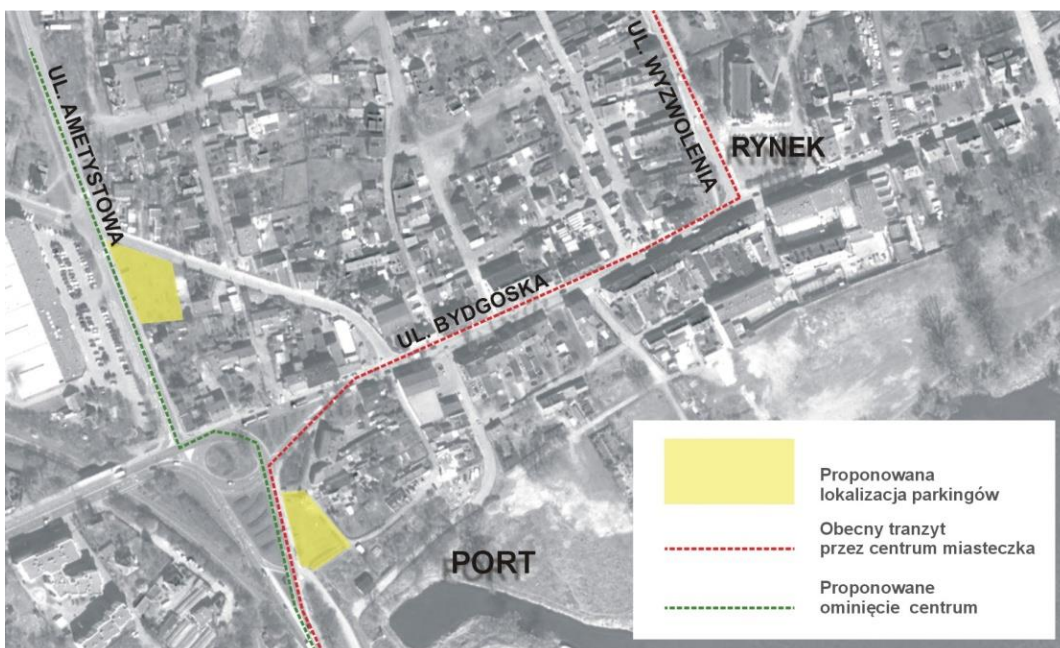
Dojazd z drogi krajowej należy wyprowadzić w ulice Ametystową, a miejsca parkingowe zlokalizować w sąsiedztwie ronda Buxakowskiego (dla gości zewnętrznych), by stamtąd mogli bezpośrednio dojść ulicą Bydgoską w stronę Rynku lub schodzić w kierunku portu i wzdłuż nabrzeża. Parking przy ulicy Ametystowej może pełnić rolę parkingu alternatywnego dla gości. Wadą jest trudny obecnie do zmiany tranzyt ulicą Bydgoską i Wyzwolenia na północ, w stronę Włók i skrótem do szosy Gdańskiej.

Po zakończeniu planowanej rewitalizacji ulicy Bydgoskiej należy ograniczyć przejazd przez nią, wyprowadzając również z Rynku przystanek komunikacji miejskiej (przenosząc na ul. Styki). Będzie to pierwszy krok do zamknięcia wjazdu w obręb Rynku i przejazdu ulicą Bydgoską i Wyzwolenia. Jest to zmiana, na którą mieszkańcy zgadzają się w ograniczonym zakresie. Zgoda na "uwolnienie" Rynku jest pełna (Rozdz. IV. 1. 3.) Docelowe zamknięcie ulicy Bydgoskiej i usunięcie przystanku komunikacji miejskiej z Rynku budzi narazie sprzeciw, mimo istniejących możliwości wprowadzenia alternatywnych rozwiązań komunikacyjnych. W tym wypadku konieczne jest działanie rozłożone w czasie.

Wzajemne spięcie różnych środków komunikacji może spowodować łatwiejszą dostępność szlaków turystycznych. Przykładem jest trasa rowerowa wzdłuż doliny Dolnej Wisły zilustrowana poniżej. Autorka oznaczyła na podsawie tzw. Zielonego Szlaku trasę przebiegającą przez Stary Fordon (Ryc. II.35.) oraz inne atrakcyjne miejscowości w taki sposób, by można było alternatywnie wybrać szlak rowerowy lub przejechać ją równolegle samochodem. Alternatywa dotyczy zachodniego odcinka szlaku.

---

³²⁸ Zasady działania strefy Tempo 30: <http://www.motofakty.pl/artukul/tempo-30-km-h-strefa-coraz-popularniejsza.html> (wejście: 03.09.2017).

Ryc. IV. 20. Proponowane nowe lokalizacje parkingów przy Rondzie Buxakowskiego (zjazd z mostu) i przy Ametystowej; tranzyt przez miasto - aktualny i zalecany - oprac. autorki.

Rosnące zainteresowanie rzeką także sprzyjać może wzrostowi atrakcyjności miasteczka położonego niemal bezpośrednio przy nabrzeżu Wisły. Siłami społecznymi zorganizowano już pierwsze rejsy z Torunia do Starego Fordonu i te działania powinny być kontynuowane.

Ważniejsze jednak wydaje się trwałe wodne połączenie Starego Fordonu z Bydgoszczą. Miasto posiada już tramwaje wodne, których linia powinna być wydłużona w stronę Fordonu. Podpisane w Toruniu w 2017 porozumienie 23 organizacji województwa kujawsko-pomorskiego o współpracy na niwie turystycznej narazie nie przyniosło żadnych trwałych korzyści³²⁹. W kontekście wzajemnej niechęci władz Bydgoszczy i Torunia, rola Starego Fordonu i jego lokalizacja pozwala mieć nadzieję na poprawę tej sytuacji.

Czynnikiem rozwojowym dla infrastruktury rzecznej, a w konsekwencji dla wzrostu znaczenia i atrakcyjności Starego Fordonu może być projektowana budowa intermodalnej platformy łączącej transport drogowy, kolejowy i wodny. Platforma stanowiąca m.in. zaplecze dla terminalu gdańskiego przewidywana jest na wysokości bydgoskiego Łęgnowa. Alternatywą jest lokalizacja w pobliżu Solca Kujawskiego. Dla Fordonu może być to znaczący czynnik rozwojowy. Tu również trwają "przetargi" dotyczące wyboru ostatecznej lokalizacji, a decyzja ostateczna jeszcze nie zapadła (2018).

W roku 2017 w ramach europejskiego programu EMMA zorganizowano pokazowy rejs barki wyładowanej kontenerami z Gdańska do Warszawy przez Toruń i Bydgoszcz. Chciano pokazać, że możliwe jest przewiezienie kontenerów z Wybrzeża do centrum

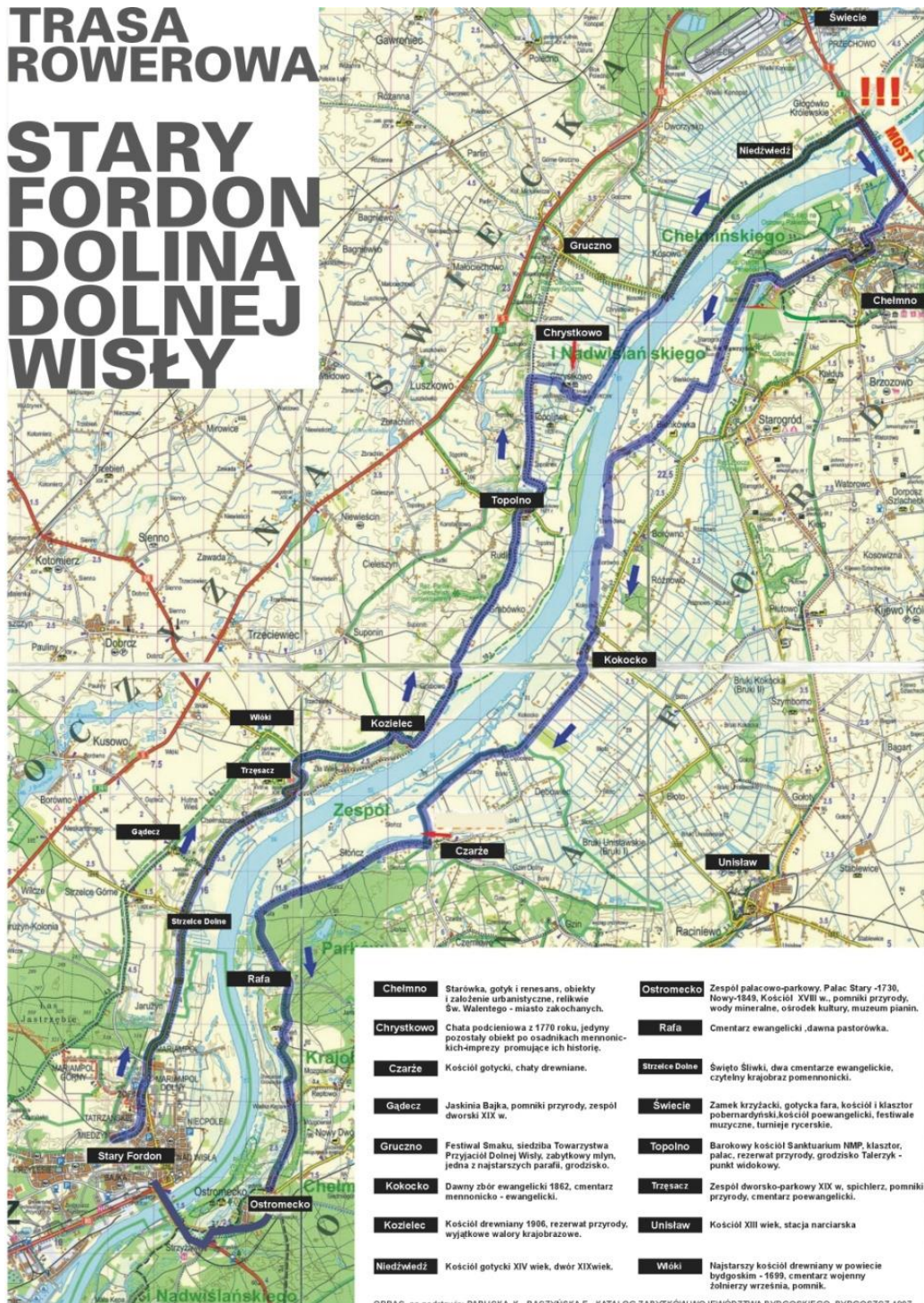
³²⁹ Mąka W., *Wisła, rzeka bydgosko-toruńskiej niezdoby*, „Express Bydgoski”, 20.07.2018, s.22.

kraju. Próba udała się, mimo zastrzeżeń co do poziomu wody i obciążenia kontenerów. Tym samym potwierdzono możliwość uruchomienia drogi wodnej mogącej uzyskać europejskie standardy.

TRASA ROWEROWA STARY FORDON DOLINA DOLNEJ WISŁY

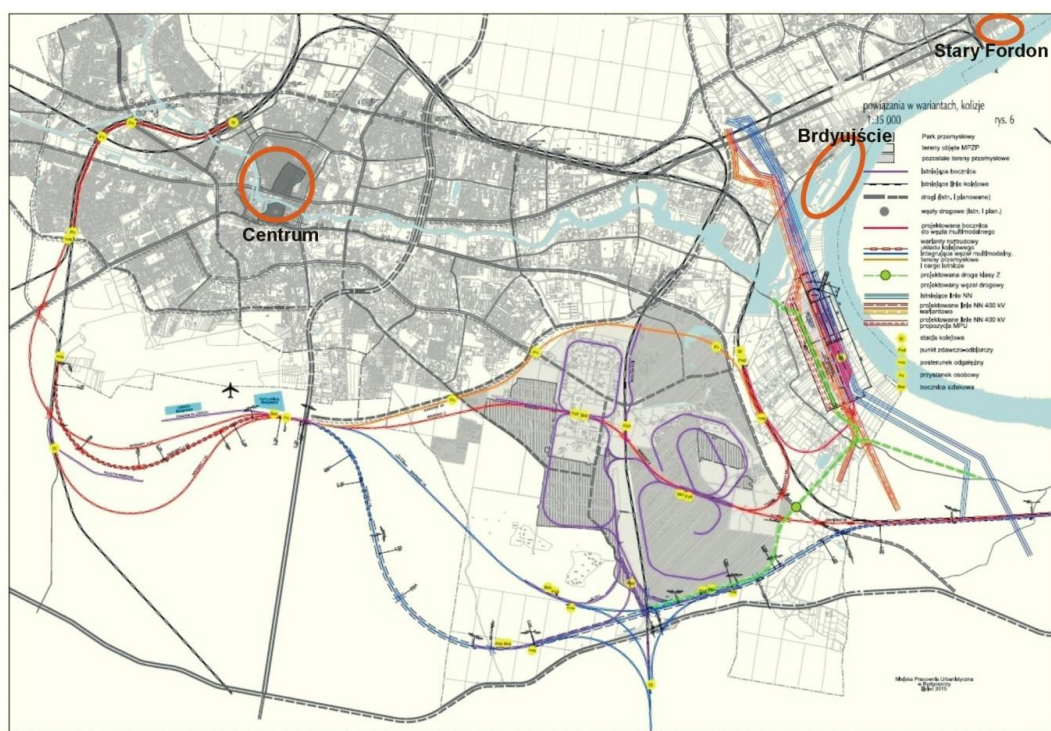

Ryc. IV. 21. Trasa rowerowa wzdłuż Doliny Dolnej Wisły z uwzględnieniem najważniejszych atrakcji turystycznych i alternatywnego odcinka dla samochodów od strony zachodniej, oprac. autorka³³⁰.

³³⁰ Wybór atrakcyjnych miejsc na podsacie K.Parucka, E. Raczyńska, *Katalog zabytków województwa bydgoskiego*, Tifen 1997.

Istnieje druga strona tego przedsięwzięcia. Inwestycje, związane z "udrożnieniem" rzeki mogą spowodować nieodwracalne zmiany ekosystemu i utratę malowniczości Wisły wraz z nabrzeżami. W przypadku Starego Fordonu – miasteczko może stać się atrakcyjnym „zapleczem” dla „użytkowników” platformy drogi wodnej, których po udrożnieniu Wisły będzie przybywać. Równocześnie rzeka, utraciwszy swój charakter, stanie się kolejną uregulowaną drogą transportu. Przestanie być atrakcją turystyczną i krajobrazową ściągającą miłośników żeglugi rekreacyjnej³³¹. Dlatego tak ważne jest zbalansowanie interesów gospodarczych z uwarunkowaniami krajobrazowo-przyrodniczymi.

Z pewnością przywrócenie pełnej żeglowności na dolnym odcinku Wisły stanie się dla Starego Fordonu istotnym czynnikiem zwiększającym znaczenie i atrakcyjność tego MIEJSCA. Już dziś coraz częściej mówi się o tworzeniu sieci *Park&Swim* obok znanych już *Park&Ride*. Połączenie obu byłoby sytuacją idealną.

Ryc. IV. 22. Lokalizacja platformy intermodalnej wraz z powiązaniem komunikacyjnym
<http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1958934>, (wejście: 11.11.2018).

Najmniej Stary Fordon kojarzy się z połączeniem kolejowym, a przecież funkcjonowała przed wojną stacja kolejowa przed wjazdem na most. Obecnie linia do

³³¹ Przyp. Obchody Roku Wisły w 2017 były okazją do wielu spotkań, w jakich autorka brała udział, jako członek SMSF. Zaproszeni goście często podkreślali, że unikalność „dzikiej” Wisły, to w skali europejskiej rzadkość, jeśli nie jedyny już taki przypadek i nie należy za wszelką cenę zmierzać do zamienienia rzeki w kolejną uregulowaną „koryto”, jak chociażby stało się z Renem, ale pozostawić ją, jako ostatni przykład rzeki biegnącej w sposób naturalny, z całym ekosystemem towarzyszącym, „miękkimi” nabrzeżami i infrastrukturą turystyczną.

Kowalewa Pomorskiego stanowi pozostałość dawnego połączenia, ale przebiega przez stację Fordon Akademicka z pominięciem przystanku przy moście. Należałoby powrócić do lokalizacji historycznej.

IV. 5. Stary Fordon między Bydgoszczą a Toruniem - możliwości współpracy

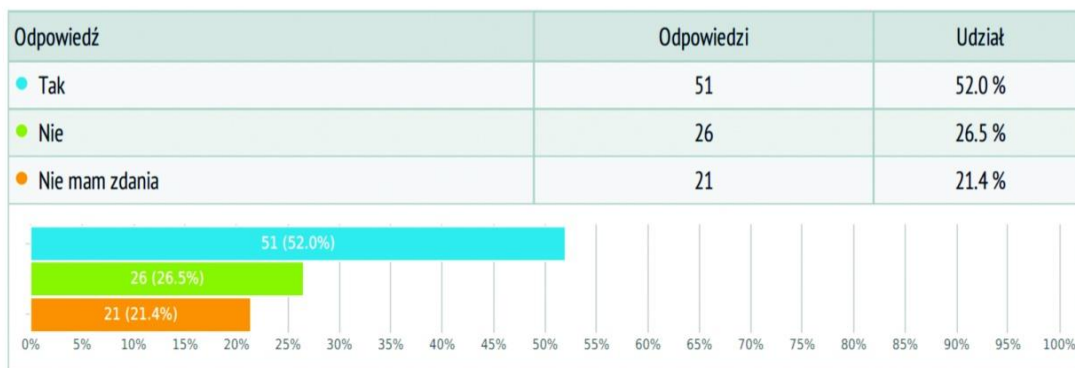
Nawiązanie współpracy między Toruniem a Starym Fordonem wynika z bliskości tych ośrodków, możliwości skomunikowania ich także drogą wodną oraz ofertą kulturalną i edukacyjną Torunia. (Rozdz. IV. 3.)

W przeprowadzonym "Sondażu 2." znalazło się pytanie do mieszkańców Starego Fordonu czy ich miasteczko mogłoby pełnić funkcję łącznika pomiędzy Bydgoszczą a Toruniem. Dwukrotnie więcej osób widzi taką możliwość już teraz, kiedy prawie nic nie dzieje się w tym zakresie – co może pozwalać optymistycznie spoglądać w przyszłość.

Tab. IV. 23. "Sondaż 2." - pytanie o pozycję Starego Fordonu jako łącznika między Bydgoszczą a Toruniem.

Czy uważa Pani /Pan, że Fordon mógłby pełnić rolę łącznika między Bydgoszczą a Toruniem?

Wybór opcji, odpowiedziano 98x, brak odpowiedzi 0x

Stary Fordon – jako jednostka „wyzolowana” z miejskiej struktury - dzięki swemu położeniu, odległości od centrum Bydgoszczy, a jednocześnie będąc najbliżej Torunia – może stać się zwornikiem łączącym dwa zantagonizowane ośrodki, a spoiwem powinna być współpraca w zakresie kultury i sztuki, turystyka i rekreacja - oparte także na wspólnym położeniu nad Wisłą.

Aktywność środowisk artystycznych może najszybciej i najmniej konfliktownie zbliżyć do siebie oba miasta, a Fordon stanie się autentycznym przekąźnikiem między głównymi ośrodkami. Przykładem podjęcia takich działań może być Festiwal "Oko nigdy nie śpi" w ramach którego odbywają się różnego rodzaju działania, prezentacje, spotkania z artystami w Bydgoszczy, Fordonie, Ostromecku i Toruniu.

Jak w każdym wypadku idea potrzebuje ludzi do jej realizacji, liderów, którzy przerzucą pomost współpracy. Obecnie można odnotować pierwsze przykłady takiej aktywności. Fundacja "Fordońska Moc" zrealizowała w 2017 roku program pod nazwą Smart Stary Fordon w ramach którego przeprowadzano wykłady na temat trendów urbanistycznych i psychologii społecznej, warsztaty metodyki *design thinking*, wizyty studyjne i spacerury urbanistyczne na terenie Starego Fordonu. W efekcie przeszkolono 50 osób, w tym liderów społecznych, którzy będą mogli samodzielnie realizować pomysły na rewitalizację widzianą jako akupunkturę miasta. Dodatkowo przeprowadzono też kilka działań artystycznych w przestrzeni publicznej miasteczka. Całość programu realizowała grupa aktywistów z Torunia pod kierunkiem toruńskich koordynatorek ds. rewitalizacji Agnieszki Jurkowskiej i Eweliny Rejs³³². Ciąg dalszy podobnych działań planowany jest na kolejne lata.

Wykorzystanie sprawdzonych imprez kulturalnych i częściowe realizowanie ich w przestrzeni Starego Fordonu wydaje się rozwiązaniem aktywizującym to miejsce, a jednocześnie odświeżającym samo wydarzenie. Dobrym przykładem mogło by być zorganizowanie części corocznego festiwalu operatorów filmowych Camerimage w synagodze fordońskiej np. konkursowego pokazu videoclipów. Organizatorem festiwalu jest toruńska fundacja Tumult, ale impreza odbywa się w Bydgoszczy, głównie w budynku opery oraz Galerii Miejskiej BWA. Cykliczny pokaz ściągnąłby do Fordonu wielu gości, także zagranicznych - klimat tego miejsca zachwyca od lat pojedyncze osoby, które w Fordonie znajdują nocleg podczas festiwalu. Zmarły w 2017 roku Yach Paszkiewicz, uznawany za twórcę polskiego teledysku, Bydgoszczanin i absolwent toruńskiego UMK często pracował w Starym Fordonie, prowadząc warsztaty filmowe z młodzieżą.

Duży potencjał niesie wspomniana już możliwość współpracy uczelni wyższych, które na wspólnym fordońskim gruncie mogłyby realizować programy z zakresu sztuk projektowych i artystycznych³³³. Powraca tu idea stworzenia akademickiej bazy noclegowej, pracowni, a nawet przestrzeni do realizacji startupów. Skojarzenie chociażby z programem Forget Heritage wydaje się oczywistym przykładem takich działań.

Elementem, który w znacznym stopniu mógłby się przyczynić do tworzenia wzajemnych powiązań jest Wisła i jej wielowymiarowe wykorzystanie w przyszłości³³⁴.

Przeprowadzona analiza możliwości wykorzystania przez Stary Fordon położenia między skonfliktowanymi miastami dotyczy procesów wymagających czasu, za to dających permanentne efekty. Synergia zapoczątkowanych już różnego rodzaju

³³² Strona projektu SmartStary Fordon, <https://www.facebook.com/groups/439997683050044/>, (wejście: 07.07.2017).

³³³ Autorka zorganizowała wiosną 2018 roku pierwsze wspólne zajęcia plenerowe studentów UMK Architektury Krajobrazu i UKW Wzornictwa.

³³⁴ W 2018 roku przedstawiciele SMSF poraz pierwszy wzięli udział w Świątce Wisły organizowanym w Toruniu, zachęcając do wspólnych działań związanych z rzeką.

działań, wzajemne ich uzupełnianie się, jest najlepszą, najpełniejszą metodą realizacji założonych dla Starego Fordonu celów rewitalizacyjnych. Wstępna akceptacja mieszkańców, którą wykazał przeprowadzony sondaż, jak również rozmowy autorki z lokalnymi aktywistami pozwalają twierdzić, że zbliżenie Fordonu do Torunia mogłoby stać się ważne nie tylko dla tej dzielnicy, ale również dla Bydgoszczy.

IV. 6. Stowarzyszenia - aktywność społeczności Starego Fordonu

IV. 6. 1. Aktywność stowarzyszeń

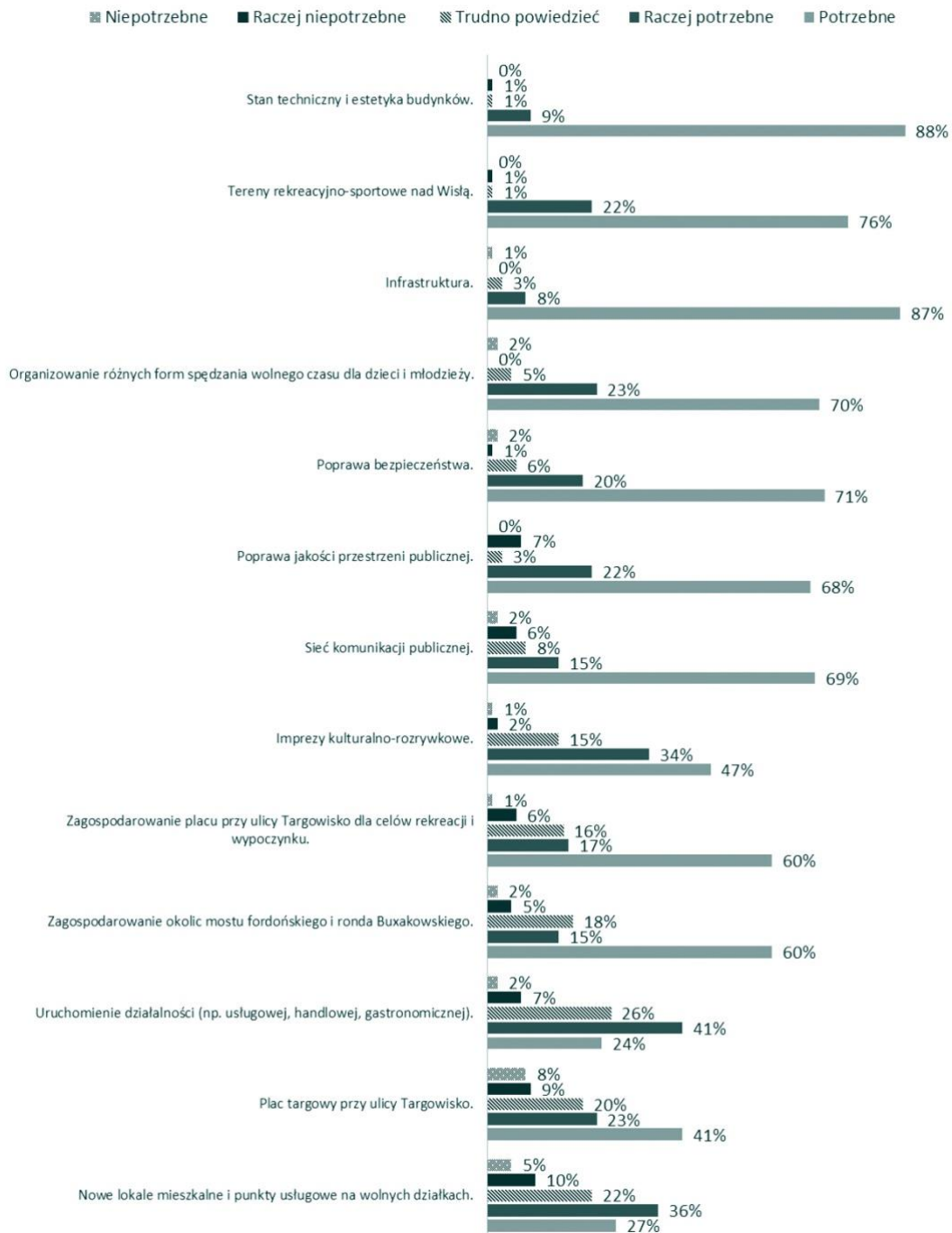
Lokalna społeczność stanowi, zdaniem specjalistów, klucz do rewitalizacyjnego sukcesu Starego Fordonu. Jest to proces, który właściwie zdefiniowany i wspomagany przez odpowiednią politykę urzędników miejskich może odegrać istotną rolę w budowaniu wyspecjalizowanej jednostki lokalnej stopniowo wzmacniającej swoją tożsamość. W Fordonie wartością samą w sobie jest rosnąca samoświadomość mieszkańców, znajdująca swoje ujście zarówno w coraz liczniejszych aktywnościach, jak i w umiejętności określania własnych potrzeb.

Miejska Pracownia Urbanistyczna w Bydgoszczy przeprowadziła w 2013 roku badania mieszkańców Fordonu pod kątem poznania ich oczekiwań.³³⁵ Respondenci zostali poproszeni o ocenę proponowanych rozwiązań, mogących poprawić warunki życia w Starym Fordonie. Na pięciostopniowej skali (skala Likerta) mogli oni wybrać najbardziej odpowiadającą im odpowiedź. Warianty "potrzebne" i "raczej potrzebne" oraz "niepotrzebne" i "raczej niepotrzebne" zostały zsumowane w celu ukazania ich w przejrzysty sposób, a wyniki zostały pogrupowane w dziesięcioprocentowe przedziały. Wyniki zdają się o tyle ciekawe, że można je obecnie zestawić ze zmianami, jakie zaszły od tamtego czasu.

Zdecydowanie respondencji wskazywali na potrzebę podniesienia stanu technicznego i estetyki budynków, poprawę infrastruktury i urządzenie terenów rekreacyjno - sportowych nad Wisłą. Wskazano także na poprawę warunków bezpieczeństwa w dzielnicy oraz funkcjonowania komunikacji miejskiej. Najmniejszą akceptację wywołały pytania o możliwość uruchomienia działalności Handlowej, usługowej i gastronomicznej oraz wprowadzenia nowych lokali mieszkaniowych i usługowych na wolnych działkach (Ryc . IV. 24.).

---

³³⁵ Badania oczekiwań mieszkańców Starego Fordonu przeprowadzone w ramach opracowania uwarunkowań i kierunków rewitalizacji, Załącznik nr 1. do uchwały Nr XLVIII/1047/13 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 27 listopada 2013. (Archiwum MPU)

Ryc. IV. 24. Potrzeby mieszkańców zgłoszone podczas badań Miejskiej Pracowni Urbanistycznej, 2013.

Czytelna była wówczas pewna homogeniczność społeczności skierowana w stronę zabezpieczenia własnych potrzeb, a zamknięcia się na zmiany, które mogłyby w istotny sposób naruszyć istniejący stan, równowagę tj. inwestycji mieszkaniowych, handlowych, uruchomienia nowych punktów usługowych i gastronomicznych.

Dziś Stary Fordon zdaje się zaprzeczać tamtym wynikom. Społeczna i kulturalna aktywność mieszkańców koncentruje się wokół kilku lokalnych podmiotów o różnej specyfice. Wymienić tu należy przede wszystkim Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu założone w 2014 roku, które jako pierwsze rozpoczęło aktywne działania

zmierzające do rewitalizacji swojej dzielnicy, Radę Osiedla Stary Fordon, Fundację dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Fordoński Klub Sportowy „Wisła”, klub seniorów „Marzenie”. Wszędzie tam Fordoniacy realizują inicjatywy lokalne, ale i występują jako grupy opiniujące i doradcze wobec opracowywanych aktualnie projektów rewitalizacji³³⁶.

Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu (SMSF)³³⁷ organizuje Święta Starego Fordonu, będące jednymi z największych w Polsce imprez społecznych. Przez cały rok zajmuje się promocją miasteczka, a obecnie czynnie uczestniczy w pracach na rzecz zbudowania optymalnego projektu rewitalizacji dla tego obszaru. Stowarzyszenie jest też w stałym kontakcie ze wszystkimi jednostkami miejskimi odpowiadającymi za dalsze losy i wizerunek Starego Fordonu.

Ryc. IV. 25. Plakat II edycji Święta Starego Fordonu i Święta Niepodległości organizowanych przez lokalną społeczność; proj. autorka.

Badania autorki, powiązane z działalnością w Stowarzyszeniu, pozwalają zauważyć poszerzanie spektrum jego aktywności. Początki łączą się z protestem przeciw złej kondycji dróg, następnie objęły monitorowanie i konsultowanie działań związanych z projektami remontów i rewitalizacji twardej oraz organizowanie imprez scalających fordońską społeczność. Ostatnie dwa lata to skupienie się na propagowaniu tradycji trzech nacji żyjących kiedyś w Starym Fordonie i "powrót" do związków z Wisłą. Członkowie Stowarzyszenia świadomie stawiają na promocję tej właśnie wartości

³³⁶ Raczyńska-Mąkowska E., *Stary Fordon. Od degradacji miasteczka do rewitalizacji dzielnicy*, „Space & Form” 2017, 30, s.2013-215.

³³⁷ <http://www.stary-fordon.pl/> (dostęp: 19.06.2016).

miasteczka, wyprzedzając swymi działaniami zapisy planów miejscowych i programów rewitalizacji. Lata 2016-2018 to realizacja programu „Fordon - jedno miasto – trzy kultury”, w ramach którego wyznaczono trasę turystyczną, poddano konserwacji odnalezione fragmenty nagrobków ewangelickich i żydowskich macew, utworzono pierwsze w Bydgoszczy lapidarium, opracowano publikację „Sztetl fordoński”³³⁸. Stowarzyszenie tworzy kolekcję map i starych pocztówek oraz innych pamiątek, które mają stać się kanwą zbiorów pierwszego muzeum w Starym Fordonie. Bardzo mocno zaznacza się związek Starego Fordonu z Wisłą organizując m.in. różnego rodzaju wydarzenia: "birdwatching", spływy kajakowe itp., a także aktywny udział w obchodach Roku Wisły w 2017 i Święta Wisły w 2018 roku.

Fot. IV. 26. Święto Starego Fordonu – II edycja, fot. autorka.

Działalność Fundacji Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego (FUKW)³³⁹ opiera się przede wszystkim na rewitalizacji przez szeroko pojętą kulturę. Będąc gospodarzem dawnej synagogi, organizuje w niej wystawy i koncerty, które z każdym kolejnym rokiem cieszą się coraz większym zainteresowaniem społeczności lokalnej i Bydgoszczan. Podobną rolę spełnia wspomniana już Cafe Rynek, pierwsza społeczna kawiarnia w Bydgoszczy, a także ogród społecznościowy przy synagodze, czy tzw. Warsztat – miejsce, w którym artyści prowadzą różnego rodzaju działania wspólnie z mieszkańcami.

³³⁸ „Sztetl fordoński” *Spacerownik*, wyd. Fundacja dla UKW, Bydgoszcz 2017.

³³⁹ <http://www.fundacja.ukw.edu.pl/> (dostęp: 19.06.2016).

Fot. IV. 27. Wejście do Cafe Rynek dekorowane przez mieszkańców, fot. autorka.

Prowadzone badania wykazały, że poszczególne podmioty, działając we wspólnych celach jakimi są: promocja Starego Fordonu, wzmacnianie lokalnej tożsamości i zabieganie o poprawę życia mieszkańców poprzez działania na rzecz rewitalizacji twardej i miękkiej często unikają współpracy na rzecz autopromocji i dyskredytacji aktywności innych. Wynika to częściowo z interpersonalnych konfliktów i wzajemnej niechęci. Jest to bardzo niekorzystne zjawisko blokujące emergencję. Połączenie aktywności poszczególnych podmiotów społecznych, a zwłaszcza dwóch najważniejszych, czyli Fundacji dla UKW i Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu jest w tym układzie najważniejsze. Fundację dla UKW tworzą przede wszystkim aktywiści nie mieszkający na terenie dzielnicy, przyjeżdżający z Bydgoszczy by realizować swoje programy dla starofordoniańskiej społeczności, jak również przyciągać mieszkańców spoza dzielnicy. Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu skupia osoby mieszkające w Starym Fordonie i ma charakter zamknięty, identyfikujący się z codziennymi problemami Starofordoniaków. Takie połączenie dwóch nieco odmiennych bytów pozwala na wygenerowanie indywidualnych wartości sprzyjających tworzeniu się nowoczesnej społeczności korzystającej z tradycji i historii swego miejsca zamieszkania. Konieczna do tego jest ich współpraca.

Fot. IV. 28. Odstąpienie lapidarium na dawnym cmentarzu ewangelickim w dniu 17 września 2017 w ramach projektu – „Fordon-jedno miasto-trzy kultury” realizowanego przez Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu. Projekt lapidarium – autorka.

Istotne znaczenie w aktywizacji lokalnej społeczności mają liderzy – osoby zaangażowane w działania na rzecz swojej małej ojczyzny, mieszkające najczęściej od urodzenia w Starym Fordonie, o różnych profesjach i zainteresowaniach, potrafiące skupić wokół siebie innych mieszkańców, zarazić ich swoją pasją, pozwalające uwierzyć w ich siłę sprawczą³⁴⁰. Gros aktywistów to osoby z najliczniejszej, "produkcyjnej" grupy wiekowej, często dzieci starszych mieszkańców Starego Fordonu, pamiętających jeszcze samodzielne miasto, jego dawną społeczność i historię.

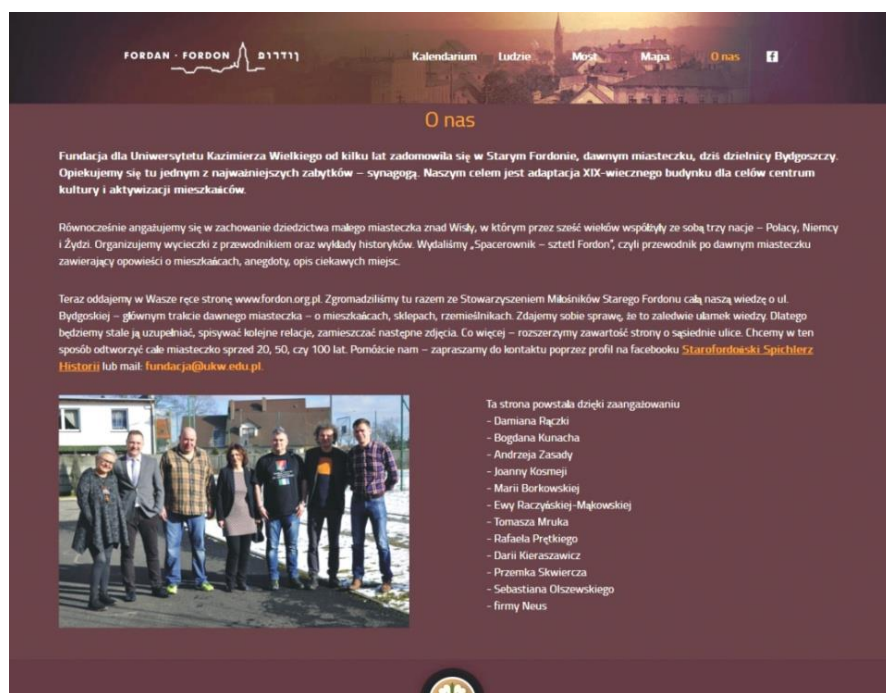
Należy zwrócić uwagę na specyficzną grupę społeczną, która funkcjonuje obok społeczności starofordońskiej coraz częściej włączając się do lokalnych aktywności. Są to osadzeni z Zakładu Karnego. Wielu z nich korzysta z możliwości wykonywania różnych prac na rzecz dzielnicy. Uczestnicząc w nich, integrują się z lokalną społecznością i podlegają efektywniejszej resocjalizacji. Biorą też udział w programach edukacyjno-kulturalnych im dedykowanych np. „Kultura w pudle”³⁴¹, przygotowywanych przez lokalne stowarzyszenia. Podczas Świąt Starego Fordonu (miały miejsce już trzy edycje) organizowane jest zwiedzanie więzienia cieszące się ogromnym zainteresowaniem.

³⁴⁰ Raczyńska-Mąkowska E., *Aktywność społeczna w rewitalizacji. Niektóre przykłady bydgoskie*, [w:] *Innowacyjność w warunkach współczesnych miast*, red. Kaszukur A., Laska A., wyd. UKW, Bydgoszcz 2017, s.134-156.

³⁴¹ Przyp. Małgorzata Winter z Fundacji dla UKW wraz z filmowcem Yachem Paszkiewiczem realizowała w 2016 cykl warsztatów animacji w Zakładzie Karnym oraz wyprodukowała wspólnie z osadzonymi film o ich miejscu życia.

Kluczową rolę informacyjną wśród mieszkańców pełnią media społecznościowe. To one obecnie stanowią podstawową platformę komunikacji. Każda organizacja, każdy aktywny podmiot w Starym Fordonie posiada swoją stronę na Facebooku. Dynamika działań tamtejszych aktywistów jest tak duża, że prasa lokalna nie nadąża z przekazywaniem aktualnych informacji mieszkańcom. Ogranicza to dostęp do wiedzy tym, którzy nie korzystają z mediów elektronicznych. Dla nich przygotowuje się ulotki i plakaty umieszczane w głównych punktach miasteczka³⁴².

Ryc. IV. 29. Strona poświęcona historii Starego Fordonu – przygotowywana do projektu „Wirtualna Bydgoska”, współautorka projektu³⁴³.

³⁴² Adresy stron, dzięki którym można uczestniczyć w życiu dzielnicy:

<http://www.stary-fordon.pl/>

<http://staryfordon.pl/>

<http://www.fundacja.ukw.edu.pl/>

<https://www.facebook.com/fordonskiwyszogrod/>

<https://www.facebook.com/klub.marzenie/>

<http://www.sp04.republika.pl/>

<http://wislafordon.futbolowo.pl/>

<https://www.facebook.com/razemdlafordonu/>

<https://www.facebook.com/bydgoski.wyszogrod/>

<https://www.facebook.com/Fundacja-Fordo%C5%84ska-Moc-290982291040249/>

<https://www.facebook.com/Wisla774Fordon/?fref=ts>

<https://www.facebook.com/starofordonskispichlerzhistorii/?fref=ts>

<https://www.facebook.com/Walczymy-o-Stary-Fordon-1481994512055715/?fref=ts>

<https://www.facebook.com/groups/310079882779377/?fref=ts>

<https://www.facebook.com/stowarzyszeniemilosnikowstaregofordonu/>

³⁴³ Przy. Projekt „Wirtualna Bydgoska,” rozpoczęty w 2016 roku z udziałem autorki ma na celu udokumentowanie historii głównej ulicy Starego Fordonu. Oprócz dokumentacji technicznej,

Poniższa tabela to zestawienie działających w Starym Fordonie organizacji, stowarzyszeń i klubów obejmujących swoim działaniem różne środowiska.

Tab. IV. 30. Stowarzyszenia i organizacje pozarządowe aktywne w Starym Fordonie - stan z 2016 roku, oprac. autorki³⁴⁴.

Nazwa podmiotu/adres	Do kogo skierowane. Znaczenie liderów.	Charakter działalności, przykładowe działania
Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu/ http://www.stary-fordon.pl/	Osoby w różnym wieku. Duże znaczenie liderów.	Podmiot o najszerzym wachlarzu aktywności. Organizator Święta Starego Fordonu – jednej z największych społecznych imprez w kraju, organizator Wigilii Sarofordońskiej i wielu innych imprez dla mieszkańców, twórca rekonstrukcji historycznych, organizator koncertów, wystaw, oprowadzania po SF, spływów po Wiśle, orędownik rewitalizacji i przywrócenia miasta rzece, organizator Roku Wisły, w stałym kontakcie z Miastem, moderuje program rewitalizacji, współpracuje z konserwatorem zabytków, gospodarz Spichlerza-gdzie tworzy kolekcję zabytków ruchomych z Fordonu, w tym macew, współpracuje ze wszystkimi innymi podmiotami, a także z fordońskimi firmami. Cieszy się ogromnym uznaniem wśród mieszkańców Fordonu.
Rada Osiedla Stary Fordon/ http://staryfordon.pl/	Osoby w różnym wieku.	Działalność typowa dla rad osiedli. Aktywność z ramach Bydgoskiego Budżetu Obywatelskiego, czynny udział w konsultacjach społecznych dotyczących opracowania MPZP, współorganizator imprez kulturalnych integrujących mieszkańców, współpraca ze wszystkim stowarzyszeniami fordońskimi, w tym rola moderatora innych aktywności.
Fundacja dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego/ http://www.fundacja.ukw.edu.pl/	Głównie ludzie młodzi i w średnim wieku. Duże znaczenie liderów	Rewitalizacja społeczna i przez sztukę. Organizacja wystaw, koncertów, warsztatów. Gospodarz synagogi, społecznej kawiarni, ogrodu społecznego i Warsztatu, działania w ramach programu Fordon Miasteczko Sztuki, inicjator Społecznego Planu Rewitalizacji poprzedzonego konsultacjami społecznymi, autorzy Spacerownika po Fordonie i aplikacji. Do swojej działalności włączają osadzonych z fordońskiego więzienia, realizują projekty w oparciu o crowdfunding

ikonograficznej, spisywane są wywiady z mieszkańcami poszczególnych budynków, dokumentowane ich pamiątki, nagrywane rozmowy. Całość zostanie zamieszczona na stronie internetowej, jako multimedialny przewodnik.

³⁴⁴ E. Raczyńska-Mąkowska, *Stary Fordon. Od...*

Klub Marzenie 50+/ https://www.facebook.com/klub.marzenie/	Osoby starsze	Program kulturalny dla osób starszych, współorganizacja imprez w Starym Fordonie, aktywizacja starszego pokolenia, włączanie go do konsultacji społecznych
FKS Wisła Fordon/ http://wislafordon.futbolowo.pl/	Dzieci i młodzież	Promocja Fordonu przez sport- drużyny piłkarskie, liga, aktywny udział w imprezach organizowanych przez SMSF
Szkoła Podstawowa Nr 4/ http://www.sp04.republika.pl/	Uczniowie szkoły i rodzice	Współudział w imprezach organizowanych przez SMSF, popularyzacja historii Fordonu wśród dzieci, warsztaty plastyczne
Stowarzyszenie RAZEM dla Fordonu/ https://www.facebook.com/razemdlafordonu/	Osoby w różnym wieku. Duże znaczenie lidera.	Stowarzyszenie ma na celu integrację mieszkańców z dzielnic Fordonu i okolic. Organizacje imprez kulturalnych i sportowych, społecznych i charytatywnych. Najmłodszy podmiot – dotąd bez większych aktywności.
Stowarzyszenie Bydgoski Wyszogród/ https://www.facebook.com/bydgoski.wyszogrod/	Osoby głównie młode zainteresowane historią i turystyką. Duże znaczenie lidera.	Promocja dziejów Regionu przez pryzmat Grodu Wyszogród poprzednika Fordonu. Współpraca z Razem dla Fordonu.

Duża liczba aktywnych podmiotów powoduje, że pojawiają się konflikty pomiędzy poszczególnymi NGO-sami. Dotychczasowe obserwacje autorki skłaniają do wysunięcia tezy, że zróżnicowanie i powstające niezgodności powodują „twórczy ferment” i jeszcze większą aktywność. Marcus Miessen zwraca uwagę, że tylko pozornie konsensus jest wskazany w przypadku partycypacyjnych działań. W ostateczności prowadzi on do zbiorowej bierności. Model konfliktowy powinno się rozumieć jako bardziej aktywny i w większym stopniu zakładający uczestnictwo³⁴⁵. Konsensus oznaczać może często spadek interakcji, jej brak powoduje zastój, stąd wzajemne ścieranie się interesów poszczególnych podmiotów stanowi pożądany element gry, zwłaszcza ze zwierzchnimi jednostkami miejskimi.

³⁴⁵ Miessen M., *Koszmar partycypacji*, W-wa 2016, s. 169.

Fot. IV. 31. Warsztaty animacji na dzieci prowadzone przez twórcę polskiego teledysku Yacha Paszkiwicza (+2017), lato 2016, fot. autorka.

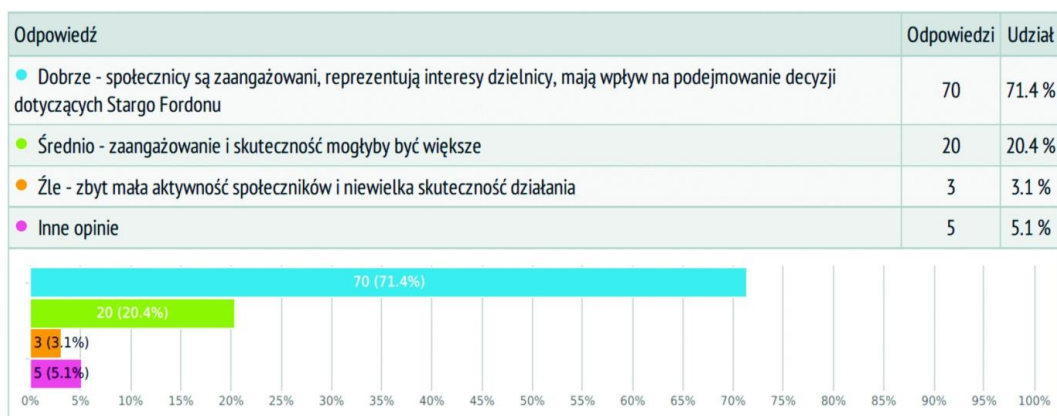
IV. 6. 2. Badania społeczności lokalnej - Sondaż 2.

Autorka dla celów niniejszej dysertacji przeprowadziła sondaż internetowy, zadając mieszkańcom Starego Fordonu pytania o przyszłość ich dzielnicy oraz gotowość na zmiany wynikające z procesu odnowy. Poprosiła także o ocenę dotychczasowej działalności NGO.

Tab. IV. 32. "Sondaż 2."- pytanie o aktywność stowarzyszeń

W Starym Fordonie działa kilka podmiotów, których aktywność wiąże się m.in. z rewitalizacją dzielnicy. Jak Pani/Pan ocenia tę aktywność?

Wybór opcji, odpowiedziano 98x, brak odpowiedzi 0x

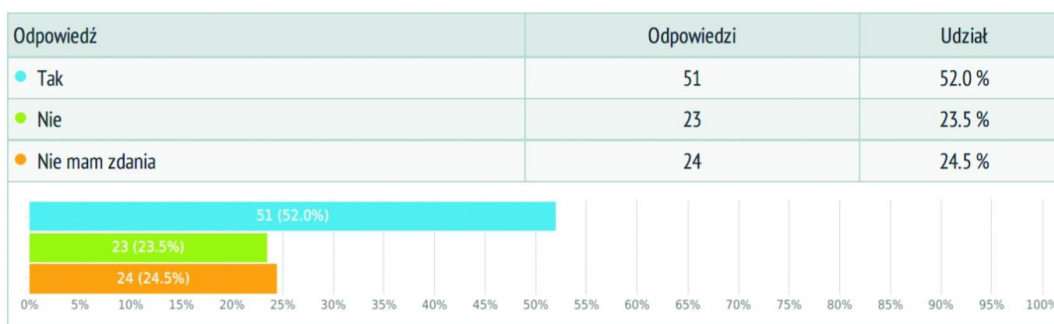

Zdecydowana większość wysoko oceniła aktywność organizacji pozarządowych. Można postawić tezę, że taka opinia bierze się również z faktu, że respondenci są uczestnikami aktywności organizowanych przez lokalne podmioty.

Tab. IV. 33. "Sondaż 2."- pytanie o możliwość uczestnictwa w działaniach osób mieszkających poza dzielnicą

Czy chciałaby Pani/Pan większego udziału mieszkańców innych dzielnic Bydgoszczy w życiu Starego Fordonu?

Wybór opcji, odpowiedziano 98x, brak odpowiedzi 0x

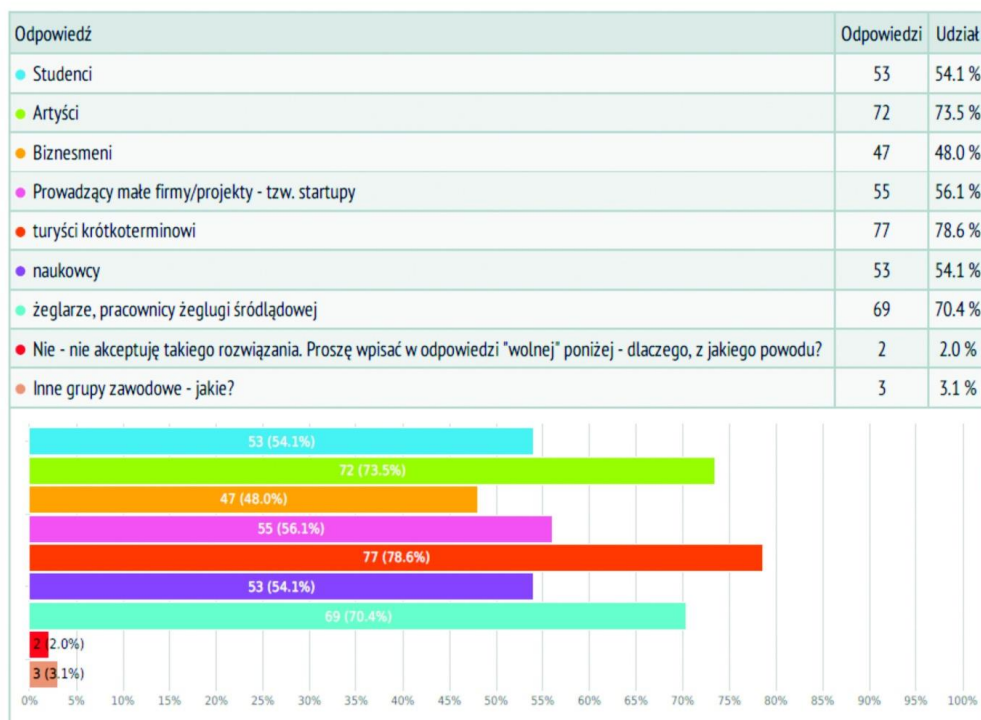
Ponad 50 % pytaných chętnie widziałyby w życiu Starego Fordonu osoby z innych dzielnic Bydgoszczy, ale niemal tyle samo jest temu przeciwna lub nie ma zdania. Świadczy to o chęci utrzymania pewnej izolacji w stosunku do większej, zwierzchniej Bydgoszczy, niechęci do niej wynikającej zarówno z historii, jak i wieloletnich zaniedbań i zaniechań ze strony bydgoskiej administracji. Taki wynik to także potwierdzenie poczucia tożsamości mieszkańców. Równowaga odpowiedzi stanowi zaś potwierdzenie, że społeczność starofordńska jest obecnie gotowa na kolejne kroki w stronę współczesnych przekształceń, mając rozwinięte poczucie własnej odrębności. Istotnym zagadnieniem, wspomnianym już we wcześniejszym rozdziale jest poczucie swojskości, które w przypadku Starego Fordonu jest bardzo widoczne i stanowi o specyfice miejsca. Krystyna Pawłowska podkreśla w swojej książce znaczenie i charakter związków, jakie zachodzą pomiędzy ludźmi wspólnie zamieszkującymi określone miejsce, poczucie bycia u siebie i wśród swoich, a także gotowość na otwarcie się na zewnątrz i asymilację „nowego”³⁴⁶.

³⁴⁶ Pawłowska K., *Idea swojskości miasta*, Kraków 2011, s. 6-7.

Tab. IV. 34. "Sondaż 2."- pytanie o akceptację nowych mieszkańców

Czy zaakceptowałyby Pani/Pan pojawienie się w swojej społeczności nowych mieszkańców, którzy zajmowałiby przeznaczone dla nich lokale, budynki i mieszkali w nich przez pewien okres czasu w związku z wykonywanym przez nich zajęciem. Jeśli tak - proszę zaznaczyć grupy akceptowane

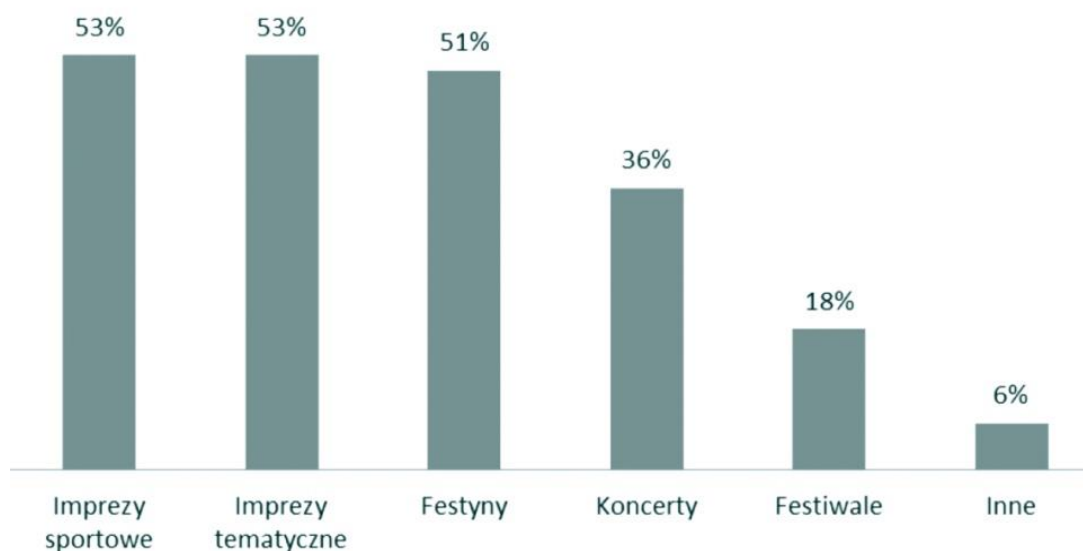
Wybór, więcej możliwości, odpowiedziano 98x, brak odpowiedzi 0x

- lekarze, prawnicy, biura rachunkowe,
- Wszyscy, biznesmenów tu nie ściągamy
- turystyka rodzinna ze zwierzętami

Odpowiedzi na kolejne pytanie potwierdzają, że mieszkańcy Starego Fordonu zdają sobie sprawę z potencjału swojej dzielnicy i wiedzą dla kogo mogłaby być atrakcyjna. Najlichniesze odpowiedzi dotyczą możliwości zamieszkania w Starym Fordonie artystów, krótkoterminowych turystów, osób związanych z żeglugą na Wiśle oraz ludzi młodych – studentów i startupowców. To wynik świadczący o rozwiniętej świadomości miejsca, w którym żyją respondenci, potwierdzający otwarcie się na nowych członków społeczności, ale takich których obecność wpłynie pozytywnie na charakter dzielnicy, podnosząc jej znaczenie. Trzeba jednak dodać, że ponad 50 % biorących udział w ankiecie to osoby w wieku od 36 do 55 lat.

Jednocześnie badania prowadzone przez grupę studentów socjologii UKW dały odpowiedź na pytanie jakiego rodzaju imprezy najbardziej odpowiadałoby mieszkańcom. Należy zwrócić uwagę, że badania prowadzone były przed rokiem 2013, a więc przed rozpoczęciem aktywnej działalności stowarzyszeń. Czas pokazał, że dokładnie tego rodzaju imprezy organizują lokalni aktywiści.

Ryc. IV. 35. Zainteresowanie formami imprez dla mieszkańców, np. badań studentów socjologii z 2012 dla Miejskiej Pracowni Urbanistycznej, (Archiwum MPU).

IV. 6. 3. Nowa społeczność

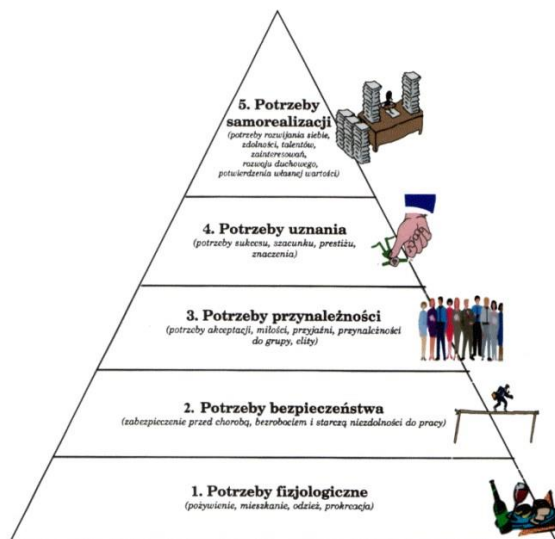
Działania społeczne w procesie rewitalizacji są równoważne co do ich wagi i znaczenia z „twardą” rewitalizacją obejmującą tkankę materialną. Budowanie nowej społeczności w sposób świadomy, w oparciu o znajomość potrzeb i możliwości mieszkańców oraz wyznaczone cele – pozwoli „odświeżyć” ją bez utraty najważniejszych cech.

Charles Montgomery, kanadyjski aktywista miejski w swej książce opisuje tak ważną, chociaż trudną do zmierzenia wartość, jaką jest poczucie szczęścia mieszkańców miast, zwracając uwagę, że jedną z głównych przyczyn poczucia zadowolenia jest świadomość bliskości, sąsiedztwa, życie pośród ludzi akceptowanych, znanych, we wspólnocie dającej poczucie integracji i bezpieczeństwa³⁴⁷. Autor powołuje się przy tym na badania profesora Johna Helliwella, który analizując kolejne edycje projektów World Values Survey i World Poll Instytutu Gallupa odkrył, że zadowolenie z życia, relacje z innymi ludźmi stają się ważniejsze niż wielkość dochodów. Jeśli faktycznie przyjąć za słuszne wyniki tych badań, to szanse na powodzenie procesu pozytywnych zmian w fordońskiej społeczności jeszcze bardziej rosną.

Z drugiej strony piramida Maslova przypomina o hierarchii potrzeb ludzkich, która porządkuje procesy kolejnych wyborów i aktywności³⁴⁸.

³⁴⁷ Montgomery Ch., *Miasto szczęśliwe. Jak zmienić nasze życie, zmieniając nasze miasta*, Kraków 2015, s. 60-67.

³⁴⁸ http://www.zarzyccy.pl/p_piramida-potrzeb-maslowa.html, (wejście: 20.04.2017).

Ryc. IV. 36. Piramida Maslova.

Dysponując diagnozą społeczności starofordońskiej, uwzględniając jej dotychczasową aktywność opartą na działaniach lokalnych organizacji pozarządowych można określić jej docelowy profil. Powinien on spełnić oczekiwania obecnych mieszkańców, poszerzając jednocześnie spektrum społeczności o akceptowane grupy społeczne co stanowić będzie czynnik miastotwórczy.

Miasto potrzebuje wyraźnego udziału obywateli w zarządzaniu, a także otwartych debat na temat swego rozwoju. W zaspokojeniu tej potrzeby pomóc może sfera działań kulturalnych. Przedsięwzięcia kulturalne powinny tworzyć lokalne więzi: umacniać kapitał społeczny i budować nowoczesną wspólnotę. Szczególne znaczenie w tworzeniu bazy/spoiwa integrującego lokalnych aktywistów ma promocja wielokulturowości wynikającej z historii miasteczka, czytelnej w przestrzeni i rozwijanej w działalności kulturalnej.

Społeczność Starego Fordonu może stanowić exemplum do badań nad przyszłością niewielkich ośrodków, jako *polis* związanych administracyjnie ze zwierzchnim miastem.

Richard Florida, twórca pojęcia "klasa kreatywna"³⁴⁹, której to przypisywano siłę sprawczą w ratowaniu zdegradowanych, zamkniętych społeczności, dziś z perspektywy

³⁴⁹ Florida R., *Narodziny klasy kreatywnej*. Warszawa 2010: Narodowe Centrum Kultury. **Klasa kreatywna** to socjoekonomiczny termin, którym ekonomista i socjolog Richard Florida, profesor i dyrektor Martin Prosperity Institute w Rotman School of Management Uniwersytetu Toronto, określił klasę będącą główną siłą napędową rozwoju ekonomicznego miast postindustrialnych w Stanach Zjednoczonych. "Superkreatywny rdzeń": grupa ta obejmuje około 12% zawodów wykonywanych przez Amerykanów. Dotyczy szerokiego zakresu dyscyplin od nauki poprzez inżynierię, edukację, programowanie komputerowe, prace badawczo-rozwojowe, jak również osób związanych ze sztuką, projektowaniem i mediami. Florida uważa, że przedstawiciele tej grupy „w pełni angażują się w proces twórczy” (2010, s.83) . Superkreatywny rdzeń jest postrzegany jako nowatorski, opracowujący produkty komercyjne i dobra konsumpcyjne. Głównym celem zawodowym jego członków jest szukanie kreatywnych i nowatorskich rozwiązań. „Ich praca wiąże się nie tylko z rozwiązywaniem, ale

czasu, nie ocenia już tak wysoko rezultatów aktywności tej grupy. Polska, co prawda skorzystała z doświadczeń Florydy z dużym opóźnieniem, a nasza lokalna wersja klasy kreatywnej, jako panaceum na zbudowanie nowej, lepszej społeczności, sprawdziła się tylko w niektórych miejscach w kraju³⁵⁰. Sam Floryda dostrzega dziś błędną ocenę znaczenia takich socjologicznych iniekcji. Mówi: „Walcząc o przetrwanie, społeczności wykluczone i zagrożone wykluczeniem generują nieograniczone pokłady działania twórczego, na którym można budować niesamowite rzeczy – możemy je wykorzystać. Potrzebujemy przy tym nowej umowy społecznej. Jej stary model polegał na tym, że jednostce wykluczonej mówimy: jeżeli jesteś biedny, damy ci socjał, mieszkanie, zasiłek, nie pozwolimy ci głodować, pomożemy ci materialnie”. Myślę, że we współczesnym społeczeństwie ci ludzie potrzebują czegoś innego – działań wynikających z założenia „pomożemy ci realizować twój potencjał, rozwijać talenty, zainwestujemy w twoją edukację, kreatywność, twoje wyznaczenie sobie celu pracy – bez względu na to, co uznasz, że ma nim być. A ty będziesz musiał nam to jakoś zwrócić – nie będziesz mógł spocząć na laurach. Jesteś częścią społeczeństwa i umowy społecznej. Nie musisz być bogaty, zainwestujemy w ciebie, ale będzie to umowa bilateralna.” Musimy odejść od celów stricte indywidualistycznych i zwrócić się ku kulturze „osiągnięć wspólnot miejskich”³⁵¹. Floryda przyznaje, że potencjału kreatywnego należy poszukiwać bezpośrednio w zastanej społeczności lokalnej, widząc jednocześnie, że „importy” w wielu miastach zakończyły się niechcianą przecież, pełną gentryfikacją³⁵². Oczywiście otwarcie na nowych członków wspólnoty jest ważne i nie należy z niego rezygnować, stawiając jednak przede wszystkim na lokalne możliwości i rozwijając lokalną aktywność. W przypadku Starego Fordonu taki model może

---

i z wyszukiwaniem problemów” (Floryda 2010, s. 84). Twórczy profesjonaliści: to klasyczni pracownicy o gruntownym przygotowaniu naukowym działający w sektorach takich jak służba zdrowia, biznes, finanse, prawo i edukacja. „Ludzie ci zajmują się twórczym rozwiązywaniem konkretnych problemów, korzystając z rozległej wiedzy” nabytej w toku wyższej edukacji (Floryda 2010, s.84). „Superkreatywny rdzeń”: grupa ta obejmuje około 12% zawodów wykonywanych przez Amerykanów. Dotyczy szerokiego zakresu dyscyplin od nauki poprzez inżynierię, edukację, programowanie komputerowe, prace badawczo-rozwojowe, jak również osób związanych ze sztuką, projektowaniem i mediami. Floryda uważa, że przedstawiciele tej grupy „w pełni angażują się w proces twórczy” (2010, s.83). Superkreatywny rdzeń jest postrzegany jako nowatorski, opracowujący produkty komercyjne i dobra konsumpcyjne. Głównym celem zawodowym jego członków jest szukanie kreatywnych i nowatorskich rozwiązań. „Ich praca wiąże się nie tylko z rozwiązywaniem, ale i z wyszukiwaniem problemów” (Floryda 2010, s. 84). Dodatkowo do klasy kreatywnej zalicza się znacznie mniej licznych przedstawicieli bohemy. Floryda przewiduje, że klasa kreatywna stanie się głównym motorem wzrostu gospodarczego i w przeciągu następnego dziesięciolecia stworzy kolejne 10 milionów miejsc pracy.

³⁵⁰ Klincewicz K. (red.), *Klasa kreatywna w Polsce. Technologia, talent i tolerancja, jako źródła rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW, Warszawa 2012.

³⁵¹ Floryda R., *Do diabła z klasą kreatywną*, „Magazyn MIASTA” #10 Radykalizm miejski, 2(10)2015.

³⁵² Bardzińska-Bonnenberg T., *On gentification of historical districts in Poznan*, “Future of Cities, Cities of Future, Technical Transactions – Architecture”, 1A/1/2012, Issue 1 year 109.

zaistnieć w pełni, gdyż ostatnie pięć lat pozwoliło „dojrzeć” mieszkańcom do indywidualnej aktywności.

Wyniki przeprowadzonego sondażu (Sondaż 2.) oraz wywiady wskazują na zainteresowanie obecnością przedstawicieli innych profesji, a także turystów, którzy wnieśliby do miasteczka powiew „nowego”, zmieniliby „pejzaż” ludzki, ale przede wszystkim przyczyniliby się do podniesienia atrakcyjności Starego Fordonu, z szansą na efekt domina i ściągnięcie kolejnych „wizjów” miejskiego przedstawienia. Dodać przy tym należy, że konsekwencją takiego przeorganizowania społeczności byłyby nowe miejsca pracy dla obecnie bezrobotnych mieszkańców i większe dochody z usług. Nową społeczność tworzyliby tzw. stayers – mieszkańcy stali oraz movers – mieszkańcy przenoszący się, w tym wypadku czasowi. Zjawisko "ruchliwości mieszkaniowej" powinno być monitorowane, by ustrzec się gentryfikacji z jednej strony i regresu z drugiej³⁵³.

Tak więc obok stałych mieszkańców Starego Fordonu, drugą grupą której należy według autorki rozprawy dedykować tę przestrzeń jest grupa „tymczasowa” – w skład której wchodzić będą: studenci pobliskiego Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczego, artyści realizujący miejskie programy rezydencjonalne, turyści zatrzymujący się na szlaku lądowym lub wiślanym, ludzie młodzi rozpoczynający swoją zawodową drogę w ramach startupów. Można nazwać za Floridą tę grupę klasą kreatywną, aczkolwiek nie jest to dokładnie ten sam profil.

Ruchliwość, tymczasowość jaka zaczyna charakteryzować współczesne społeczeństwo może być zagrożeniem dla zamieszkiwanej przestrzeni, narażając ją na brak chęci wchodzenia w bliższe interakcje³⁵⁴ – jak w takiej sytuacji myśleć o budowaniu MIEJSCA, przestrzeni magicznej?

Wydaje się, że przy zastosowaniu właściwej polityki lokalowej w połączeniu ze wszystkimi innymi atutami Starego Fordonu – jest to możliwe. Lokalizacja mieszkaniowa może stać się unikatowa dzięki bliskości funkcji: kulturowej, rekreacyjnej, usługowej, dzięki niepowtarzalności, jaką daje małomiasteczkowa przestrzeń „doprawiona” tyloma unikalnymi walorami. Przestrzeń, która zamieniając się w miejsce w procesie rewitalizacji wymagającym upływu czasu – stanie się pożądana przez moversów. To oni wprowadzą do miasteczka powiew młodości, atmosferę twórczą, kreatywne myślenie. To im bliżej do działań w przestrzeni publicznej.

W dobie zaawansowanych technologii MIEJSCA jest często wypierane przez przestrzeń wirtualną, osłabiającą więzi międzyludzkie, dlatego tak ważne jest znalezienie sposobu by wyposażenie przestrzeni realnej stało się na tyle atrakcyjne, by nie tylko chciało się w niej przebywać, ale i czynnie brać udział w różnego rodzaju aktywnościach tworzących jej tożsamość.

³⁵³ Węclowicz G., *Geografia społeczna miast*, PWN, Warszawa 2007, s. 160-165.

³⁵⁴ Paprzyca K., Janik B., *Preferencje użytkowników przestrzeni miasta – zróżnicowanych „miejsc.”*, [w:] *Miejsce, nie miejsce...*, s. 43-44.

Oddalenie i izolacja Starego Fordonu może ponownie okazać się walorem tego miejsca. Bydgoszcz stanowi dla jego mieszkańców obszar, w którym pracują i korzystają z większości usług. Ludziom kształującym Stary Fordon pozostaje właściwe wykorzystanie istniejącej substancji, postawienie na unikalność miejsca, na walory, jakich nie posiada Bydgoszcz - wykorzystanie swojego położenia – we wszystkich znaczeniach tego słowa. Tak mały obszar jakim jest Stary Fordon ma z pewnością większe szanse na szybkie poddanie się procesom pozytywnych przekształceń, niż jednostka większa, generująca więcej problemów. Łatwiej osiągnąć pożądany efekt, w ramach niewielkiej struktury, szybciej można uporządkować problemy lokalowe, remontowe, charakter zabudowy, przy jednoczesnym kontrolowaniu zjawisk związanych z gentryfikacją.

IV. 6. 4. Podsumowanie rozdz. IV. 6. Stowarzyszenia - aktywność społeczności Starego Fordonu

Przeprowadzone badania pozwalają na następujące konkluzje odnośnie starofordońskiej społeczności:

- Zasadne jest docelowe stworzenie biura, ciała koordynującego działalność wszystkich stowarzyszeń i organizacji, które czuwać będzie zarówno nad korelacją realizacji poszczególnych programów aktywności, jak i określi priorytety, na których oparte będzie budowanie nowoczesnej społeczności lokalnej. Jednak w obecnej chwili aktywność poszczególnych podmiotów, wynikająca także z potrzeby wzajemnej rywalizacji – wydaje się bardziej twórcza i potrzebna dzielnicy, stanowiąc pośredni etap w dążeniu do tworzenia się nowej społeczności.
- Po okresie pewnej homogeniczności, działalność aktywistów przyczyniła się do wzrostu gotowości mieszkańców na przyjmowanie i akceptowanie nowych członków społeczności, a także osób przebywających czasowo na terenie Starego Fordonu. Uruchomi to proces zmiany, „unowocześnienia” i otwarcia, przy jednoczesnym zachowaniu tożsamości i budowaniu potencjału miasteczka na tradycji zarówno trzech kultur, jak i historii odrębnej jednostki miejskiej.
- Struktura demograficzna Starego Fordonu wskazuje na istniejący potencjał, jaki tworzy przeważająca grupa mieszkańców w wieku produkcyjnym.
- Mieszkańcy Starego Fordonu są świadomi atrakcyjności swojej dzielnicy i zainteresowani jej odnową także poprzez zmiany w strukturze społecznej. Chętnie widzą wśród nowych członków społeczności artystów, ludzi młodych i związanych z Wisłą.
- Otwarcie mieszkańców Starego Fordonu w mniejszym stopniu dotyczy udziału w ich życiu członków społeczności innych dzielnic Bydgoszczy. Czytelna jest wśród mieszkańców idea swojskości. Zrównoważenie tych relacji stanowi istotny czynnik w tworzeniu nowoczesnej społeczności w odnowionej historycznej dzielnicy.

- Elementem lokalnej społeczności kształtującym również jej wizerunek są więźniowie osadzeni w fordońskim Zakładzie Karnym. Uczestnicząc w pracach na rzecz dzielnicy, integrują się z lokalną społecznością i podlegają efektywniejszej resocjalizacji. Docelowo więzienie może stać się kolejną atrakcją Starego Fordonu.
- Mieszkańcy Starego Fordonu, a szczególnie aktywiści działający w ramach lokalnych NGO, są gotowi na przemiany, jakim musi podlegać społeczność lokalna, by sprostać oczekiwaniom wynikającym z nowoczesnego wizerunku historycznej dzielnicy.
- Dotychczasowe duże zainteresowanie mieszkańców organizowanymi wydarzeniami świadczy o właściwym kierunku działania NGO-sów w sferze kultury i sztuki.
- Duża grupa osób bezrobotnych stanowi naturalne zaplecze do obsługi miejsc pracy powstałych w wyniku odnowy dzielnicy.

Na drodze do budowania nowoczesnej społeczności stoi szereg ograniczeń wynikających z kondycji Starego Fordonu. Samoświadomość mieszkańców, poczucie tożsamości i gotowość na przemiany jest konfrontowana z ich trudną sytuacją życiową i pierwszoplanową koniecznością zapewnienia podstawowych potrzeb.

Powyższe konkluzje pozwalają na sformułowanie działań skierowanych na rozwój lokalnej społeczności.

1. Społeczność Starego Fordonu docelowo powinna składać się z rdzenia, jaki stanowić będą stali mieszkańcy oraz grupy "zewnętrznej" o zmiennym składzie. Wspólnie grupy te kształtować będą nowy wizerunek dzielnicy.
2. Grupa "zewnętrzna" zgodnie z przeprowadzonymi badaniami, powinna się składać z artystów, studentów, osób związanych (w uproszczeniu) z Wisłą, turystów i biznesmenów. Ta grupa powinna funkcjonować w przestrzeni aktywizując całą społeczność. Akceptacja „spadochroniarzy” przez „tubylców” jest warunkiem powodzenia zmian przestrzeni społecznej. Mieszkańcy nie mogą poczuć się „kolonizowani” przez obcych.
3. Promocja idei „Fordon - jedno miasto – trzy kultury” powinna stać się spoiwem aktywności społecznej i znakiem rozpoznawczym, przyciągającym gości. Wskazane byłoby połączenie lokalnych podmiotów w ramach powołanej fundacji.
4. Oferta Starego Fordonu musi być dostosowana do docelowego profilu wspólnoty lokalnej, a więc uwzględniać odpowiedni zasób lokali przeznaczonych na pracownie i czasowe rezydencje artystyczne, mieszkania studenckie, przestrzenie użytkowe dla potrzeb startupów, otwarte przestrzenie półpubliczne w ramach shared spaces.

5. Stworzenie domów sąsiedzkich (community center), które mogłyby być prowadzone przez bezrobotnych lub osadzonych³⁵⁵ i będą ukierunkowane na działania w obszarze kultury.
6. Zbudowanie stałej współpracy z uczelniami wyższymi, ze szczególnym uwzględnieniem Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego, którego kampus znajduje się niedaleko Starego Fordonu. Pozwoli to na stworzenie tradycji miejsca nie tylko zamieszkania dla studentów, ale i ich pracy, zabawy i być może przyszłości³⁵⁶.
7. Wskazane jest dla budowania nowej lokalnej wspólnoty stworzenie centralnie usytuowanego miejsca, dzielnicowego „ratusza”, a więc obiektu publicznego, który obsługiwać będzie zadania publiczne, obywatelskie, informacyjne. Może to być rodzaj funkcjonalnego combo, które pozwoli mieszkańcom jeszcze bardziej czuć się gospodarzami swojej dzielnicy. Inkluzywność stanowić będzie jeden z jego podstawowych walorów.
8. Turyści krótkoterminowi to grupa, którą wiązać należy z niewielką bazą noclegową umieszczoną w prywatnych domach.
9. Rezydencje artystyczne i pobyty plenerowe powinny początkowo funkcjonować za pośrednictwem Galerii Miejskiej BWA, ale docelowo za ich utrzymanie winien odpowiadać wyspecjalizowany podmiot lokalny. Dotychczasowo rolę moderatora takich działań pełni Małgorzata Winter - historyk sztuki i aktywistka, organizująca różnorodne akcje artystyczne min. z Elżbietą Jabłońską, Yachem Paszkiewiczem czy Dorotą Podlaską.
10. Akceptacja przyjmowania osób związanych z żeglugą na Wiśle wiąże się bezpośrednio z koniecznością budowy mariny wraz z całą infrastrukturą.
11. Uniemożliwienie segregacji przestrzennej mieszkańców przez wprowadzenie zabudowy plombowej a nie zespołów domów.
12. Wszelkie działania winny charakteryzować się perspektywnością, dzięki której budowanie lokalnej wspólnoty będzie procesem, możliwie dynamicznym, otwartym.

---

³⁵⁵ Domy sąsiedzkie to finansowane lub współfinansowane ze środków miasta miejsca (lokale), których cała przestrzeń oddana jest wyłącznie na aktywność lokalną mieszkańców, a głównym celem działania jest wspieranie działań lokalnych i integracja sąsiedzka. Dom sąsiedzki nie ma ogólnie ustalonego programu zajęć - to pomysły mieszkańców, grup nieformalnych i organizacji pozarządowych tworzą na bieżąco plan działania takiego miejsca. W domu sąsiedzkim mieszkańcy mogą m.in. spotkać swoich sąsiadów, uczyć się nawzajem nowych rzeczy (sąsiedzkie warsztaty i szkolenia) organizować spotkania lub po prostu razem spędzać czas. Domy sąsiedzkie są zwykle otwarte od rana do wieczora, często także w weekendy. W domach sąsiedzkich mieszkańcy mogą sami być gospodarzami lub współgospodarzami (z pracownikami instytucji/organizacji prowadzącej dom sąsiedzki). W domu sąsiedzkim mieszkańcy mogą m.in. uczyć się nawzajem nowych rzeczy (sąsiedzkie warsztaty i szkolenia) organizować spotkania lub po prostu razem spędzać czas.

³⁵⁶ Autorka od kilku lat prowadzi plenery rysunkowe w Starym Fordonie oraz realizuje ze studentami Wzornictwa zadania projektowe w ramach prowadzonych zajęć.

13. Konieczna jest polityka lokalowa prowadzona przez ADM w ramach specjalnego programu dostosowanego do potrzeb programu rewitalizacji i docelowego profilu dzielnicy.
14. Proces budowania nowoczesnej społeczności lokalnej odniesie sukces, kiedy oprócz poprawy wskaźników monitorujących warunki życia, mieszkańcy przestaną rozważać opuszczenie Starego Fordonu, a wręcz przeciwnie, zaczną wiązać z nim przyszłość swoją i swoich dzieci.
15. Stworzenie przez miasto Bydgoszcz warunków do funkcjonowania wspólnoty lokalnej o znamionach samodzielnej społeczności miejskiej.

IV. 7. Rola kultury i sztuki w procesie rewitalizacji, aktywizacja społeczna

Jak wynika z badań źródłowych znaczenie kultury i sztuki dla udanego procesu rewitalizacji należy zaliczyć do priorytetowych. Charakter miasteczka, jego skala, historia, a także dojrzała już część społeczności lokalnej stanowią doskonałą bazę do budowania programów artystycznych podnoszących skuteczność rewitalizacji.

Udział sztuki w rewitalizacji środowiska miejskiego uważany jest obecnie za jedną z jej najważniejszych funkcji, przy czym obecnie zmieniają się „kryteria” zaistnienia sztuki. Dotąd punkt ciężkości stawiany był na walorach estetycznych, niezależnych od uwarunkowań, kontekstu: sztuka "sama dla siebie". Obecnie wykształcił się paradygmat, iż sztuka winna być *site-specific* - związana z miejscem, w którym się pojawia. Pojęcie przynależności do miejsca obejmować może tematykę dzieła, nawiązanie do historii, ale przede wszystkim dzieło sztuki publicznej jest wtedy wartościowe dla miejsca, jeśli je współtworzy, nadaje mu charakter i tożsamość, staje się zarówno elementem większej urbanistycznej całości, jak i znakiem szczególnym³⁵⁷.

Identyfikowanie miejsca za pomocą sztuki ma już w Starym Fordonie swoją tradycję. Taka artystyczna akupunktura społeczeństwa prowadzona jest od trzech lat w różnych częściach miasteczka, szczególnie w tzw. „Warsztacie”, dawnej księgarni adaptowanej na przestrzeń do działań artystycznych oraz w synagodze. Jest to oferta skierowana do mieszkańców miasteczka – zarówno dzieci, jak i osób starszych – warsztaty ceramiki, robienia witraży, tkaniny artystycznej, sitodruku, ale również nauka animacji, warsztaty teatralne i filmowe. Mają one stałych uczestników, także spoza Starego Fordonu - przyjeżdżają z odległych dzielnic Bydgoszczy, a także z Torunia. Szczególnie interesujące są działania artystyczne z udziałem osadzonych w fordońskim więzieniu; wspomniany już projekt „Sztuka z pudle”, w ramach którego były kręcone teledyski więzienne prezentowane później na przeglądzie w Synagodze.

Aktywność artystyczna dotyczy zarówno upowszechniania szeroko pojętej sztuki poprzez włączenie mieszkańców w różnego rodzaju realizacje, ale również przez prezentacje twórczości artystów profesjonalnych – reprezentujących zarówno sztuki

---

³⁵⁷ Taborska H., *Współczesna sztuka publiczna. Dzieła i problemy*, Warszawa 1996, s. 9.

wizualne, teatr, jak i różnego rodzaju gatunki muzyki. Zdaniem autorki, działania te powinny wyjść zdecydowanie bardziej w przestrzeń publiczną, stając się załącznikiem akupunktury miasta, anektując je do tych celów i wprowadzając tradycję takiej funkcji w kolejnych obszarach miasteczka. Oprócz ulic i placów nadaje się do tego celu polana nadwiślańska „zrezerwowana” zwyczajowo na festyny i imprezy o „lżejszym” charakterze. Synagoga i przestrzeń za nią – pierwszy w Bydgoszczy ogród społecznościowy powinny oddziaływać na kolejne przestrzenie. Nieuporządkowanie sprzyja artystycznym aktywnościom - zarówno takim, które mogą pozostać dłużej w przestrzeni jak i tym, które związane są z konkretną akcją, performance itd.

Małgorzata Winter, wieloletni dyrektor Centrum Sztuki Współczesnej Zamek Ujazdowski w Warszawie, od trzech lat jest stałym organizatorem działań artystycznych w Starym Fordonie, liderem, którego znaczenie i zaangażowanie jest większe, niż zdaje się być oceniane³⁵⁸.

Ryc. IV. 37. Logo strony Miasteczka Sztuki, fragment wystawy Doroty Podlaskiej w Synagodze 2017.

Znaczenie liderów, przywódców jest na każdym etapie rewitalizacji jednym z najistotniejszych aktywów³⁵⁹. Nie tylko wymuszają wzrost potencjału przestrzeni, ale mają przede wszystkim własną wizję, którą realizują, przekonując do niej w przystępny sposób lokalną społeczność. Ideałem jest lider integrujący, mobilizujący do działania i ułatwiający wzajemną współpracę różnych grup. Konsekwencja Małgorzaty Winter zaczyna przynosić efekty. Jej idea Fordonu - "Miasteczka Sztuki" (Ryc.IV. 37.) gromadzi coraz większą rzeszę zainteresowanych, chociaż wydaje się, że stale zbyt mało jest wśród nich przedstawicieli lokalnej społeczności. Powodem może być niszowy charakter organizowanych imprez. Wystawy współczesnych artystów, performance, koncerty muzyki awangardowej – nie jest to repertuar łatwy. By oswoić odbiorców ze sztuką „wyższą” liderka organizuje warsztaty rzemiosła artystycznego. Ostatnią inicjatywą jest projekt, w którym seniorzy wspólnie z osadzonymi prowadzą działania artystyczne zarówno na terenie więzienia, jak i w przestrzeni miejskiej (2018).

Stary Fordon potrzebuje upowszechnienia w skali ponadregionalnej. Trudno jest stworzyć zupełnie nowy projekt, trudno jest zbudować jego tradycję, ściągnąć gości i zapewnić im „atrakcje” podczas pobytu. Drogą pośrednią może być stały punkt programu w ramach imprezy kulturalnej organizowanej w sąsiednim Toruniu lub w

³⁵⁸ Małgorzata Winter, <http://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/56,35590,11014675,05-malgorzata-winter-artystka-i-performerka,,5.html> (wejście 15.08.2018).

³⁵⁹ Landry Ch., *Kreatywne miasto. Zestaw narzędzi dla miejskich innowatorów*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013, s.44.

Bydgoszczy, mających już swoją renomę i poszerzających zasięg działania o Stary Fordon. W pierwszym rzędzie mogłyby to być następujące projekty:

- Bydgoski Festiwal Prapremier – organizator Teatr Polski Bydgoszcz,
- Międzynarodowy Festiwal Operatorów Filmowych Camerimage Bydgoszcz – organizator Fundacja Tumult Toruń,
- Festiwal "Bydgoska Woda" – organizator Urząd Miasta Bydgoszcz,
- Festiwal Teatrów Ulicznych – organizator Urząd Miasta Bydgoszczy,
- Bella Sky Way – festiwal światła – organizator Urząd Miasta Torunia,
- "Ster na Bydgoszcz" - organizator Urząd Miasta Bydgoszcz,
- "Vistuliada" - organizator - Urząd Marszałkowski Toruń.

Każda z tych imprez pozwala zarówno na działanie w obrębie przestrzeni miejskiej, jak i wykorzystanie konkretnych obiektów. Najważniejsze jest przekonanie organizatorów do Starego Fordonu – myślenie o nim, jako o wyjątkowym miejscu w szerszej skali, a nie tylko, jako o zdegradowanej dzielnicy Bydgoszczy.

Podczas rozmów z mieszkańcami autorka zauważyła wzrastające zainteresowanie działalnością artystyczną, organizowaniem różnego rodzaju akcji twórczych włączających mieszkańców. Wzajemne interakcje sprawdzają się najszybciej w niewielkich znajdujących się społecznościach i z tego względu Stary Fordon posiada szczególnie dobre warunki asymilacji sztuki. Mieszkańcy coraz częściej pytają o perspektywę organizacji wydarzeń kulturalnych na poziomie wyższym, niż wcześniej organizowane imprezy o charakterze ludycznym.

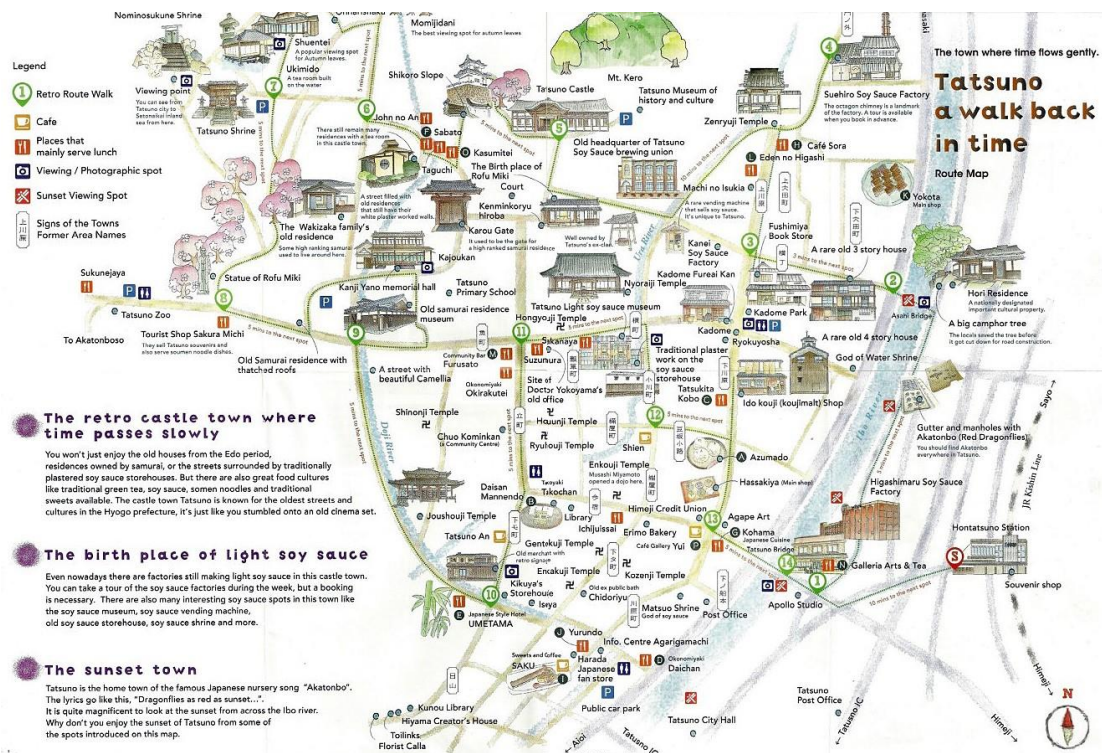
Fot. IV. 38. Projekt artystyczny –"Most" – mieszkańcy Starego Fordonu, artyści z Poznania, studenci UTP, 2015, fot. autorka.

Projekt Tatsuno. Budowanie tradycji miejsca poprzez organizowanie działań determinujących zagospodarowanie przestrzeni na potrzeby kultury autorka poznała dzięki doświadczeniom profesor Akiko Kusoi z Uniwersytetu w Kioto. Tatsuno jest satelitarnym miasteczkiem leżącym nieopodal Kioto.

Przypadek ten został zaprezentowany mieszkańcom w ramach Świąta Starego Fordonu. Przykład projektu Tatsuno pokazuje, że podobne problemy dotyczące

rewitalizacji i szukania sposobu na stworzenie miejsca np. poprzez wypełnienie go sztuką – mogą stać się elementem stymulującym na każdej szerokości geograficznej i w każdej kulturze³⁶⁰.

Ryc. IV. 39. Tatsuno - plan starego miasta z zaznaczonymi miejscami aktywności artystycznej, rzemieślniczej i realizacji rekonstrukcji historycznych, źródło : Beata Romanowicz, Dział Sztuki Dalekiego Wschodu, Muzeum Narodowe w Krakowie.

Tatsuno, kiedyś było nazywane "małym Kioto", bo charakteryzująca je niezwykła architektura należy do najznakomitszych przykładów japońskiej kultury. Niedawno niemal zdegradowana przestrzeń miasteczka opuszczonego przez mieszkańców, którzy wybrali do życia atrakcyjniejsze Kyoto, poddana została intensywnej rewitalizacji przez sztukę. Na początku jednak należało zdefiniować charakterystyczne, rozpoznawalne elementy kultury Tatsuno i tu sięgnięto do tradycyjnej kuchni, rzemiosła, wymierających zawodów – chodziło o zainspirowanie lokalnej społeczności do aktywności związanej z jej własnym poczuciem tożsamości. Następnie grupa mieszkańców pod kierunkiem prof. Kasuya dokonała wyboru pierwszych obiektów zabytkowych, które poddała niezbędnym pracom konserwatorskim i oddała w użytkowanie artystom. Prace te ograniczały się pierwotnie do niezbędnego minimum koniecznego do przystosowania obiektów do realizacji w nich projektów

³⁶⁰ Tatsumo Art Project, prof. Akiko Kasuya, Uniwersytet w Kyoto, materiały własne autorki. We wrześniu i październiku 2018 w Krakowie poraz pierwszy prezentowane będą prace artystów polskich i japońskich związanych z TAP, <http://news.o.pl/2018/08/28/tatsuno-art-project-manggha-krakow/#/> (wejście 25.08.2018).

artystycznych. Wspólne działania prowadzone przez powstającą wspólnotę moderowaną przez liderkę dały niesamowite efekty.

Organizowany pod kierunkiem profesor Kasuya od 2011 roku festiwal Tatsuno Art Project łączy japońskie dziedzictwo narodowe z międzynarodową sztuką awangardową. Organizatorzy zapraszają artystów, studentów i absolwentów uczelni artystycznych, ale także angażują lokalne środowisko, które wspólnie z profesjonalistami prezentuje swoją twórczość, prowadzi warsztaty, samo w sobie szuka atrakcji, którymi może zainteresować gości, wejść w interakcje z artystami. Wydarzenia w ramach festiwalu Tatsuno Art Project odbywają się w historycznych lokalizacjach (Ryc. IV. 39.). Oprócz wystaw organizowane są koncerty, spacerzy z przewodnikiem.

Pierwotnie oddolna inicjatywa zamieniła się w prestiżowy program, dzięki któremu udaje się remontować kolejne zabytki, udostępniać je artystom, mieszkać i przebywać w atmosferze sztuki totalnej. Projekt uzyskał duże wsparcie finansowe władz miasta, a udział w nim stał się obecnie wyróżnieniem, zaszczytem dla twórców, także zagranicznych. Skala tego przedsięwzięcia wykroczyła już daleko poza granice kraju, ale sposoby pracy i osiągnięte efekty mogą stanowić inspirację nawet dla Starego Fordonu.

W przypadku Tatsuno – sukces projektu oparto na identyfikacji przestrzeni – jego tożsamości, która stała się magnesem przyciągającym twórców. Stary Fordon budując swój wizerunek świadomie winien czerpać ze specyfiki swej zabudowy, klimatu, charakterystycznej atmosfery, a także jeszcze mocniej szukać związków z rzeką, jako wyróżnikiem przestrzennym fordońskiego MIEJSCA.

Szybki efekt „oswajania” przestrzeni starofordonńskiej na potrzeby sztuki może dać organizowanie plenerów studenckich w miasteczku. Wykorzystanie uczelni bydgoskiej i toruńskiej może nie tylko wpisać się w aktywne tworzenie atmosfery i zwracać uwagę na atrakcyjność zabudowy, krajobrazu itd., ale również przyczynić się do poprawy relacji między Bydgoszczą a Toruniem.

Fot. IV. 40. Akcja artystyczna na ścianie dawnej szkoły talmudycznej w ramach warsztatów prowadzonych przez M. Winter 2017, fot. autorka.

IV. 8. Nadwiślański Stary Fordon

Wisła stanowi obok wielokulturowej historii Starego Fordonu, jego główny walor. Nadal, obserwując politykę zwierzchniej Bydgoszczy, nie widać świadomego, konsekwentnego dążenia do wzmocnienia związku Wisły z przepływającą przez Bydgoszcz Brdą i Kanałem Bydgoskim. Królowa rzek nie kojarzy się mieszkańcom Bydgoszczy z ich miastem, a przecież to dzięki niej zyskuje ono dostęp do rozbudowanej międzynarodowej siatki dróg wodnych.

Lokalna społeczność Starego Fordonu od lat zabiega o „zaistnienie” dawnego miasteczka na mapach aktywności związanych z Wisłą i w tym zakresie zaczyna się tworzyć pozytywna atmosfera. Dotyczy ona jednak bardziej związków Fordonu z odległymi ośrodkami niż z samą Bydgoszczą.

W zakresie rewitalizacji konieczne jest szybkie przywrócenie Starego Fordonu rzece poprzez uporządkowanie nabrzeża, w duchu i skali małego miasteczka (Rozdz.IV.1.1.). Uruchomienie ścieżek i szlaków rowerowych wzdłuż Wisły, wiążących Fordon z sąsiadującymi ciekawymi miejscami (Rozdz.IV.4.), a następnie „odbudowa” dawnej „hafy” – fordońskiego portu, to najważniejsze inwestycje dotyczące przestrzeni. Kolejnymi krokami powinny być wszelkie działania zmierzające do planowego „wprowadzania” obecności rzeki w miasteczku, poprzez właściwe eksponowanie i otwieranie osi widokowych w kierunku rzeki, a także kształtowanie panoramy miasta z uwzględnieniem koniecznych uzupełnień zabudowy, w skali gwarantującej układ tarasowy, wypiętrzający się w głąb miasteczka (Rozdz. III.1.1.). Pierwszy plan panoramy, w którym większość stanowi zapleczo zabudowa i tyły parceli symbolizuje związek miasta z rzeką w ostatnich dziesięcioleciach. Ta sytuacja musi ulec zmianie.

Wisła może stanowić dla Starego Fordonu oś komunikacyjną, stać się elementem promocji na skalę międzynarodową. W sezonie przyplływają do brzegów miasteczka małe jednostki, których załogi chętnie zostałyby na dłużej, gdyby zapewniona była podstawowa infrastruktura i lokalne atrakcje.

Związek Fordonu z Wisłą "promuje" z pewnością istnienie wodowskazu na rzece i podawanie w ogólnopolskich komunikatach jej stanu właśnie w Fordonie³⁶¹.

O „nadwiślańskość” Starego Fordonu zabiegają członkowie stowarzyszenia miłośników miasteczka w ramach projektu Wisła 774 Fordon (liczba oznacza lokalizację Fordonu na 774 kilometrze rzeki). Rok 2017 był ogłoszony Rokiem Wisły. Bydgoszcz nie włączyła się do programu obchodów. Przedstawiciele Starego Fordonu uczestniczyli w spotkaniach miast nadwiślańskich, prezentując walory miasteczka i wpisując się na listę nadwiślańskich „atrakcji”. W ten sposób wykonany został pierwszy krok by Stary Fordon zaistniał w świadomości ogólnopolskiej jako miasto nad Wisłą.

---

³⁶¹ Stany wód w Polsce, <http://instytutmeteo.pl/aktualne-stany-rzek-w-polsce>, (wejście 15.08.2018).

Fot. IV. 41. Fordon znajduje się na 774 kilometrze Wisły, co wykorzystywane jest w akcjach promujących jego nadrzeczne położenie. fot. R.Prętki.

IV. 9. Miejsce Trzech Kultur

Stary Fordon posiada historię, która stanowi naturalną kanwę działań zmierzających do eksponowania, a przede wszystkim koegzystencji trzech kultur. Czytelny w przestrzeni miasta podział, utrwalany jest poprzez różnego rodzaju aktywności skierowane zarówno do mieszkańców, ale może jeszcze bardziej, do gości przybyłych do miasteczka

Projekt „Fordon - Jedno Miasto – Trzy Kultury” realizowany przez Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu poświęcony jest tej idei, skupiając się co roku na innym wyznaniu. Aktywność ta powinna docelowo łączyć nie tylko mieszkańców, ale i aktywizować proboszczów świątyń i otwierać się coraz bardziej na promocję wielonarodowościowej kultury i sztuki – tak potrzebną w ostatnich czasach.

Dobrym przykładem funkcjonowania przestrzeni o takim przeznaczeniu jest dzielnica 4 wyznań we Wrocławiu, w której działalność prowadzi „Fundacja Dzielnica Wzajemnego Szacunku 4 Wyznań”³⁶². Wydaje się, że w przypadku Starego Fordonu – skala miasteczka pozwoliłaby na szybkie i skuteczne „zaszczepienie” tej idei pod warunkiem ściślejszej współpracy pomiędzy poszczególnymi podmiotami (NGO-sy).

W kolejnych latach 2016, 2017 i 2018 projekt „Fordon – Jedno Miasto. Trzy Kultury” poświęcony jest innej z kultur. Przedstawiciele Stowarzyszenia Miłośników Starego Fordonu organizują wycieczki po miasteczku śladami poszczególnych nacji, odbywają się koncerty w świątyniach i synagodze, zbudowano pierwsze w Bydgoszczy

³⁶² Fundacja 4 wyznań, <http://www.fundacja4wyznan.pl/n/>, (wejście 03.08.2017).

lapidarium³⁶³ – na miejscu dawnego cmentarza ewangelickiego, a w następnym roku zostaną wyeksponowane macewy żydowskie.

Coraz więcej osób już wie, kto mieszkał w Starym Fordonie, jak ludzie tam żyli, kto znany pochodzi ze Starego Fordonu, jakie były obyczaje poszczególnych kultur, gdzie odbywały się sądy czarownic itd. To wszystko powoduje, że odbiorcy starofordońskiej przestrzeni zaczynają w zupełnie inny sposób ją postrzegać. To już nie przestrzeń, lecz MIEJSCE.

Miejsca niezwykle, jak pisze K.Pawłowska – istniejące – powinny być zachowane, eksponowane i promowane, a tam gdzie ich nie ma - powinny być tworzone³⁶⁴. Stary Fordon ma ich kilka, mimo niewielkiego obszaru, jaki zajmuje – ale to również stanowi o znaczeniu miasteczka. Są to miejsca związane ze znanymi postaciami, jak Oskar Kolberg, Jerome David Salinger (autor „Buszującego w zbożu”) czy Max Jacobsohn (dr Feelgood), lekarz Kennedy’ego i Marlin Monroe. Małe dwuklasowa szkoła talmudyczna była tak znana, że przyjeżdżali do niej Żydzi nawet z Ameryki. Powstaje autorski projekt tras zwiedzania Starego Fordonu Szlakiem Trzech Kultur³⁶⁵.

Ryc. IV. 42. Button II edycji projektu "Fordon - Jedno Miasto - Trzy Kultury 2017 – proj. autorka.

W ślad za wymienionymi aktywnościami potrzebne są kolejne zintegrowane działania. Zmiany zarówno w sferze materialnej podnoszące walory wizualne pokazywanej turystom zabudowy, stylizację otaczających je przestrzeni uwzględniającą tradycję wynikającą z kultur jakie tworzyły Stary Fordon.

³⁶³ Wspomiane wcześniej lapidarium zaprojektowane przez autorkę znajduje się na skwerze przy ulicy Cechowej (w miejscu dawnego cmentarza ewangelickiego). Składa się z fragmentów nagrobków wyłowionych przez członków SMSF z Wisły w 2015 roku przy bardzo niskim poziomie rzeki.

³⁶⁴ Pawłowska K., *Idea swojskości miasta*, Politechnika Krakowska, Kraków 2001, s.110.

³⁶⁵ *Sztetl...* 19 - autorka znalazła się w zespole przygotowującym program.

MIEJSCA, które poprzez synergię działań w sferze emocji i materii stają się „pełniejsze”, atrakcyjniejsze, zmieniają przestrzeń miasta w zjawisko wyjątkowe, przynajmniej w oczach jego mieszkańców. Wymaga to połączenia aktywności i woli.

A. Wallis używa pojęcia – *obszar kulturowy*³⁶⁶, określając go, jako wybrany fragment przestrzeni, który dla swoich użytkowników staje się miejscem wyjątkowym, szczególnym, określonym przez rozmaite wyobrażenia i symbole. Wykorzystanie tradycji współegzystowania przedstawicieli trzech kultur, wydaje się dla Starego Fordonu jednym z najważniejszych atutów. Zachowane trzy obiekty sakralne trzech wyznań, na czele z unikalną na tych terenach synagogą, charakter i skala zabudowy, zachowane pamiątki sztuki sepulkralnej, wreszcie bieżąca aktywność mieszkańców może stanowić bardzo silny fundament prowadzonego procesu rewitalizacji, a w konsekwencji pozwoli zbudować tradycje nowego miejsca pozbawionego uprzedzeń, promującego otwartość i akceptację „innego”.

Powodzenie jakim cieszy się krakowski Kazimierz potwierdza zasadność takiego założenia. Stary Fordon na swoją własną skalę może stać się pod tym względem miejscem wyjątkowym w tej części kraju. Na swoiste "odkrycie" czekają jeszcze wyjątkowej wartości pamiątki po społeczności żydowskiej, prezentacja kolekcji judaików fordońskich powierzonych SMSF i dotąd nieekspozowana. Wydaje się, że dla podkreślenia tego aspektu rewitalizacji, należałoby dążyć nie tylko do stworzenia indywidualnej szaty graficznej funkcjonującej w miasteczku, ale i stosownej identyfikacji wizualnej w szerszym zakresie.

Stary Fordon musi doczekać się również stałej imprezy związanej z promocją trzech kultur, chociaż chyba najwłaściwsze i cieszące się największym zainteresowaniem, jako najmniej znane, będzie organizowanie imprez związanych z judaizmem.

IV. 10. Fordońska marka

Bydgoszcz trzykrotnie zlecała w ostatnich latach opracowania mające na celu zdefiniowanie charakteru miasta, wybranie charakterystycznych, „flagowych” dziedzin, znaków rozpoznawczych, na których będzie mogła budować swoją markę, skojarzenia i stać się rozpoznawalna w skali kraju, ale i w Europie. Opracowaniom towarzyszyły hasła reklamowe, nowa identyfikacja wizualna, ale nie były one później wprowadzane w życie, gdyż nie utożsamiali się z nimi mieszkańcy miasta.

Na początku 2018 roku został opracowany kolejny materiał: „Bydgoszcz, strategia marki”³⁶⁷, który powstał, tym razem, na bazie konsultacji społecznych - serii spotkań

³⁶⁶ Wallis A., *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, PIW, Warszawa 1971, s.196-197.

³⁶⁷ Strategia marki, <http://www.strategia.bydgoszcz.pl/dokumenty/>, (wejście : 01.03.2018).

tematycznych, w których części autorka brała udział³⁶⁸. Obserwowała prowadzone dyskusje i przedstawiane poszczególnym środowiskom propozycje. Hasło nadrzędne tych poszukiwań brzmiało: „Odnaleźć tożsamość i wartości Bydgoszczy po to, by zbudować wyróżniającą markę miasta opartą o unikalną ideę kulturową, z której będą dumni mieszkańcy, i która opowie Polakom fascynującą o nim historię.”

Ciekawe wydają się wyniki badań przeprowadzonych przez lubelską pracownię SYNERGIA (sic!), dotyczące kompleksów i aspiracji mieszkańców Bydgoszczy. Stary Fordon znakomicie wpisuje się w tę ocenę w proporcjonalnie skromniejszym wymiarze. Wnioski z badań pracowni SYNERGIA (2018):

- Nie tylko pojedyncze obiekty są atrakcjami miasta, ale także panoramy i otwarte przestrzenie.
- Największe atrakcje powinny być jak najbardziej odkryte i dostępne frontalnie dla zwiedzających.
- Sterylne bodźce to skuteczne bodźce – im mniej zakłóceń w odbiorze, tym większy efekt.
- Mieszkańcy i ich zachowanie są twórcami atmosfery i stylu miasta.

Należy zgodzić się z tymi stwierdzeniami. Stary Fordon w tym kontekście wypada jako ważny, niemal strategiczny fragment Bydgoszczy – posiada swój charakter, przestrzenne otwarcia i zamknięcia, jest definiowany przez lokalną społeczność, podlegać będzie rewitalizacyjnym przemianom, które nie mogą naruszyć jego zasadniczego charakteru, tożsamości miejsca.

Synergia działań, która dotyczy rewitalizacji Starego Fordonu – jest także wskazywana pośrednio w opracowaniu lubelskim, potwierdzając słuszność takiego wielowątkowego podejścia. Zagłębiając się jednak w szczegóły opracowania widać, że autorzy o Starym Fordonie zapomnieli, utrwalając jego alienację wobec jednostki zwierzchniej. Podobnie jest z Wisłą, o której dokument praktycznie nie wspomina, zwracając jedynie uwagę na jej znaczenie gospodarcze.

Ostateczna diagnoza "Synergii" nie wykracza poza centrum miasta, a w aspekcie niematerialnym porusza się znanymi ścieżkami, skojarzeniami, nie wnosi niczego nowego.

Stary Fordon miałby szansę dołączenia do tworzenia bydgoskiej "marki", jako miejsce szczególne, jako wyjątkowa dzielnica Bydgoszczy, jako zwornik, kulturowe lepszycze poza ścisłym Śródmieściem. Można jednak ogólne wnioski Strategii przekuć na lokalne, starofordońskie, modyfikując je na potrzeby lokalne. Synergia działań społecznych i przestrzennych w ramach rewitalizacji Starego Fordonu wystąpi tylko wtedy, gdy wszelkie akcje opierać się będą na świadomości procesu i będą wykorzystywać aktualny potencjał dzielnicy.

---

³⁶⁸ Autorka brała udział w spotkaniach jako przedstawiciel SMSF, członek Rady ds. Estetyki przy Prezydencie Miasta Bydgoszczy oraz z ramienia Uniwersytetu Technologiczno - Przyrodniczego

W przypadku Starego Fordonu duże znaczenie dla skuteczności działań, a przede wszystkim dla budowania lokalnej identyfikacji mają, zdaniem autorki, funkcjonujące strony internetowe związane ze Starym Fordonem, obecność na portalach społecznościowych. W przyszłości także opracowywana aplikacja dla urządzeń mobilnych. W świecie cyfrowym łączy się tradycja i historia miejsca z bieżącą aktywnością i poszukiwaniem nowych kierunków rozwoju. Trudno nie docenić tej formy budowania skojarzeń z MIEJSCEM, szczególnie wśród ludzi młodych.

Budowaniu marki Starego Fordonu sprzyjać powinna również promocja oparta na wyjątkowości. Wykorzystać można znane postaci związane z miasteczkiem oraz „sensacyjne” wydarzenia z jego historii. Było wiele osób ważnych dla Fordonu, ale ich znaczenie miało raczej charakter lokalny, tożsamościowy. Dla nowej identyfikacji miasteczka postawić należy na postaci znane szerzej, a takich w historii nie brakuje: Oskar Kolberg, Max Jacobson czy Rita Gorgonowa odsiadująca w fordońskim więzieniu swój kontrowersyjny wyrok. Identyfikatorem przyciągającym do Fordonu mogą być także udokumentowane procesy czarownic zakończone wyrokami oraz pochówki wampiryczne w sąsiedztwie kościoła Św. Mikołaja. Każda z tych „atrakcji” może stanowić koło zamachowe w budowaniu marki Starego Fordonu, identyfikacji miejsca opartej również na wątkach „sensacyjnych” tak bardzo lubianych przez turystów³⁶⁹.

IV. 11. Wnioski z rozdz. IV Stary Fordon - synergia działań

Przekształcenie Starego Fordonu w nowe MIEJSCE stanie się efektem synergii działań z zakresu wielu dziedzin. Rewitalizacja w obrębie tkanki materialnej prowadzona według zasad gwarantujących zachowanie charakteru miejsca i wydobywania jego najważniejszych cech nie będzie pełna, jeśli nie będą jej towarzyszyć właściwe działania społeczne.

Atuty, które posiada Stary Fordon podzielić można na materialne i niematerialne. do materialnych należą:

- położenie geograficzne,
- zachowana historyczna tkanka byłego miasta,

do niematerialnych należą:

- bogata historia miasta,
- ciąg wydarzeń, który spowodował obecny stan świadomości mieszkańców.

Świadome wykorzystanie powyższych atutów doprowadziło już do zjawiska synergii w sferze społeczno - kulturalnej, a dalsze ukierunkowane działania mogą ten efekt pogłębić.

Czynnikiem podstawowym, niezbędnym do generowania zmian jest podniesienie jakości życia w mieście - dzielnicy Bydgoszczy. Finansowanie powinno odbywać się

---

³⁶⁹ Fordon-historyczna kopalnia, http://fordon-historyczna-kopalnia.blogspot.com/p/blog-page_25.html, (wejście 06.05.2018.).

z tego kierunku. O ile ma ono przetożyć się na synergiczne działania grup ludzi i jednostek, każda istotna zmiana powinna być poprzedzona akcją edukacyjną, co unaocznia akcja research by design i sondaże, które po niej nastąpiły (Rozdz.IV. 1. 3.).

Można sądzić, że uelastycznienie postaw mieszkańców Starego Fordonu w wielu kontrowersyjnych dziś sprawach da się osiągnąć podobnymi metodami.

Podrozdział IV.1. przedstawia kilkanaście problemów, które należy rozwiązać. Należą do nich m.in. :

- konsensus w sprawie zagospodarowania nabrzeża,
- zmiany kolejnych przestrzeni publicznych - zwrócenie uwagi społeczności na ich historyczne znaczenia,
- zaakcentowanie w przestrzeni miasta miejsc i budynków istotnych z punktu widzenia historii lokalnej społeczności: związanych z ludźmi i wydarzeniami,
- zwracanie uwagi na piękno panoramy miasta.

Powyższe problemy już dziś nadają kierunek pracom liderów.

Kwestia wejścia Starego Fordonu w obieg regionalnej turystyki i kultury wymaga finansowania z różnych źródeł i działające obecnie programy mogą to urealnić. Ten kierunek rozwoju automatycznie pociąga integrację grup społecznych, z których wyłonić się mogą kolejni liderzy (Rozdz. IV.2).

Jak wynika z badań, synergia jest najtrudniejsza na poziomie administracji terenowej. Niezgoda pomiędzy dwoma ośrodkami: Bydgoszczą i Toruniem, pomiędzy którymi leży Stary Fordon, utrudniać może swobodne korzystanie z oferty Torunia. W tej sytuacji najpewniejszą drogą pozyskania środków jest korzystanie z programów i funduszy aktywizacyjnych.

Wysoki poziom społecznej akceptacji dla zmian w momencie ich wprowadzania jest sprawą kluczową. Środkiem, który do pewnego stopnia może załagodzić konflikty są udane wydarzenia dotyczące innych dziedzin życia Starego Fordonu, realizowane przez NGO-sy. Podstawowym elementem jest tu kampania informacyjna prowadzona pod różnymi postaciami.

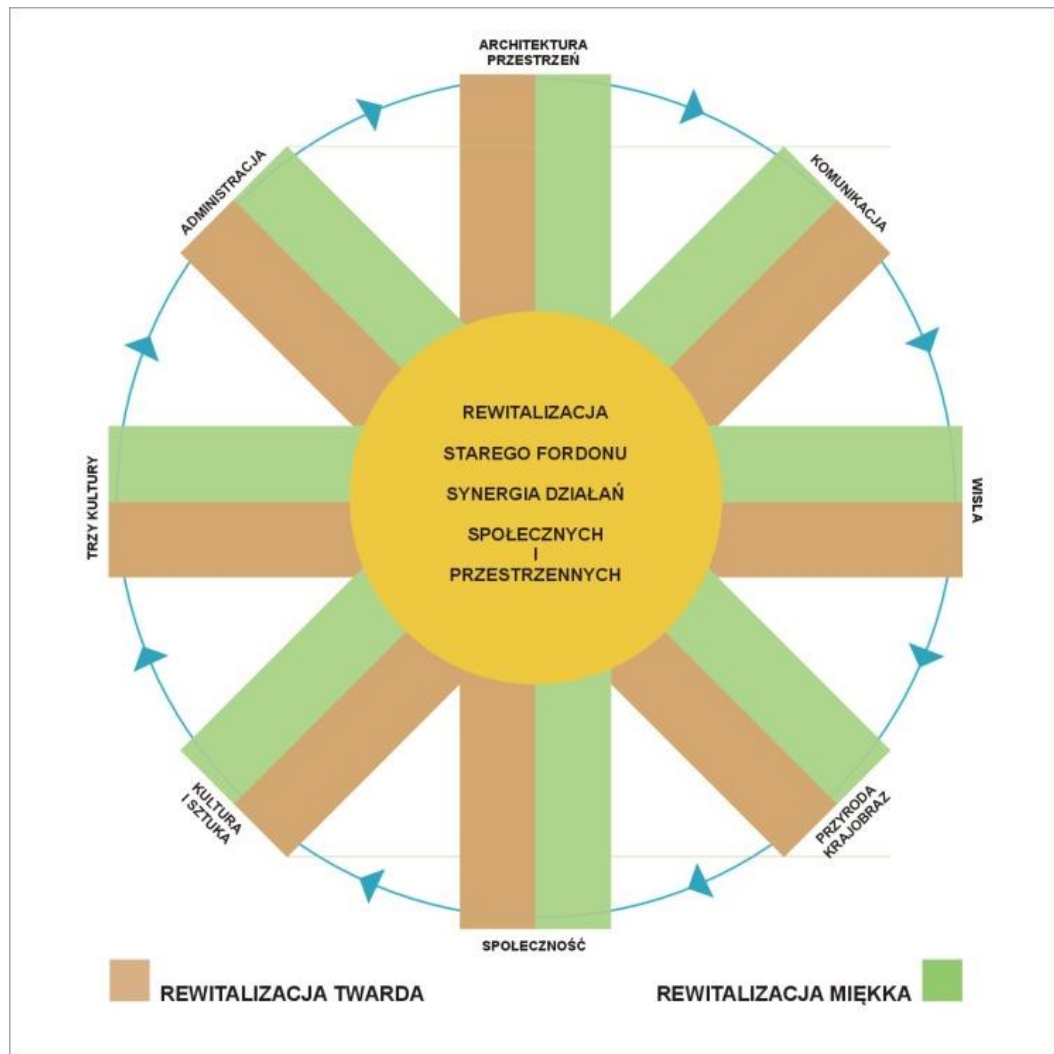
Mobilizacja mieszkańców ku zmianom na lepsze obejmować musi warstwę materialną (akceptowane zmiany w otoczeniu) i mentalną (atmosfera działań). Dotychczasowe doświadczenia potwierdzają skuteczność tego sposobu działania.

Zygmunt Baumann stwierdza za Umberto Eco, że (...) *podstawowy sekret dobrego miasta polega na tym, że raczej daje ono ludziom szansę, by mogli oni być odpowiedzialni za swoje działania w historycznie nieprzewidywalnym społeczeństwie niż stwarza wymyślony świat harmonii ustalonego z góry porządku*. Baumann uważa dalej, że miasto zaplanowane całkowicie sterylnie, idealnie - jest miastem „zatrutym”³⁷⁰, a zróżnicowanie i różnorodność tworzą tożsamość miejsc. Nie można się nie zgodzić z taką opinią.

---

³⁷⁰ Baumann Z., *Globalizacja*, PIW, 2000, s. 57.

Podsumowując – Stary Fordon stanie się nowym MIEJSCEM łącząc realizację działań przestrzennych i społecznych, bazując na identyfikacji i tożsamości lokalnej, otwierając się na nowe powiązania i kierunki przy jednoczesnym pozostawieniu naturalnego, swojskiego charakteru w zakresie materialnym, jak i podczas różnego rodzaju lokalnych aktywności.

Ryc.IV. 43. Stary Fordon - synergia działań, rewitalizacja miękka i twarda rozgrywa się w czasie, oprac. autorki.

V. SYNTEZA

V. 1. Struktura pracy - współzależność obszarów badawczych

Celem pracy było poszerzenie spojrzenia na znaczenie synergii działań w procesie rewitalizacji. Badania dotyczyły Starego Fordonu, obecnie dzielnicy Bydgoszczy, dawniej samodzielnego miasta o bogatej tradycji kulturowej i sprecyzowanej specyfice gospodarczej. Wyróżnione zostały dwa obszary badań: odnowa tkanki dawnego miasta (sfera materialna) i tworzenie zintegrowanej społeczności lokalnej związanej ze Starym Fordonem (sfera mentalna)

Prawidłowość przeprowadzonych badań uzasadnia:

1. wykazanie, że przyjęta struktura badań pozwoliła na uzyskanie założonych rezultatów,
2. sformułowanie wskazań dotyczących rewitalizacji tkanki urbanistycznej Starego Fordonu (rewitalizacja „twarda”),
3. określenie dróg tworzenia nowej społeczności Starego Fordonu (rewitalizacja miękka),
4. określenie zmian administracyjno - przestrzennych, które będą działać na korzyść Starego Fordonu.

Istotna stała się kwestia jak zmiany zachodzące w trakcie rewitalizacji mogą wpłynąć na wzmocnienie lokalnej identyfikacji mieszkańców. W badaniach został podjęty temat korzyści wynikających z obecnych możliwości włączenia Starego Fordonu w programy rewitalizacji i prospołeczne.

Analiza specyfiki przestrzeni dawnego miasta w powiązaniu z określeniem roli, jaką już teraz odgrywa społeczność lokalna, pozwoliły wskazać na istotne warunki oraz narzędzia do przeprowadzenia udanego procesu rewitalizacji Starego Fordonu.

Właściwością, którą wykorzystano w budowie struktury pracy było wskazanie „miejsca” jako kategorii łączącej wszelkie działania rewitalizacyjne. Miejsca w znaczeniu tradycyjnym, terytorialnym i miejsca postrzeganego przez ludzi jako ich "miejsce na ziemi". Rozszerzony zakres znaczeniowy oznaczony w pracy jako MIEJSCE zawiera te dwa komponenty. Pojęciu miejsca, ze względu na jego szeroki zakres znaczeniowy, poświęcono Rozdział I.7. we wstępnej części rozprawy.

Badania przeprowadzono w zaplanowanym zakresie merytorycznym i obszarowym. Na podstawie analizy literatury przedmiotu: teorii urbanistyki, architektury, zagadnień kreacji miast, rewitalizacji i problematyki konserwatorskiej oraz uwarunkowań społecznych, psychologicznych, kulturowych i geograficznych sformułowano sześć obszarów badawczych, które zostały poddane analizie (Rozdz.III, Rozdz. IV.). W Rozdziale III rozprawy przedstawiono stan wyjściowy: obecną sytuację przestrzenną i społeczną Starego Fordonu, a w Rozdziale IV omówiono możliwości zmian, przekształceń, bieżącą aktywność i dalsze możliwe kierunki rozwoju Starego

Fordonu zmierzające do osiągnięcia pełnego założonego efektu rewitalizacji opartego na synergii działań.

Wyodrębnionych sześć obszarów badań, które poddano analizie, zestawiono w odpowiednich podrozdziałach tak, by móc porównać stan wyjściowy (Rozdz. III STARY FORDON: STRUKTURA, OTOCZENIE, SPOŁECZNOŚĆ, podrozdziały 1, 2, 3, 4, 5, 6) z dynamiką działań (Rozdz. IV STARY FORDON - SYNERGIA DZIAŁAŃ, podrozdziały 1, 2, 3, 4, 5, 6).

Dodatkowo w Rozdziale IV STARY FORDON - SYNERGIA DZIAŁAŃ, w podrozdziałach 7, 8, 9, 10 autorka wskazała na kluczowe kierunki rozwoju Starego Fordonu, których synergia pozwoli zdefiniować miasteczko w nowy, atrakcyjny sposób.

Obszar I

- rozd. III. 1. identyfikacja architektoniczna i przestrzenna Starego Fordonu
- rozd. IV. 1. działania na rzecz przekształceń architektoniczno-przestrzennych

Obszar II

- rozd. III. 2. powiązania administracyjne z Bydgoszczą, w tym z uczelnią wyższą
- rozd. IV. 2. działania w obrębie współpracy ośrodków

Obszar III

- rozd. III. 3. warunki krajobrazowo - przyrodnicze
- rozd. IV.3. możliwości wykorzystania walorów krajobrazowo - przyrodniczych

Obszar IV

- rozd. III. 4. aktualne powiązania komunikacyjne Starego Fordonu
- rozd. IV. 4. możliwości i kierunki wykorzystania zróżnicowanej komunikacji

Obszar V

- rozd. III. 5. sytuacja Starego Fordonu w kontekście bliskości Torunia
- rozd. IV. 5. potencjał współpracy fordońsko-toruńskiej i szanse dla Bydgoszczy

Obszar VI

- rozd. III. 6. charakterystyka lokalnej społeczności
- rozd. IV. 6. aktywność lokalnej społeczności, propozycje przemian i rozwoju

Wyróżnione kierunki rozwoju

- rozd. IV. 7. znaczenie kultury i sztuki
- rozd. IV. 8. "nadwiślańskość" miasteczka
- rozd. IV. 9. odwołania do trójkulturowości
- rozd. IV. 10. tworzenie marki, moda na Stary Fordon

Obszary badawcze omówione zostały w taki sposób, by możliwa była równoległa analiza Starego Fordonu pod względem architektoniczno-przestrzennym, administracyjnym, geograficzno-przyrodniczym, komunikacyjnym i społecznym. Szczególne walory i potencjał zostały sprecyzowane w kolejnych rozdziałach. W ten sposób wykazana została złożoność procesu rewitalizacji i konieczność działań synergicznych.

W trakcie aktywnego uczestnictwa w projektach realizowanych w Starym Fordonie w latach 2013-2018 autorka zauważyła niektóre problemy, które sformułowała w postawionych w dysertacji tezach. Obserwowała potem stopniowe rozwiązywanie części z nich.

Istotą badań jest próba odnalezienia wielowątkowych kontekstów sprzyjających identyfikacji miejsca, dostrzeżenie powiązań, które w dalszej perspektywie mogą uczynić z byłego miasteczka – wyspecjalizowaną jednostkę lokalną, a także przyjazny ośrodek o znaczeniu ponadlokalnym.

W wyniku przeprowadzonych analiz wyodrębniono uwarunkowania, których realizacja pozwoli przekształcić Stary Fordon w miejsce o zrewitalizowanej fizycznej i społecznej przestrzeni, korzystające ze swego położenia i wynikających z niego walorów, dysponujące nowoczesną, ale świadomą swej tożsamości społecznością.

V. 2. Rewitalizacja tkanki urbanistycznej Starego Fordonu

Struktura przestrzenna Starego Fordonu, obecnej dzielnicy Bydgoszczy, jest charakterystyczna dla małego miasteczka.

1. Ważne elementy przestrzenne wyróżniające miasteczko, które wymagają właściwego kształtowania, wzajemnego powiązania i ekspozycji to:
  - panorama od strony mostu na Wiśle, nabrzeże – związek z rzeką,
  - dominanty - podkreślające trójkulturowość miasteczka,
  - place miejskie - jako aktywna przestrzeń publiczna,
  - otwarcie na bliskość rzeki i mostu,
  - balans funkcjonalny między przestrzeniami publiczną, półprywatną (aktywne podwórka) i prywatną,
  - skala i charakter zabudowy, w tym koloryt, rodzaj materiałów, urozmaicenie w zakresie form architektonicznych – haptyczność.
2. Rynek w Starym Fordonie jest przestrzenią publiczną stanowiącą funkcjonalne "combo" nastawione na potrzeby mieszkańców.
3. Istnieje możliwość wprowadzania nowej zabudowy nawiązującej do małomiasteczkowego charakteru, odwoływanie się do tradycji trzech kultur.
4. Konieczność opracowania „księgi wzorów”, jako wskazówki do remontów, przebudów a także do tworzenia małych form miejskich.
5. Poprawa standardów architektonicznych oraz infrastruktury miasteczka w sposób nieinwazyjny w stosunku do skali miasta.
6. Ograniczenie komunikacji samochodowej i otwarcie przestrzeni dla pieszych. Nowe rozwiązanie: woonerf, strefa Tempo 30.
7. Utrzymanie charakteru ulic - w tym charakterystycznych nawierzchni.
8. Zagospodarowanie wnętrza działek na nowe potrzeby funkcjonalne, przestrzenie półpubliczne.

9. Opracowanie przestrzeni zjazdu z mostu i wjazdu do dwóch części miasta: Bydgoszczy i zabytkowej dzielnicy Stary Fordon.

V. 3. Działania administracyjno - przestrzenne na rzecz Starego Fordonu

Realizacja następujących działań i programów pozwoli na założony w badaniach kierunek rozwoju Starego Fordonu:

1. Rewitalizacja prowadzona przez Bydgoszcz w sposób kompetentny, uwzględniający odrębność Starego Fordonu. Możliwość zachowania autonomicznej polityki i kompetencji decyzyjnych lokalnego menadżera ds. rewitalizacji.
2. Powiązanie przestrzenne i funkcjonalne kampusu Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego ze Starym Fordonem. Fordon alternatywnym centrum dla studentów UTP.
3. Właściwa polityka Administracji Domów Miejskich dostosowana do tworzonego modelu MIEJSCA.
4. Wykorzystanie rzeki jako osi łączącej centra Bydgoszczy i Fordonu. Zagospodarowanie nabrzeży w sposób umożliwiający wiele sposobów komunikacji.
5. Utworzenie klastra, partnerstwa pomiędzy podmiotami lokalnymi Fordonu i Bydgoszczą.
6. Program Forget Heritage, jako przykład ożywiania przestrzeni w oparciu o unijne programy partnerskie.
7. Rywalizacja pomiędzy Bydgoszczą a Toruniem powinna stać się elementem aktywizującym Fordon.

V. 4. Rekonstrukcja powiązań Starego Fordonu z otoczeniem – nowe możliwości

Rozwój Starego Fordonu powinien przebiegać w oparciu o doskonałą lokalizację i dawne relacje miasta z własnym zapleczem.

1. Konieczna jest rewitalizacja nabrzeża i budowa portu/mariny.
2. Nagłośnienie walorów turystycznych Starego Fordonu w Bydgoszczy i w regionie.
3. Eksponowanie warunków krajobrazowo - przyrodniczych i "nadwiślańskości" dawnego miasta – edukacja lokalnej społeczności.
4. Celem powinno stać się uwzględnienie Starego Fordonu na turystycznych mapach lądowych i wodnych.
5. Zbudowanie związków kulturowych z Toruniem, miasta wpisanego na listę UNESCO, jako przeciwwagi dla rywalizującej z nim Bydgoszczy.
6. Zdyskontowanie lokalizacji platformy intermodalnej oraz lokalizacji Dyrekcji Zarządu Wisły w Bydgoszczy.

V. 5. Tworzenie się nowej społeczności Starego Fordonu

1. Społeczność lokalna musi być budowana na zasadzie równowagi między "stayers" i "movers". Konieczność monitorowania procesów gentryfikacji może zajść w przypadku "mody" na Stary Fordon.
2. "Movers" - to głównie studenci, artyści i turyści, także korzystający z komunikacji wodnej – dla nich powinno być dostosowane niezbędne zaplecze (Rozdz V.2.1-8).
3. Docenienie roli organizacji pozarządowych i stowarzyszeń działających wśród lokalnej społeczności, utrzymanie zróżnicowania profilu ich aktywności, ze szczególnym nastawieniem na działalność w zakresie szeroko pojętej kultury i promocji historii trzech nacji.
4. Rola liderów i ich rywalizacja aktywizująca społeczność. Docelowo stworzenie grupy inicjującej i moderującej działania w zakresie rewitalizacji i późniejszego funkcjonowania.
5. Rola Zakładu Karnego i uczestnictwo osadzonych w życiu miasteczka. Znaczenie socjologiczne tej obecności.
6. Uniemożliwienie segregacji przestrzennej mieszkańców w obrębie Starego Fordonu.
7. Sprzyjająca polityka lokalowa prowadzona poprzez preferencyjne stawki najmu, wsparcie remontów.
8. Docelowo model aktywno-menedżerski, jako namiastka samodzielności Starego Fordonu.
9. Perspektywność działań chroniąca przed stagnacją. Spoiwem powinny być trzy kultury (przeszłość), studenci i "moversi" (problemy bieżące) oraz sztuka (ponadczasowość).

V. 6. Stary Fordon jako MIEJSCE – czynniki budujące więź ludzi z miastem

Przekształcanie Starego Fordonu w MIEJSCE, zgodnie z celem badań, każe zwrócić uwagę na działania skierowane na sferę emocji. MIEJSCE jako akceptowana przestrzeń powinno spełniać wiele warunków. Między innymi są to: bezpieczeństwo, tożsamość, atrakcyjność, społeczność. Ważne są również inne czynniki budujące więź ludzi z miastem.

1. Zachowanie właściwej skali zabudowy i jej indywidualnych cech, co utrzyma charakter przestrzeni i specyfikę architektury.
2. Spoiwem identyfikującym Stary Fordon jest tradycja trzech kultur oraz jego historia, która powinna być czytelna w przestrzeni miasta.
3. Budowanie klimatu miejsca możliwe jest poprzez dostrzeżenie i eksponowanie elementów specyficznych
4. Reżyseria krajobrazów zmysłowych i znaczenie proksemiki w aranżacjach przestrzennych.

5. Wyznaczenie stałych lokalizacji przeznaczonych dla działań przestrzennych o zmiennym, czasowym charakterze jako forma prototypowania.
6. Znaczenie Bramy Miasta - jako „witacza” na wjeździe i komunikatu o miejscu. System identyfikacji wizualnej w obrębie Starego Fordonu powinien promować wyjątkowość miejsca.
7. Konieczna jest aktywność NGO-sów
8. Znaczenie przestrzeni wspólnych i obiektu integrującego – „ratusza”
9. Akupunktura kulturą i sztuką o zróżnicowanym profilu.
10. Zbalansowanie liczby i charakteru mieszkańców i użytkowników MIEJSCA – z koniecznym zachowaniem lokalnych, starszych członków społeczności.
11. Docenienie młodych „Fordoniaków” – nowej klasy kreatywnej
12. Wykorzystanie Starego Fordonu w cyklicznych imprezach o znaczeniu ogólnopolskim lub międzynarodowym, odbywających się w Bydgoszczy lub w Toruniu.
13. Powiązanie Starego Fordonu z sąsiednimi, atrakcyjnymi obszarami poprzez wykorzystanie szlaków turystycznych, szczególnie rowerowych.
14. Kluczowe znaczenie Wisły i nadrzecznego położenia Starego Fordonu, jako atut krajobrazowy, turystyczny, komunikacyjny, promujący miejsce daleko poza granicami miasta.
15. Nawiązanie do „sensacyjnych” zdarzeń z historii miasteczka oraz znanych osób z nim związanych jako element promocji przyciągający turystów.
16. Wykorzystanie wniosków badawczych Strategii Marki Bydgoszczy dla potrzeb Starego Fordonu.
17. Użycie współczesnych narzędzi promocji i informacji – stron internetowych, mediów społecznościowych, aplikacji na urządzenia mobilne.
18. Świadomość, że jest potrzebny czas dla naturalnego tworzenia się MIEJSCA w fizycznym i mentalnym znaczeniu.

V. 7. Wnioski końcowe

Badania i analizy jakie zostały przeprowadzone pokazały kierunki procesu rewitalizacji Starego Fordonu na tle obecnej sytuacji administracyjnej, przestrzennej i społecznej. Stworzenie enklawy o silnych cechach indywidualnych wymaga użycia zróżnicowanych narzędzi, które decydować będą o docelowym wizerunku tej dzielnicy Bydgoszczy.

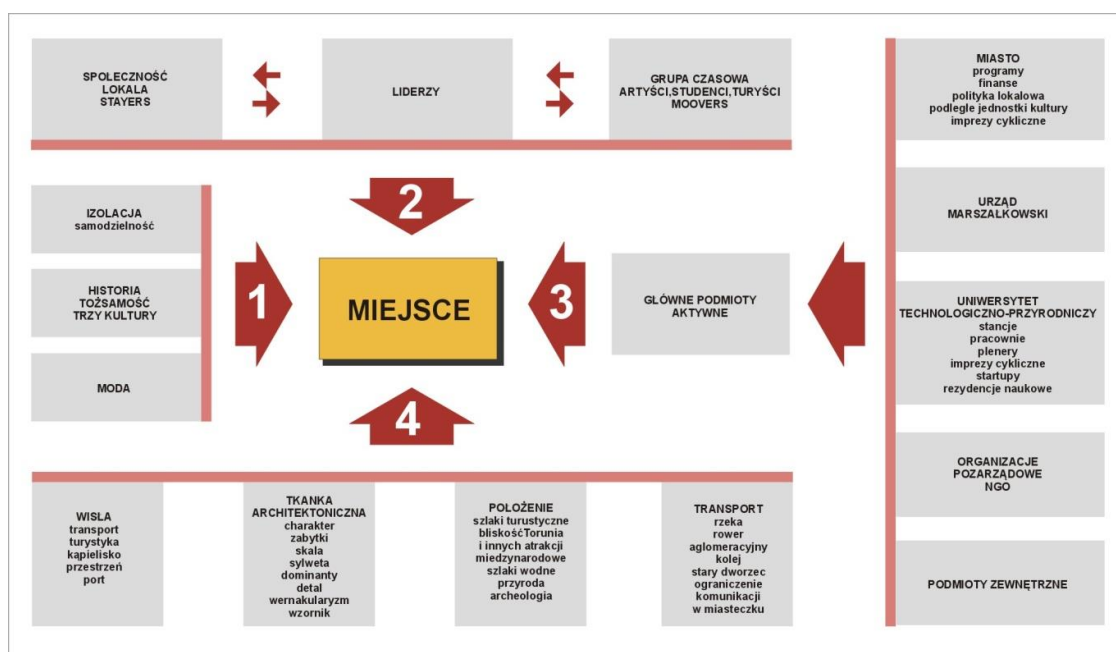
By uzyskać zjawisko synergii w podnoszeniu jakości życia mieszkańców i jakości przestrzeni miasta konieczne jest:

- synchroniczne prowadzenie działań „miękkiej” i „twardej” rewitalizacji drogą ewolucji a nie rewolucji,
- konsultowanie projektów, które jest elementem edukacji społeczności i unikania nieakceptowanych rozwiązań,

- muszą istnieć przestrzenie publiczne otwarte i zamknięte - miejsca, gdzie rozmawia się o dzielnicy Stary Fordon w sposób formalny i nieformalny,
- działalność kulturalna i sportowo-rekreacyjna jest ważnym czynnikiem integrującym mieszkańców i przyciągającym gości.

Dążenie do stworzenia MIEJSCA, w znaczeniu sprecyzowanym w pracy, wymaga zbudowania szerokich, wielokontekstowych powiązań wzajemnie się uzupełniających i "napędzających". Przeprowadzone analizy pokazują, że przewidując w rewitalizacji synergii działań, począwszy od definiowania celów po ich realizację, można to osiągnąć. Elastyczne korygowanie działań pozwoli uniknąć zagrożenia w postaci dążenia do zbudowania modelu sztywnego, doskonałego i pozbawionego życia.

Ryc. V. 1. Stary Fordon - Nowe MIEJSCE, opracowanie autorki.

Powyższy schemat (Rys. V.1.) przedstawia elementy materialne i mentalne współtworzące MIEJSCE, jakim może stać się Stary Fordon. Są to: tradycja dzielnicy – dawnego miasta (1), kształtująca się lokalna społeczność, (2), działania i finansowanie przez administrację i fundusze zewnętrzne (3), warunki zewnętrzne, które mogą zostać właściwie wykorzystane (4).

„Niekiedy projektantom zdarza się marzyć o robieniu w mieście porządków. Świat jest skomplikowanym bałaganem, a oni chcieliby znaleźć sposób, żeby go ładnie poukładać. Ale bałagan bywa bardziej pociągający niż porządek i sterylność”³⁷¹.

Wybieranie z mnogości poplątanych wątków, tych najważniejszych i tkanie z nich sieci nowych powiązań może dać jednostkom osadniczym tak małym jak Stary Fordon szanse na nowe życie.

³⁷¹ Sudjic D., *Język Miast*, wyd. Karakter, Kraków 2017.

VI. PODSUMOWANIE REALIZACJI ZAŁOŻEŃ BADAWCZYCH

Celem pracy było przeprowadzenie badań i analiz mających na celu zdefiniowanie indywidualnych cech, walorów i potencjału Starego Fordonu oraz wykazanie, że skuteczna rewitalizacja wymaga synergii działań skierowanych na społeczność lokalną i przestrzeń miasta. Wielowątkowa struktura pracy pozwoliła na pokazanie znaczenia zakresu badań i działań, które pozwalają istnieć historycznej strukturze w obrębie rozwijającego się organizmu miejskiego. Powiązania te przedstawia schemat pracy umieszczony w Rozdziale I.

Zakres pracy obejmował analizy:

- historyczną (Rozdz. II.),
- struktury urbanistyczno-architektonicznej (Rozdz. III.1.),
- warunków i powiązań administracyjnych (Rozdz. III.2.),
- zewnętrznych warunków geograficzno-przyrodniczych (Rozdz.III.3.),
- powiązań komunikacyjnych (Rozdz.III.4.),
- powiązań Toruniem (Rozdz.III.5.),
- społeczności lokalnej (Rozdz.III.6.).

Szczegółowe badania dotyczyły:

- możliwości przekształceń urbanistyczno-architektonicznych (Rozdz.IV.1.),
- zakresu działań administracyjnych (Rozdz. IV.2.),
- położenia nad Wisłą (Rozdz. IV.3., IV.4., IV.5., IV.8.),
- aktywności lokalnej społeczności (Rozdz. IV.6.),
- znaczenia kultury i sztuki w rewitalizacji (Rozdz. IV.7.),
- roli tradycji Trzech Kultur (Rozdz. IV.9.)

i miały na celu wykazać, że poprawa w zakresie każdej z omawianych dziedzin ma wpływ na proces rewitalizacji.

Badania przeprowadzono w przewidzianym zakresie.

Elementem łączącym poszczególne obszary badawcze było dążenie do stworzenia ze Starego Fordonu MIEJSCA, które byłoby cenione przez mieszkańców i zauważane przez przybyszów.

Tezy pracy brzmiały:

- Synergia działań społecznych i przestrzennych zakładana w procesie rewitalizacji będzie miała zasadniczy wpływ na przebieg i powodzenie odnowy Starego Fordonu.
- Transformacja Starego Fordonu przyczyni się do wzmocnienia lokalnej tożsamości mieszkańców opartej na otwarciu się na nową jakość życia i kierunki rozwoju dzielnicy.

W trakcie prowadzenia badań wykazana została konieczność równoczesnego oddziaływania na lokalną społeczność i działań rewitalizujących przestrzeń Starego Fordonu. Korzystne położenie i obecne perspektywy rozwoju nadwiślańskich ośrodków

pozwolą na odbudowę tożsamości dawnego miasta w obecnych granicach administracyjnych Bydgoszczy.

Tym samym postawione tezy zostały potwierdzone w toku badań.

VII. ZAUWAŻONE W TOKU PRACY TEMATY WYMAGAJĄCE DALSZYCH BADAŃ

Stary Fordon poddawany jest aktualnie przemianom wynikającym z rozpoczętego procesu rewitalizacji. Wielowątkowość działań i dynamika sytuacji powoduje potrzebę kontynuowania badań.

Autorka zamierza w dalszym ciągu poszerzać wybrane pola badawcze, włączając się w ten sposób aktywnie w działania związane z odnową Starego Fordonu.

W trakcie badań zauważone zostały tematy wymagające dalszych badań. Należą do nich m.in.:

- Oracowanie wzornika detali i form architektonicznych typowych dla Starego Fordonu.
- Badania tradycji Trzech Kultur, które rozwijały się w mieście Fordon. Zwłaszcza społeczność fordońskich ewangelików wymaga dokładniejszego opracowania.
- Badania dotyczące dawnych mieszkańców Fordonu, zwłaszcza ludzi, którzy zasłużyli się kulturze europejskiej.
- Indywidualne aranżowanie przestrzeni związanej z pamięcią historyczną.
- Opracowanie schematu działań projektowych w oparciu o prototypowanie w wybranych lokalizacjach miasteczka.
- Dalsze działania metodą „research by design” prowadzące do wypracowania skutecznej formuły oddziaływania na społeczność Fordonu.

VIII. BIBLIOGRAFIA

1. Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Wyd. Arkady, Warszawa 1986.
2. Aleksander Ch., *Język wzorców, miasta, budynki, konstrukcja GWP*, Gdańsk 2008.
3. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przekład R. Grodecki, Wrocław 1989.
4. Ashihara Y., *Exterior Design in Architecture*, New York, 1970.
5. Auge M., *Nie –miejsca, Wprowadzenie do antropologii hiper-nowoczesności*, WN PWN, Warszawa 2010.
6. Banaszek J., *Środowisko naturalne Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1996.
7. Bańka A., *Społeczna psychologia środowiskowa*, seria Wykłady z Psychologii, t.9. Warszawa 2002
8. Bańka A., *Architektura psychologicznej przestrzeni życia. Behawioralne podstawy projektowania*, Poznań 2016.
9. A.Bańka, *Behawioralne podstawy projektowania architektoiczmeo*, Wyd PP, Poznań 1983.
10. Bańka A, (red.), *Forma i przestrzeń w świadomości użytkowników i projektantów*, seria wydawnicza Stowarzyszenia Psychologia i Architektura, Poznań 2003
11. Bardzińska-Bonenberg T., *Tendencje kształtowania zabudowy śródmiejskiej w procesie rewitalizacji*, wyd. Politechniki Poznańskiej, Rozprawy nr 332, Poznań 1998.
12. Bardzińska-Bonenberg T, Bonenberg A., *Nurt wernakularny we współczesnych realizacjach polskich architektów*, „Czasopismo Techniczne PK”, Zeszyt 15 7-A/2010/1.
13. Bardzińska-Bonenber T., Locher-Książek K., Nowosad M., *Wnętrza urbanistyczne-próba analizy. Metoda graficzna na przykładzie zabudowy centrum Gliwic*, [w:] *Ochrona i kształtowanie krajobrazu w zabytkowych układach przestrzennych*, Politechnika Krakowska, Kraków 1987.
14. Bardzińska-Bonnenberg T., *On gentification of historical disticts in Poznan*, “Future of Cities, Cities of Future, Technical Transactions – Architecture”, 1A/1/2012, Issue 1 year 109.
15. Bardzińska-Bonenberg T., *Rewitalizacja –Działania inwestycyjne a aspekt społeczny*, „Tożsamość Miasta w dobie globalizacji”, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Zeszyt 29, rok 2013, s.79-85.
16. Bauman Z., *O ładzie, co niszczy i chaosie, co tworzy, czyli o polityce przestrzeni miejskiej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1996, nr 4.
17. Baumann Z., *Tożsamość, rozmowy z Benedetto Vecchim*, Gdańskie Wyd. Psychologiczne, Gdańsk 2006.
18. Baumann Z., *Życie na przemiał*, Wyd. Literackie, Kraków 2007.
19. Baumann Z., *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
20. Baumann Z., *Globalizacja*, PIW, Warszawa 2000.
21. Baumann Z., *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2008.
22. Bielecki C., *Gra w miasto*, Fundacja Dom Dostępny 1996.
23. Bierwiazonek K., Dymnicka M., Kajdanek K., Nawrocki T., *Miasto. Przestrzeń. Tożsamość. Studium trzech miast Gdańsk, Gliwice, Wrocław*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2017.
24. Bogdanowski J., *Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu: wybrane problemy*, PK, Kraków 1968.
25. Bogdanowski J., *Krajobraz – dziedzictwo kultury i natury. Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN O/Kraków Tom XL/1* 1996.
26. Bogdanowski J. Łuczycza-Bruzda M, Novak Z., *Architektura krajobrazu*, 1981 Wa-wa-Kraków.
27. Bohm A., *Elementy synergii w urbanistyce-ulica*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. T.XIII, Kraków 1979.
28. Bohm A., *„Wnętrze” w kompozycji krajobrazu. Wybrane elementy genezy analizy porównawczej i zastosowań pojęcia*, Politechnika Krakowska, Kraków 2004.
29. Bonenberg A., *Miasta i mosty*, Wyd. PP, Poznań 2007.

30. Bonenberg, W., *Mapy emocjonalne jako metoda diagnozy przestrzeni publicznych – na przykładzie miasta Poznania*, „Czasopismo Techniczne PK”, Zeszyt 5, 2-A/2010.
31. Bolt.A., Jerzyło P., *Możliwości wykorzystania dolnej Wisły do celów transportowych*, „Górnictwo i Geoinżynieria”, R.35, Z.4/1, 2011, s.86.
32. Borusewicz W., *Konserwacja zabytków budownictwa murowanego*, Warszawa 1985.
33. Burszta W., *Miasto i wieś –opozycja mitycznych nostalgii*, [w:] *Pisanie miasta-czytanie miasta*, red. Seidler-Janiszewska, Poznań 1997.
34. Calvino I., *Niewidzialne miasta*, tłum. Alina Kreisberg, Warszawa: Czytelnik 1975
35. Canter D., *The Psychology of Place*, London , Architectural Press, 1977, [za:] Lenartowicz J.K., *Miejsce, kontekst, realizacja*, [w:] Awtuch A., Baranowski A., *Miejsce*, Gdańsk, WA PG i KaiU PAN, 2008.
36. Castex J., Panneral P., *Notes sur le structure de l'espace urbain*, Paris, 1971
37. Cichy-Pazder E., *Humanistyczne podstawy kompozycji miast. Wybrane aspekty percepcyjne*, Kraków 1998.
38. Cielątkowska R. (red.), *Metoda rewitalizacji osiedli socjalnych Gdańska okresu dwudziestolecia międzywojennego na przykładzie wybranych osiedli*, Wyd. Arch PG,Gdańsk 2002.
39. Cielątkowska R. (red.), *Metoda rewitalizacji osiedli socjalnych Gdańska okresu dwudziestolecia międzywojennego na przykładzie wybranych osiedli*, Wyd. Arch PG, 2002.
40. Ciołek G., *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, Arkady , Warszawa,1964.
41. Chmielewski J.M., *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa, 2012.
42. Chmielewski T., *Przestrzeń publiczna w teorii urbanistyki*, [w:] red. Gzell S., *Przestrzeń publiczna jako element krystalizacji zespołów urbanistycznych*, Urbanista, Warszawa 2005.
43. Chwalibóg K., *Genius loci w otoczeniu globalnym*, [w:] *Architektura miasta w dialogu kultur, narodów, religii. Kongres Architektów Polskich*, Białystok 2005.
44. Creswell T., *Place: A short introduction*, Oxford, Blackwell, 2004.
45. Cullen G., *Obraz miasta*, wydanie skrócone, Forum Kultury Przestrzeni, Lublin 2011.
46. Czerwiński M., *Życie po miejsku*, PIW W-wa 1975.
47. Dymnicka M., *Od miejsca do nie-miejsca*, [w:] *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Sociologica 36*, Łódź 2011.
48. Dymnicka M., *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa 2013.
49. Einstein A., *Wstęp*, [w:] Jammer M., *Concepts of Space. The History of Theories of Space and Phisics*, Mass:Harvard University, Cambridge 1969.
50. Florida R., *Narodziny klasy kreatywnej*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010.
51. Florida R., *Do diabła z klasą kreatywną*, „Magazyn MIASTA” #10 Radykalizm miejski 2(10)2015.
52. Ford L.R., *Continuity and Change in Historic Cities*, „Geographical Review”, 683, 1978.
53. Freino H., *Miejsca w przestrzeni miejskiej*, „Przestrzeń i FORMA”, 12, s. 296.
54. Gaweł D., *Detal urbanistyczny w rewitalizowanych przestrzeniach publicznych polskich miast*, „Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast”, Problemy rozwoju miast, 4, Kraków 2012, s. 113-120.
55. Gehl J., *Life between the buildings*, New York, 1987.
56. Gehl J., *Miasta dla ludzi*, II wyd. polskie, Kraków 2017.
57. *Genius Loci, Tożsamość meajsca w kontekście historycznym i współczesnym*, praca zbiorowa, red. Jaskanis P., Warszawa 2009.
58. Guldon Z., *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i poł. XVII wieku*, [w:] *Prace Komisji Historii BTN*, T.1, Bydgoszcz 1963.
59. Gyurkovich J., *Architektura w przestrzeni miasta, Wybrane problemy*, Politechnika Krakowska, Kraków 2010.
60. Gzell S., *Fenomen małomiejskości*, Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1987.

61. Hall E. T., *Ukryty wymiar*, Wyd. 2., Muza, Warszawa 2001.
62. Haupt P., *Rola tożsamości w kształtowaniu przestrzeni publicznych*, [w:] *Miejsce, Nie-Miejsce Marca Auge'a*, red. J. Kobylarczyk, K. Paprzyca, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2016.
63. Heidegger M., *Budować, mieszkać, myśleć*, W-wa 1997.
64. *Jak przetworzyć miejsce? Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych*, Project for Public Spaces, Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Warszawa 2011.
65. Jacobs J., *Śmierć i życie wielkich miast Ameryki*, Centrum Achitektury, Warszawa 2014.
66. Jałowiecki B., *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa 1984.
67. Jałowiecki B., *Społeczny język architektury. Od gotyckiej katedry do hipermarketu*, [w:] Jałowiecki B., Majer A., Szczepański M. S. (red), *Przemiany miasta: wokół socjologii Aleksandra Wallis*, Scholar, Warszawa 2005.
68. Jałowiecki B., *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa 1984.
69. Jałowiecki B., *Magia miejsc*, [w:] *Genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. Gutowski B., Warszawa 2009.
70. Jałowiecki B., Szczepański M.S., *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wyd. Scholar, Warszawa 2010.
71. Jokiel B., Murawska B., *Małe miasta z dwudziestowiecznym rodowodem i ich rola w okręgach metropolitalnych*, [w:] *Małe miasta w obszarach metropolitalnych*, red. K. Heffner, T. Marszał, PAN KPZK, Biuletyn, z.232, Warszawa 2007. S.81.
72. Kabaciński R., *Szkice do dziejów dawnej Bydgoszczy. XVI-XVIII w.*, Bydgoszcz.
73. Kadłuczka A., *Ochrona zabytków architektury. Rozwój doktryn i teorii*, t. 1, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Kraków 2001.
74. Karta Ateńska, komentarze, TUP, http://www.tup.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=428%3Aprzestrze-publiczna-a-jako-ycia-i-zamieszkiwania&Itemid=203&lang=pl&limitstart=3.
75. Karwińska A., *Gospodarka przestrzenna. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, PWN, Warszawa 2008
76. „Kierunki rewitalizacji funkcjonalno-przestrzennej Starego Fordonu w Bydgoszczy”, Diagnostyka służąca wyznaczeniu obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji dla miasta Bydgoszczy" (UM Bydgoszcz, lipiec 2016).
77. Kepes G., *Language of Vision*, Milwaukee, 1944.
78. Klincewicz K. (red.), *Klasa kreatywna w Polsce. Technologia, talent i tolerancja, jako źródła rozwoju regionalnego*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW, Warszawa 2012.
79. Koziński J., Wyganowski S., Kowalski T., *Przebudowa dzielnic śródmiejskich za granicą*, Warszawa 1964.
80. Kozłowski S., Wojnarowska A., *Rewitalizacja zdegradowanych obszarów miejskich. Zagadnienia teoretyczne*, wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 201
81. Krajowa Polityka Miejska 2023 – tam mowa o konieczności odbudowy zdolności do rozwoju poprzez rewitalizacje zdegradowanych społecznie, ekonomicznie i fizyczne obszarów miejskich, https://www.mr.gov.pl/media/10252/Krajowa_Polityka_Miejska_20-10-2015.pdf, (wejście 1.11.2017).
82. Krier L., *Architektura - wybór czy przeznaczenie*, Arkady, Warszawa 2001.
83. *Kształtowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, praca zbiorowa, red. Madurowicz M., WUW, Warszawa 2014.
84. Landry Ch., *Kreatywne miasto: zestawy narzędzi dla miejskich innowatorów*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013.
85. Lewicka M., *Psychologia miejsca*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2012.
86. Lisiewski W., *Jak zbudowano drugą Polskę*, „Gazeta Pomorska”, nr87/1972 Bydgoszcz
87. Lorens P., *Rewitalizacja miast. Planowanie i realizacja*, Wyd.PG, Gdańsk 2010.
88. Lynch K., *Obraz miasta*, Wyd. Archiwolta, Kraków 2011.

89. Majer A., *Mikropolis. Socjologia miasta osobistego*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015.
90. Maksymowicz-Piotrowska E., *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, z. 24, „Geografia”, z. 7, 1970, s. 79–94.
91. Malisz B., *Zarys kształtowania układów osadniczych*. Wyd. II uaktualnione i przetworzone, Warszawa 1981.
92. Małachowicz E., *Ochrona środowiska kulturowego*, t.1 Wrocław, 1982.
93. Małachowicz E., *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 2007.
94. *Małe miasta w obszarach metropolitalnych*, red. Heffner K., Warszał T., PAN, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Biuletyn, zeszyt 232, Warszawa, 2007.
95. Markowski T., Marszał T., *Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*, KPZK PAN, Warszawa 2006.
96. Masterplan DLA FORDONU, RDH Architektki, 2010.
97. Mąka W., *Wisła, rzeka bydgosko-toruńskiej niezgody*, „Express Bydgoski”, 20.07.2018., s.22.
98. *Miejsce, Nie-miejsce Marca Auge’a*, praca zbiorowa red. Kobylarczyk J., Paprzyca K., Wyd. PK, Kraków 2016.
99. Miessen M., *Koszmar partycypacji*, W-wa 2016.
100. Montgomery Ch., *Miasto szczęśliwe. Jak zmienić nasze życie, zmieniając nasze miasta*, Kraków 2015.
101. Mumford L., *The City in History*, Harcourt, Brace and World Inc., 1961.
102. Musil J., *Pięćdziesiąt lat socjologii miasta*, „Studia Regionalne i Lokalne” Nr 1 (11)/2003, s. 18-19.
103. Nyka L., *Od architektury cyrkulacji do urbanistycznych krajobrazów*, Wydawnictwo PG, Gdańsk 2006.
104. Nyka L., *Przestrzeń miejska jako krajobraz*, „Czasopismo Techniczne”, 1/A/2/2012, s.1., r.109, s. 53.
105. Okoń E., *Z historii mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę w Fordonie. Na marginesie 100 rocznicy powstania*, „Kronika Bydgoska”, T.XIV, 1992, s.60-62.
106. Okoń E., Raczyńska E., *Studium historyczno-Konserwatorskie Starego Fordonu*, 1991, w archiwum Służby Ochrony Zabytków, Oddział Bydgoszcz. Część opisowa, karty obiektów (fot. Parucka K.), plansze - wartościowanie i wytyczne konserwatorskie.
107. Okoń E., *Fordon, atlas historyczny*, niepublikowane materiały do przygotowywanej publikacji.
108. Oldenburg R., *The Character of Third Places*, [w:] Carmona M, Tiesdell S., *Architectural Press*, Amsterdam 2007.
109. Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast*, Warszawa 1996.
110. Ostrowski W., *Zespoły zabytkowe a urbanistyka*, Arkady, Warszawa 1980.
111. Pallasmaa J., *Oczy skóry. Architektura i zmysły*, Instytut Architektury, Kraków 2012.
112. Paprzyca K., Janik B., *Preferencje użytkowników przestrzeni miasta – zróżnicowanych „miejsc”*, [w:] *Miejsce, nie miejsce...*, s. 43-44.
113. Parucka K., Raczyńska E., *Katalog zabytków województwa bydgoskiego*, Tifen, 1997.
114. Pawłowska K., *Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej*, PK, Kraków 1996.
115. Pawłowska K., *Idea swojskości miasta*, PK, Kraków 2001.
116. Pawłowski K., *Zasady ochrony, odbudowy i rewaloryzacji historycznych zespołów urbanistycznych*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Miasta Historyczne*, red. Wiktor Zin, 1986.
117. Pazder D., *Społeczne zagadnienia kreacji i odnowy przestrzeni miejskiej*, Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN, 2008.
118. Pazder D., *Rola przestrzeni kulturowych w kreacji współczesnego śródmieścia*, „Czasopismo Techniczne PK”, 2008.
119. Pazder D., *Rewitalizacja śródmiejskich przestrzeni kulturowych, jako czynnik wzrostu atrakcyjności miasta, badania średniej wielkości miast Wielkopolski*, Wyd. Politechniki Poznańskiej, 2008.
120. Piechotkowi M.i K., *Bożnice drewniane*, wyd. Budownictwo i Architektura, 1957.

121. Pluta K., *Przestrzenie publiczne miast europejskich*, Projektowanie urbanistyczne, Warszawa, 2012.
122. Potemski C., *Problematyka badań archeologicznych w powiecie bydgoskim. Prace komisji historii BTN*, PWN, 1963.
123. Potocki K., „Prawo do odpowiedzialności” – przedmowa do: Missen M., *Koszmar partycypacji*, w-wa 2016, s. 96.
124. Potrzeby rewitalizacyjne Starego Fordonu , 2012, http://mpu.bydgoszcz.pl/stary_fordon/potrzeby_rewit_star_fordon.pdf, (wejście 01.11.2107).
125. Pred A., *Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Time Geography of Becoming Places*, “Annals Association of American Geographers”, 742, 1984.
126. Program rewitalizacji i rozwoju Bydgoskiego Węzła Wodnego. Miejska Pracownia Urbanistyczna, Bydgoszcz, 2006.
127. Raczyńska-Mąkowska E., *Najlepszy polski obiekt użyteczności publicznej stoi w Bydgoszczy*, [w:] *Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, Zeszyt 5, Bydgoszcz 2000.
128. Raczyńska-Mąkowska E., *Centrum Bydgoszczy-poszukiwanie tożsamości miejsca drogą budowy społeczności lokalnych*, „Środowisko Mieszkaniowe”, Kraków, 2017,4.
129. Raczyńska-Mąkowska E., *Aktywność społeczna w rewitalizacji. Niektóre przykłady bydgoskie*, [w:] *Innowacyjność w warunkach współczesnych miast*, red. Kaszkur A., Laska A., Bydgoszcz 2017, s. 127-149.
130. Raczyńska-Mąkowska E., *Stary Fordon - od degradacji miasteczka do rewitalizacji dzielnicy/Stary Fordon-From a small town's degradation to district's revitalization*, [w:] „space & Form”, Scientific Journal of Polish Academy of Sciences and West Pomeranian University of Technology, 30/2017, s. 203-216.
131. Raczyńska-Mąkowska E., *Wzornictwo UTP-dydaktyka utylitarna. Doświadczenia i szanse dla miasta i biznesu*, „Przestrzeń Urbanistyka Architektura”, wyd. Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, 1/2007, s. 139-148.
132. Rapoport A., *Human aspects of urban form*, USA, 2004.
133. Rasmussen S.E., *Odczuwanie Architektury*, Wyd. Murator, Warszawa 1999.
134. Rewers E., *Post-Polis wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Uniwersytatis, Kraków 2005.
135. *Rewitalizacja miast polskich*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2010, T. 1-12 (których nie wymieniono z tytułu tomu).
136. Rymaszewski B., *O przetrwane dawnych miast*, Arkady, Warszawa 1984.
137. Rytel G., *Wernakularna czyli jaka? Uwagi semantyczne na marginesie konferencji*, [http://wbia.pollub.pl/files/85/attachment/vol14\(3\)/143-150.pdf](http://wbia.pollub.pl/files/85/attachment/vol14(3)/143-150.pdf).
138. R.Sennet, *Uses of Disorder*, [w:] *Personal Identity and City Life*, London, 1996, [za:] Baumann Z. *Globalizacja*, PiW, W-wa, 2000, s.56.
139. Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik funkcjonalno-przestrzenny bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego*, [w:] Potencjał funkcjonalno-przestrzenny Bydgoszczy w procesie tworzenia trójczłonowej metropolii Bydgoszcz-Fordon-Toruń, red. Sierecka-Nowakowska (Biuletyn - Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, z.249), Warszawa 2012.
140. Skalski K., *Rewitalizacja we Francji- zarządzanie przekształceniami obszarów kryzysowych w miastach*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2009.
141. Skarżyńska K., *Razem*, [w:] „Miasta. Wspólnoty miejskie” Nr 1(9)2015, s. 35.
142. *Słownik starożytności słowiańskich*, t.VI, Wrocław 1977.
143. Sobiecki W., *Historia sąsiedztwa. Bydgoszcz-Toruń*, część IV, Bydgoszcz 2013.
144. Starosta P., *Społeczność lokalna*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t.4, Warszawa, Oficyna naukowa, 2002, s. 97-108.
145. *Strategia marki*, <http://www.strategia.bydgoszcz.pl/dokumenty/>.
146. Sudjic D., *Język Miast*, Karakter, 2017.
147. „Sztetl Fordoński” *Spacerownik*, Fundacja dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2017.

148. Sztompka P., *Socjologia*, Kraków 2002.
149. Śliwiński B., *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII-XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113-1296*, Warszawa – Poznań 1989.
150. Taborska H., *Współczesna sztuka publiczna. Dzieła i problemy*, Warszawa 1996.
151. Tolman E.C., *Cognitive maps i Rats and Men*, "Psychological Review" 1984, No55, s.189-208.
152. Tołwiński T., *Urbanistyka*, T1., wyd. III, (red.) Trzaska, Ewert, Michalski, Warszawa 1948.
153. Tołwiński T., *Urbanistyka i zieleń w urbanistyce*, PWN, Warszawa 1963.
154. Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa 1987.
155. Trieb M., *Simulation de l'espace urbain*, Paris 1970.
156. Tymanowski W., *Bez rewitalizacji miasto jest jak kot w worku. Rozmowa z Hanną Gill-Piątek*, <http://warszawa.wyborcza.pl/rewitalizacja/pragi/7,159698,22763836,bez-rewitalizacji-miasto-jest-jak-kot-w-worku.htm>.
157. Urry J., *Spojrzenie turysty*, Warszawa 2015.
158. Wallis A., *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa 1977.
159. Wallis A., *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, PIW, Warszawa 1971.
160. Wallis A., *Informacja i gwar*, Warszawa 2009.
161. Warsaw Recommendation on Recovery and Reconstruction of Cultural Heritage, <http://whc.unesco.org/en/news/1826/>, (wejście 13.07.2018).
162. Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa 1974.
163. Wejchert K., *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Wyd. Ministrestwa Obrony, nr 8, Warszawa 1947.
164. Węclowicz G., *Geografia społeczna miast*, PWN, Warszawa 2007.
165. White W.H., *The social life of small urban spacer*, Paperbach 2001.
166. Wiśniewska W., *Krajobraz miejski. Odnowa i kreacja w procesie odnowy*, wyd. Politechniki Łódzkiej, 2012.
167. Woźny J., *Fordon w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Biegański Z., Kujawsko-Pomorskie Wydawnictwo Kulturalne, Bydgoszcz 1997.
168. *Wspólnota. Miejsca. Wywiad z prof. Marią Lewicką*, „Magazyn Miasta”, 1(9), 2015, s.52.
169. *Wybrane zagadnienia rewitalizacji miast*, red. Lorens P., Martyniuk-Pęczek J., Wydawnictwo Urbanista, Gdańsk 2009.
170. *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce, odbudowa i konserwacja*, t.I red. Kalinowski W., Arkady, Warszawa 1986.
171. Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji zabytków*, BHSi K , 1946,1-2.
172. Zając A., *Partycypacja mieszkańców w procesie rewitalizacji osiedla*, [w:] *Kształtowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, red. Madurowicz M., Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2014, s.220.
173. Skarżyńska K., *Razem*, „Miasta. Wspólnoty miejskie” Nr 1(9)2015, s. 35
174. Znaniecki F., *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1938, z.1.
175. Zyglewski Z., *Fordon przedrozbiorowy*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Biegański Z., Kujawsko-Pomorskie Wydawnictwo Kulturalne, Bydgoszcz 1997.

Akty prawne, netografia:

- Uchwała nr XXXVII/734/16 z dnia 30 listopada 2016r. w sprawie wyznaczenia obszaru zdegradowanego
- Uchwała Nr L/756/09/Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 15 lipca 2009, <http://www.coi.kujawsko-pomorskie.pl/zalaczniki/uchwala-rm-z-15.7.2009-studium.pdf>
- Krajowa Polityka Miejska 2023 –https://www.mr.gov.pl/media/10252/Krajowa_Polityka_Miejska_20-10-2015.pdf

Potrzeby rewitalizacyjne Starego Fordonu , 2012, http://mpu.bydgoszcz.pl/stary_fordon/potrzeby_rewit_star_fordon.pdf

Karta Ateńska, komentarze, TUP, http://www.tup.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=428%3Aprzestrze-publiczna-a-jako-ycia-i-zamieszkiwania&Itemid=203&lang=pl&limitstart=3

Wyszogród-Bydgoszcz, <http://www.wyszogrod.bydgoszcz.pl/?d=legenda>

Most, Fundacja UKW, <http://fundacjaukw.hekko24.pl/most.html>

ogłoszenie konkursu , <http://www.bydgoszcz.pl/aktualnosci/tresc/rynek-w-fordonie-czekamy-na-pomysly-na-zagospod/>

Program rewitalizacji i rozwoju Bydgoskiego Węzła Wodnego. Miejska Pracownia Urbanistyczna, Bydgoszcz, 2006.

Rewitalizacji dla Miasta Bydgoszczy na lata 2007-2015: Uchwała nr XIII/170/11 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 29 czerwca 2011r. zmieniająca Lokalny Program Rewitalizacji dla Miasta Bydgoszczy na lata 2007-2015.

Uchwała nr LXVI/1018/10 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 26 maja 2010, http://www.bip.um.bydgoszcz.pl/binary/1018_tcm30-84091.pdf

Rewitalizacja funkcjonalno przestrzenna Starego Fordonu, MPU, 2013.

Krajowa Polityka Miejska, Krajowy system wsparcia rewitalizacji , Narodowy Plan Rewitalizacji (założenia), wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014-2020, ustawa o rewitalizacji.

Ustawa o rewitalizacji, Dz.U.2015, poz.1777

UCHWAŁA Nr XXXIX/778/17 RADY MIASTA BYDGOSZCZY z dnia 25 stycznia 2017 r. w sprawie wieloletniego programu gospodarowania mieszkaniowym zasobem miasta Bydgoszczy na lata 2017-2021.

Uchwała Nr XXI/396/12 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 25 stycznia 2012 r. w sprawie przyjęcia do realizacji „Kierunków działań służących rewitalizacji przestrzeni publicznych Starego Miasta w Bydgoszczy”, http://www.bip.um.bydgoszcz.pl/binary/396_tcm30-116305.pdf

Banaszek J., Środowisko naturalne Bydgoszczy, Bydgoszcz 1996. Fordon- historyczna kopalnia, http://fordon-historyczna-kopalnia.blogspot.com/p/blog-page_25.htmlZakole Wisły, https://pl.wikipedia.org/wiki/Bydgoskie_zakole_Wis%C5%82y kamień na kamieniu , <https://kamiennakamieniu.wordpress.com/2014/04/21/mala-kepa-polowicznie/>

Natura 2000, dla Kuawsko-Pomorskiego, <http://www.nasze.kujawsko-pomorskie.pl/przyroda/natura-2000/811-plb040003-dolina-dolnej-wisly.html>Zespół Parków Krajobrazowych Nadwiślański i Chełmiński <http://www.parki.kujawsko-pomorskie.pl/zpkchin>Rezerwaty w Dolinie Dolnej Wisły <http://www.wyszogrod.bydgoszcz.pl/?d=rezerwaty3>Porozumienie AGN, http://ungc.org.pl/wp-content/uploads/2016/11/%C5%BBegluga_%C5%9Ar%C3%B3d%C4%85dowa-_Odra_2016-1.pdf

Kujawsko –Pomorska Organizacja Turystyczna, Kujawsko – Pomorskiej Organizacji Turystycznej <https://wirtualneszlaki.pl/szlaki-rowerowe/dookola-doliny-dolnej-wisly-szlak-rowerowy-zielony>

Storna projektu SmartStary Fordon, <https://www.facebook.com/groups/439997683050044>

Uchwała Nr 239 Rady Ministrów w sprawie Przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 z 13.12.2011. http://www.wrpo2007-2013.wielkopolskie.pl/zalaczniki1/2012/Uchwała_Koncepcji_Przestrzennego_Zagospodarowania_Kraju_2030.pdf

Fordon-historyczna kopalnia, http://fordon-historyczna-kopalnia.blogspot.com/p/blog-page_25.html http://www.mpu.bydgoszcz.pl/stary_fordon/potrzeby_rewit_star_fordon.pdf

Uchwała nr XXXVII/734/16 Rady Miasta Bydgoszczy z dnia 30 listopada 2016r., Dziennik Urzędowy Województwa Kujawsko-Pomorskiego , poz. 4631.

Fundacja 4 wyznań, <http://www.fundacja4wyznan.pl/n/>,
 Elżbieta Jabłońska, https://pl.wikipedia.org/wiki/El%C5%BCbieta_Jab%C5%82o%C5%84ska

Projekt „Nowe życie” , <http://elajablonska.com/projects-more.php?id=41>
Ster na Bydgoszcz, <http://sternabydgoszcz.pl/>
Strategia marki, <http://www.strategia.bydgoszcz.pl/>
Ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym z 7 lipca 1994
Uchwała Nr XLII/711/97 Rady Miasta Bydgoszczy z dn. 24 września 1997 w sprawie nadania statutu osiedla - jednostki pomocniczej Miasta (Tu Nowy Fordon i Stary Fordon)
Ustawa z 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
Plan miejscowy 2004
Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bydgoszcz z 2009r.
„Kierunki rewitalizacji funkcjonalno-przestrzennej Starego Fordonu w Bydgoszczy”
Diagnoza służąca wyznaczeniu obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji dla miasta Bydgoszczy"
(UM Bydgoszcz, lipiec 2016)
Uchwała RM Bydgoszczy XXXVII/734/16
Ustawa z dnia 18 lipca 2001r. Prawo wodne
Krajowa Polityka Miejska 2023 (X2015)
Narodowy Plan Rewitalizacji
Ustawa Krajobrazowa
Miejscowy Plan 2017
Narodowy Plan Rewitalizacji
Gminny Program Rewitalizacji

IX. SPIS RYCIN, TABEL I FOTOGRAFII

Spis został opracowany/oznaczony zgodnie ze strukturą rozprawy

1.	Ryc. I. 1. Obszar będący przedmiotem opracowania zaznaczony na planszy Studium Uwarunkowań i Kierunków Rozwoju Bydgoszczy	8
2.	Ryc. I. 2. Obszar będący przedmiotem opracowania zaznaczony na mapie satelitarnej	9
3.	Ryc. I. 3. Schemat blokowy pracy	14
4.	Ryc. I. 4. Triada relacji ludzie-miejsce według Seamona.....	29
5.	Ryc. I. 5. Rodzaje zabudowy a związki sąsiedzkie	31
6.	Ryc. I. 6. Schemat PPS, What is palcemaking	34
7.	Ryc. I. 7. Rysunki studentów - odpowiedź na zadanie: „Magia miejsca w Starym Fordonie	36
8.	Ryc. II. 1. Profil wału zewnętrznego w południowo-zachodniej części obiektu.....	38
9.	Ryc. II.2. Wyszogród - stan obecny i rekonstrukcja	39
10.	Ryc. II. 3. Panorama Fordonu z 1745 r., rysunek J.F.Steiner.....	40
11.	Ryc. II. 4 . Fordon 1907 z zaznaczeniem granic obszaru miasta lokacyjnego i dwoma placami- Targowiskiem i późniejszym Rynkiem	41
12.	Ryc. II. 5. Pierwszy kościół parafialny Św. Mikołaja, widok od strony	44
13.	Ryc.II. 6. Fordon 1890.....	45
14.	Ryc. II. 7. Pierwszy most Mahrtensa, 1893.....	46
15.	Fot. II. 8. Od góry: plebanka i kościół Św. Mikołaja, dawna szkoła talmudyczna dla chłopców, kuczka przy ul. Kapeluszników	48
16.	Fot. II. 9. A. Kościół Św. Jana (pierwotnie ewangelicki). B. Dawna komora celna, obecnie więzienie, C. Synagoga, D. Kościół Św. Mikołaja	49
17.	Fot. II. 10. Dolina Śmierci, miejsce męczeńskiej śmierci ok 1400 Polaków i Żydów, XII stacja Drogi Krzyżowej (ukończonej w 2009 r	51
18.	Rys. II. 11. Bydgoszcz – A - podział na dzielnice, B – rozwój terytorialny	53
19.	Ryc. II. 12. Budynek dawnego magistratu rozebrany w latach 80-tych.....	55
20.	Ryc. II. 13. Kopie planów budowy osiedla mieszkaniowego w Nowym Fordonu (wariant minimalny - zabudowa tarasu dolnego, wariant maksymalny - zabudowa tarasu górnego i wchłonięcie Starego Fordonu	56
21.	Ryc. II. 14. Makieta projektu budowy nowej dzielnicy Bydgoszczy – Fordonu.....	57
22.	Fot. II. 15. Miejsce ujścia Brdy do Wisły. Widok w kierunku północnym	58
23.	Ryc. II. 16. Stary Fordon w latach 1835,1933,2013	59
24.	Fot. II. 17. Remont nawierzchni ul. Wyzwolenia na odcinku rynku	61
25.	Ryc. II. 18. Oś czasu i zmian w charakterze administracyjnym	64
26.	Ryc.II.19. Rozwój przestrzenny Starego Fordonu XV-XX w. – niepublikowane materiały do przygotowywanego Atlasu Historycznego	65
27.	Ryc.III.1. Studium historyczno-konserwatorskie, plansze zbiorcze: 1. Wytyczne i postulaty konserwatorskie, 2. Chronologia i wartościowanie, autorzy: E.Raczyńska-Mąkowska, E.Okoń, Bydgoszcz 1990-91	68
28.	Ryc. III. 2. Analiza konserwatorska, plansza łącząca ustalenia studium historyczno- konserwatorskiego ze stanem aktualnym.....	69
29.	Ryc. III. 3. Starofordońskie nabrzeże, współczesny widok od południa	71
30.	Ryc. III. 4. Widok z mostu na port, lata 20-te XX-wieku	71
31.	Ryc. III. 5. Powiązania Starego Fordonu z rzeką, 2013	72
32.	Fot. III. 6. Most fordoński - 1. Mahrtensa zbudowany w latach 1891-93, 2. Rudolfa Modrzejewskiego zbudowany w latach 1951-56	73

33.	Ryc. III. 7. Kompleks obecnego więzienia. (dawniej komora celna	74
34.	Ryc. III. 8. Elementy tworzące panoramę Starego Fordonu	74
35.	Fot. III. 9. Rynek w Starym Fordonie.....	75
36.	Fot. III. 10. Spichlerz przy ulicy Patrolowej - 1- stan z 1992, 2- stan obecny	76
37.	Fot. III. 11. Porównano przykładowe zmiany (tu przy głównej ulicy Bydgoskiej). Po lewej stronie zdjęcia pochodzą z 1991, po prawej stan aktualny, 2017	77
38.	Fot. III. 12. Porównanie stanu zabudowy z okresu opracowania studium (1991) z obecnym (2017)	78
39.	Ryc. III. 13. Charakterystyka zabudowy Starego Fordonu na obszarze podlegającym analizie	81
40.	Ryc. III. 14. Aktualny plan miasta z zaznaczeniem determinujących odbiór przestrzeni i obiektów	82
41.	Ryc. III. 15. Stary Fordon - potencjał miejsca.....	84
42.	Ryc. III. 16. Rozmieszczenie poszczególnych elementów zurbanizowanej przestrzeni Bydgoszcz-Fordon	86
43.	Ryc. III. 17. Stary Fordon w kontekście Nowego Fordonu	87
44.	Ryc. III. 18. Wzajemne oddziaływanie trzech jednostek osadniczych – Bydgoszczy, Nowego Fordonu i Starego Fordonu, w zależności od odległości	88
45.	Ryc. III. 19. Koncepcja zabudowy mieszkaniowej wokół Wyszogrodu	89
46.	Ryc. III. 20. Rozbudowa Bydgoszczy w latach 1993 i w 2010 roku – rozwój w kierunku na Fordon.	
47.	Kampus UTP budowany od 1974 r	90
48.	Ryc. III. 21. Dogodne połączenia komunikacji miejskiej wraz z wahadłową kolejką „akademicką” wykorzystującą linię kolejową Bydgoszcz-Wschód – Chełmża	91
49.	Ryc. III. 22. Korzyści wynikające dla Starego Fordonu z powiązań z Uniwersytetem	91
50.	Fot. III. 23. BRE Bank (obecnie MBank), realizacja 1995-1998, proj. Bulanda Mucha Architekci, Marina-Przystań Bydgoszcz, realizacja 2011-2012, proj. T. Rokicki Zivva	92
51.	Fot. III. 24. Wenecja Bydgoska, Wyspa Młyńska po rewitalizacji w latach 2006-2010.....	92
52.	Fot. III. 26. Stary Fordon – widok od północnego – zachodu od strony Nowego Fordonu	94
53.	Ryc. III. 27. Schemat przygotowania i uchwalenia Gminnego Programu Rewitalizacji.....	96
54.	Tab. III. 28. Planowany zakres remontów budynków w Starym Fordonie w ramach programu gospodarowania mieszkaniowym zasobem Miasta Bydgoszczy	100
55.	Ryc. III. 29. A Mapa Schrotera z 1796-1802, pierwsza mapa topograficzna okolic Bydgoszczy/Fordonu z obrazem Wisły przed regulacją, B Mapa współczesna, zaznaczono trzy zbocza ograniczające bydgoskie zakole Wisły	102
56.	Ryc. III. 30. A. Obszar Natura 2000 w zakolu Wisły, B. Rezerwaty przyrody w Dolinie Dolnej Wisły.....	103
57.	Ryc. III. 31. Międzynarodowe drogi wodne w Polsce, a położenie Starego Fordonu	107
58.	Ryc. III. 32. Bydgoszcz na europejskich szlakach wodnych	107
59.	Ryc. III. 33. Projektowane na 2018 stacje BRA – nr 1 – Stary Fordon	109
60.	Ryc. III. 34. Szlaki rowerowe	110
61.	Ryc. III. 35. Szlak zielony Dookoła Dolnej Wisły	110
62.	Ryc. III. 36. Szlak Przyjaźni Bydgoszcz – Toruń.....	111
63.	Fot. III. 37. Obecna stacja kolejowa w Fordonie	112
64.	Fot. III. 38. Chrystkowo, chata mennonicka 1770.....	116
65.	Fot. III. 39. Tablica upamiętniająca fordoński kirkut oraz najcenniejsza płyta z dawnego cmentarza ewangelickiego	117
66.	Fot. III. 40. Fragment pomnika stojącego na fordońskim rynku upamiętniającego pomordowanych mieszkańców	118
67.	Ryc. III. 41. Ulotka wzywająca do blokady ulicy Bydgoskiej.....	121
68.	Ryc. III. 42. Stary Fordon – granica obszaru zdegradowanego wyznaczona w ramach Uchwały Rady Miasta z 30 listopada 2016.....	123

69. Ryc. IV. 1. Przykładowe sekwencje widoków tego samego zespołu zabudowy z różnych punktów obserwacji (Cullen	126
70. Ryc. IV.2. Projekt nabrzeża według PASS Projekt Nadarzyn – strefy rekreacyjne	127
71. Ryc. IV. 3. Marina w Starym Fordonie - koncepcje studenckie	128
72. Ryc. IV. 4. Wlot ulicy Bydgoskiej/rondo Buxakowskiego	129
73. Ryc. IV. 5. Mural. Jeden z odrzuconych projektów iluzjonistycznych oraz projekt zwycięski.....	130
74. Fot. IV. 6. Projekt zrealizowany, autor i wykonawca: T. Pobiedziński	130
75. Ryc. IV. 7. Rynek w Starym Fordonie - koncepcje studenckie, 2016	132
76. Tab. IV. 8. "Sondaż 1." - pytanie o ogólne zmiany w wyglądzie Rynku.....	133
77. Tab. IV. 9. "Sondaż 1." - pytanie o preferowane funkcje Rynku.....	134
78. Tab. IV. 10. "Sondaż 1." - pytanie o możliwość likwidacji parkingu.....	134
79. Tab. IV.11. "Sondaż 1." - pytanie o możliwość ograniczenia ruchu samochodowego na Rynku....	135
80. Ryc. IV 12., 13. Rynek w Starym Fordonie, plansze konkursowe, autorzy: Łukasz Pieńczykowski i Jakub Bartkowiak, Poznań 2017, Projekt zwycięski wskazany do realizacji (źródło: archiwum UM Bydgoszczy.....	138
81. Ryc. IV. 14. Sugerowane kolorystyki elewacji pierzei rynkowych, oprac. autorka, 2006	140
82. Tab. IV. 15. Preferencje przy wyborze nowego miejsca zamieszkania.....	142
83. Ryc. IV. 16. Koncepcja zagospodarowania zabytkowego Spichlerza	143
84. Ryc. IV. 17. Schemat postępowania przy planowaniu rewitalizacji.....	145
85. Fot. IV. 18. Forget Heritage w Bydgoszczy.....	149
86. Fot. IV. 19. Atrakcje związane z nadwiślańskim położeniem Starego Fordonu.....	151
87. Ryc. IV. 20. Proponowane nowe lokalizacje parkingów przy Rondzie Buxakowskiego (zjazd z mostu) i przy Ametystowej; tranzyt przez miasto - aktualny i zalecany.....	153
88. Ryc. IV. 21. Trasa rowerowa wzdłuż Doliny Dolnej Wisły z uwzględnieniem najważniejszych atrakcji turystycznych i alternatywnego odcinka dla samochodów od strony zachodniej	154
89. Ryc. IV. 22. Lokalizacja platformy intermodalnej wraz z powiązaniem komunikacyjnym	155
90. Tab. IV. 23. "Sondaż 2." - pytanie o pozycję Starego Fordonu jako łącznika między Bydgoszczą a Toruniem	156
91. Ryc. IV. 24. Potrzeby mieszkańców zgłoszone podczas badań Miejskiej Pracowni Urbanistycznej, 2013.....	159
92. Ryc. IV. 25. Plakat II edycji Święta Starego Fordonu i Święta Niepodległości organizowanych przez lokalną społeczność	160
93. Fot. IV. 26. Święto Starego Fordonu – II edycja.....	161
94. Fot. IV. 27. Wejście do Cafe Rynek dekorowane przez mieszkańców	162
95. Fot. IV. 28. Odsłonięcie lapidarium na dawnym cmentarzu ewangelickim w dniu 17 września 2017 w ramach projektu – „Fordon-jedno miasto-trzy kultury	163
96. Ryc. IV. 29. Strona poświęcona historii Starego Fordonu – przygotowywana do projektu „Wirtualna Bydgoska	164
97. Tab. IV. 20. Stowarzyszenia i organizacje pozarządowe aktywne w Starym Fordonie – stan z 2016 r.....	165
98. Fot. IV. 31. Warsztaty animacji na dzieci prowadzone przez twórcę polskiego teledysku Yacha Paszkiwicza (+2017), lato 2016.....	167
99. Tab. IV. 32. "Sondaż 2." - pytanie o aktywność stowarzyszeń.....	167
100. Tab. IV. 33. "Sondaż 2." - pytanie o możliwość uczestnictwa w działaniach osób mieszkających poza dzielnicą.....	168
101. Tab. IV. 34. "Sondaż 2." - pytanie o akceptację nowych mieszkańców	169
102. Ryc. IV. 35. Zainteresowanie formami imprez dla mieszkańców np. badań studentów socjologii z 2012 dla Miejskiej Pracowni Urbanistycznej.....	170
103. Ryc. IV. 36. Piramida Maslova	171

104. Ryc. IV. 37. Logo strony Miasteczka Sztuki, fragment wystawy Doroty Podlaskiej w Synagodze 2017	178
105. Fot. IV. 38. Projekt artystyczny –"Most" – mieszkańcy Starego Fordonu, artyści z Poznania, studenci UTP, 2015	179
106. Ryc. IV. 39. Tatsuno - plan starego miasta z zaznaczonymi miejscami aktywności artystycznej, rzemieślniczej i realizacji rekonstrukcji historycznych.....	180
107. Fot. IV. 40. Akcja artystyczna na ścianie dawnej szkoły talmudycznej w ramach warsztatów prowadzonych przez M. Winter	181
108. Fot. IV. 41. Fordon znajduje się na 774 kilometrze Wisły.....	183
109. Ryc. IV. 42. Button II edycji projektu "Fordon - Jedno Miasto - Trzy Kultury 2017.....	184
110. Ryc.IV. 43. Ryc.IV. 63. Stary Fordon - synergia działań, rewitalizacja miękka i twarda rozgrywa się w czasie	189
111. Ryc. V. 1. Stary Fordon - Nowe MIEJSCE.....	197

X. ANEKSY

Aneks X.1. Bibliografia historii miasta Fordonu (wybór)

1. 1. Czasopisma

- „Bromberg”, Jg. 1, 1959–.
- „Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt”, Bd. 1–2, 1886–1888; od 1891 „Jahrbuch der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg”, Jg. 3–10, 1891–1899.
- „Kalendarz Bydgoski”, R. 1, 1968–.
- „Kronika Bydgoska”, t. 1, 1967–.
- „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 1, 1996–.
- „Przegląd Bydgoski”, R. 1–20, 1933–2009.
- „Westpreußen-Jahrbuch”, Bd. 1, 1950–.
- „Ziemia Kujawska”, t. 1, 1963–.

1. 2. Wydawnictwa źródłowe

- Bartolomäus R., *Ein Gerichtsbuch der Stadt Fordon*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, Jg. 16, 1901, s. 189–230.
- Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, t. 4), Kraków 1887.
- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, wyd. A. Pawiński, t. 1–5, Warszawa 1888.
- Inwentarz wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, wyd. R. i Z. Guldon, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 7, Bydgoszcz 1970, s. 63–101.
- Inwentarze starostwa i wójtostwa bydgoskiego z lat 1753–1766*, wyd. R. Kabaciński (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 9), Warszawa–Poznań 1977.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–11, Poznań–Warszawa 1877–1999 [t. 1–4 wyd. I. Zakrzewski, t. 5 wyd. F. Piekosiński, t. 6 wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, t. 7 wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, t. 8–11 wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński].
- Kazusek S., *Spław wiślan w drugiej połowie XVIII wieku (do 1772 roku). Część 2: Statystyka spławu wiślanego*, Kielce 2016.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. (Część pierwsza)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 77, 2002, s. 149–268; (Część druga), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 78, 2002, s. 71–159.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 1: Wizytacje XVI i XVII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 68, 1997, s. 27–161.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 2: Wizytacje XVIII wieku, zeszyt 1: Wizytacje pierwszej połowy XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 71, 1999, s. 141–252.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. Część 2: Wizytacje XVIII wieku, zeszyt 3: Wizytacje drugiej połowy XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 73, 2000, s. 277–397.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665, cz. 2: Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku, Wielkopolska i Kujawy), „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 81, Toruń 1996.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1765, Województwo inowrocławskie, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, A. Mietz, (Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII [wieku], Wielkopolska i Kujawy), Bydgoszcz 2011.

Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis, t. 1–25, ed. S. Chodyński, Wladislaviae 1881–1912.

Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661–1765, wyd. Z. Guldon (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 2), Bydgoszcz 1966.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 1: *Wielkopolska*, wyd. A. Pawiński (Źródła dziejowe, t. 13), Warszawa 1883.

Pommerellisches Urkundenbuch, hrsg. M. Perlbach, Danzig 1882.

Raport wojskowo-statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 r., wyd. M. Kallas, J. Wojciak, w: *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 8), Warszawa–Poznań 1974, s. 61–87.

Senkowski J., *Lustracja poradlnego i rejestr tanów województwa brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, „Teki Archiwalne”, t. 7, 1961.

Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku, wyd. M. Kallas, J. Wojciak (Źródła do dziejów Bydgoszczy nr 7), Warszawa–Poznań 1972.

Visitationes archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Wladislaviensi et Pomeraniae episcopo factae, wyd. S. Kujot, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 1–3, Toruń 1897–1899.

Warschauer A., *Die städtischen Archive in der Provinz Posen* (Mittheilungen der K. Preussischen Archivverwaltung, H. 5), Leipzig 1901.

Zyglewski Z., *Materiały do dziejów Bractwa Św. Anny przy kościele Św. Mikołaja w Fordonie*, „Kronika Bydgoska”, Tom specjalny wydany z okazji wizyty papieża Jana Pawła II w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999, s. 173–203.

1. 3. Ogólne opracowaia historii miasta

Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis, zusammengestellt v. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973.

Bär M., *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 1–2 (Publikationen aus den Königlich-Preussischen Staatsarchiven, Bd. 83–84), Leipzig 1909.

Bogucki A., *Kasztelanie nad dolną Brdą w XII i XIII wieku*, „Roczniki Historyczne”, R. 62, 1996, s. 89–112.

Dzieje Fordonu i okolic, pr. zb. pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1997.

Fordon – das heißt Furt über die Weichsel, „Deutsche Rundschau”, Jg. 64, 1940, Nr. 277, s. 9.

Fordon powiat Bydgoski, w: *Monografia Wielkiego Pomorza i Gdyni. Z okazji 20-lecia powrotu Ziemi Pomorskiej do Macierzy*, pod. red. J. Lachowskiego, [Toruń–Lwów 1939], s. 48–49.

Frankiewicz C., *Dzieje miast Rzeczypospolitej Polskiej. Polska w słowie i obrazach*, t. 4: *Dzieje Torunia, Bydgoszczy i miast okolicznych*, Poznań 1930, s. 116–119.

Gapiński [M.], *O Wyszogrodzie Pomorskim i jego położeniu*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 1, 1878, s. 60–74.

Grunt S., *Między Wyszogrodem a Strzelcami Dolnymi*, Pelplin 2011.

Goldbeck J.F., *Volständige Topographie des Königreich Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, Marienwerder 1789.

Guldon Z., *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII–XVI w.*, „Ziemia Kujawska”, t. 2, 1968, s. 19–46.

Guldon Z., *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 69, z. 2), Toruń 1964.

Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 15), Warszawa–Poznań 1974.

Kozierowski S., *Nazwy geograficzne i osadźcy ziemi Bydgoskiej*, „Przegląd Bydgoski”, R. 1, 1933, z. 3, s. 19–40.

Maciejewski J., Zyglewski Z., *Lokacja kujawskiego Wyszogrodu a początki Fordonu*, „Przegląd Bydgoski”, R. 7, 1996, s. 89–103.

Mincer F., *Zapomniany konkurent Bydgoszczy*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 15, 1982, s. 157–159.

Piechowski B., *Historia Fordonu (w zarysie) ku uczczeniu 500-letniego obchodu nadania miejscowości praw miasta*, Bydgoszcz 1924.

Schallhorn R., *550 Jahre Fordon an der Weichsel*, „Bromberg”, Nr 44, 1974, s. 2–4; Nr 45, 1974, s. 8–9.

Szulist W., *Przeszłość obecnych obszarów diecezji pelplińskiej*, t. 1–5, Pelplin–Gdańsk 2000–2010.

Śliwiński B., *Pogranicze kujawsko-pomorskie w XII–XIII wieku. Z dziejów Bydgoskiego i Wyszogrodzkiego w latach 1113–1296* (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Seria C, nr 32), Warszawa–Poznań 1989.

Woźny J., *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza* (Biblioteczka Bydgoska), Toruń 2003.

Wuttke H., *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864.

Zyglewski Z., *Wyszogrodzki kościół i grodzisko w XIV–XVIII wieku*, w: *Promotio historica*. Zbiór prac adiunktów Instytutu Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy pod red. Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1998, s. 31–44.

1. 4. Historia budownictwa i przestrzeń miejska

Budych L., Pawłowski J., *Most kolejowo-drogowy w Fordonie*, „Świat Kolei”, R. 2002, nr 9, s. 22–26.

Chwaściński B., *Mosty na Wiśle i ich budowniczy*, Warszawa 1997.

Gordon W., *Fordon – najmłodsza dzielnica miasta*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 8, 1975, s. 146–150.

Grabow, *Burgundische Niederlassungen in Ostdeutschland. Die Festung Wissegrad*, „Ostdeutsche Presse”, Jg. 21, 1897, Nr 63, s. [6].

Kędzierski J., *Stary Fordon*, „Spotkania z Zabytkami”, R. 21, 1991, nr 1, s. 29–32.

Lachiewicz-Złotowska A., *Stalowy most na Wiśle w Fordonie. Zarys historii i wybrane problemy eksploatacji*, w: *VI Konferencja Naukowo-Techniczna „REW-INŻ’2004”. Inżynierskie problemy odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych*, pr. zb., t. 2, Kraków 2004, s. 165–170.

Lachiewicz-Złotowska A., *Zabytek XIX-wiecznej myśli technicznej – Most Fordoński*, w: *Via. Architektura – Urbanizm – Studia*, red. L. Zimowski, Bydgoszcz 2008, s. 145–147.

Lüdtke F., *Die Zerstörung der Burg Wischegrot (Fordon bei Bromberg) in der Chronik des Nikolaus von Jeroschin*, „Aus dem Posener Lande”, Jg. 4, 1909, s. 328–330.

Łosiowie J. i J., *Badania archeologiczne w dolinie fordońskiej*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 4, Bydgoszcz 1999, s. 106–113.

Maksymowicz-Piotrowska E., *Zmiany przestrzenno-funkcjonalne Fordonu pod wpływem oddziaływania Bydgoszczy*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, z. 24, „Geografia”, z. 7, 1970, s. 79–94.

Okoń E., *Z historii mostu kolejowo-drogowego przez Wisłę w Fordonie. Na marginesie 100 rocznicy powstania*, „Kronika Bydgoska”, t. 14, 1992 (1993), s. 55–79.

Perlińska A., *Problematyka rozwoju Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego w planach okupacyjnych władz niemieckich*, w: *Bydgoszcz – 650 lat praw miejskich*, pod red. M. Grzegorza i Z. Biegańskiego, Bydgoszcz 1996, s. 263–271.

Podhorecki A., Sobczak-Piąstka J., Podhorecka A., *O historii mostu Fordońskiego w Bydgoszczy, cz. 1: Najdłuższy most ówczesnych Niemiec i pierwszy ze stali zlewnej*, „Nowoczesne Budownictwo Inżynierskie”, R. 2008, nr 4, s. 60–62; cz. 2: *Ma 115 lat i wciąż funkcjonuje, ale czy powróci do dawnej świetności?*, „Nowoczesne Budownictwo Inżynierskie”, R. 2008, nr 5, s. 90–92.

Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski C., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie pow. Bydgoszcz na grodzisku „Wyszogród” w roku 1958*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, z. 3–4, 1959–1960, s. 142–163.

Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski C., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w r. 1959*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 27, z. 3, 1962, s. 283–311.

Rauhut L., Rauhutowa J., Potemski C., *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1960 r.*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 28, z. 3, 1962, s. 251–267.

Sierecka-Nowakowska B., *Fordon jako zwornik funkcjonalno-przestrzenny bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego*, w: *Potencjał funkcjonalno-przestrzenny Bydgoszczy w procesie tworzenia trójczłonowej metropolii Bydgoszcz–Fordon–Toruń*, red. B. Sierecka-Nowakowska (Biuletyn – Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, z. 249), Warszawa 2012, s. 33–58.

Siwiak A. i W., *Archeolodzy na Wyszogrodzie*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 49, 2016, s. 91–94.

Siwiak W., *Nowe ślady osadnictwa pradziejowego i historycznego na archeologicznej mapie Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 26, 2004 (2005), s. 13–33.

Szumilas A., *Nowy Fordon – wizje i rzeczywistość*, „Kronika Bydgoska”, t. 30, 2008 (2009), s. 185–197.

Timm K., *Wo lag Wyseggrod?*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, Jg. 2, 1886, s. 83–86.

Wieczorowski T., *Kilka słów o pracach wykopaliskowych przeprowadzonych jesienią r. 1932 na grodzisku w Fordonie*, „Przegląd Bydgoski”, R. 1, 1933, z. 1, s. 69–70.

Woźny J., *Archeologia nowożytna nadwiślańskiego Fordonu*, „Kronika Bydgoska”, t. 32, 2010 (2011), s. 21–32.

Woźny J., *Osadnictwo pradziejowe Fordonu*, „Kronika Bydgoska”, t. 16, 1994 (1995), s. 131–134.

Woźny J., *Środowisko i zmiany osadnicze w pradziejach regionu bydgoskiego (osadnictwo wielokulturowe na stanowisku 123 w Bydgoszczy – Pałczu)*, w: *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 16, Bydgoszcz 1998, s. 9–24.

1. 5. Historia społeczno - gospodarcza

Biegański Z., *Przemysł, handel i rzemiosło w miasteczkach powiatu bydgoskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *W warsztacie, w manufakturze, w fabryce i w sklepie*, pod red. Z. Biegańskiego, W. Polaka, M. Białkowskiego (Dzieje Regionu Kujawsko-Pomorskiego, t. 3), Toruń 2013, s. 139–160.

Bogucki A., *Dr Stefan Buxakowski założyciel „Sokoła” w Fordonie, męczennik łagrów sowieckich (1893–1945)*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 26, 1993, s. 190–192.

Bogucki A., *Szkoła Podstawowa 29 w Bydgoszczy w latach 1945–1995*, Bydgoszcz 1995.

Bogucki A., *Sztandar fordońskiego „Sokoła”*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 27, 1994, s. 178–181.

Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz–Fordon im. gen. Józefa Hallera (1923–2003)*, „Kronika Bydgoska”, t. 26, 2004 (2005), s. 363–386.

Bogucki A., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893–1939*, Bydgoszcz 1997.

Bogucki A., Maliszewska H., Tykwińska D., *Szkoła Podstawowa 29 w Bydgoszczy. 1945–2005*, Bydgoszcz 2005.

Dyroff S., *Erinnerungskultur im deutsch-polnischen Kontaktbereich. Bromberg und der Nordosten der Provinz Posen (Wojewodschaft Poznań) 1871–1939* (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau, Bd. 19), Osnabrück 2007.

Garbaczewski W., *Pieniądz zastępczy Fordonu (1916–1917/1919)*, „Biuletyn Numizmatyczny”, R. 2005, nr 3, s. 203–212.

Garbaczewski W., *Pieniądz zastępczy Magistratu miasta Fordonu (1916–1917/1919)*, „Kronika Bydgoska”, t. 26, 2004 (2005), s. 327–346.

Gimnazjum nr 3 im. gen. Józefa Hallera w Bydgoszczy, 1999–2004, pod red. A. Boguckiego, Bydgoszcz 2005.

Guldón Z., *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 1, Bydgoszcz 1963, s. 51–74.

- Hetman H., *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej 1895–1985 (zarys monograficzny)*, [Bydgoszcz 1985].
- Industrie und Gewerbe in Bromberg. Eine Darstellung der industriellen Entwicklung Brombergs vom technisch-wirtschaftlichen Standpunkte unter besonderer Berücksichtigung der letzten 50 Jahre*, Bromberg [1907].
- Janiszewska-Mincer B., *Kultura w Fordonie w latach 1920–1939. Życie teatralne i muzyczne*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 20, 1987, s. 118–121.
- Janiszewska-Mincer B., *Życie kulturalne Fordonu w latach 1945–1949*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 21, 1988, s. 22–24.
- Jarkiewicz Z., *Burmistrz Fordonu*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 24, 1991, s. 204–208.
- Jarkiewicz Z., *Polski ksiądz z Fordonu przed pruskim sądem w Bydgoszczy w 1908 r.*, „Kronika Bydgoska”, t. 17, 1995 (1996), s. 225–235.
- Jaskłowska A., *Więzenie karne dla kobiet w Fordonie (1920–1939)*, „Kronika Bydgoska”, t. 20, 1998 (1999), s. 91–116.
- Jeziorski P.A., *Kaci w miastach kujawskich (od schyłku średniowiecza do końca XVIII wieku)*, „Ziemia Kujawska”, t. 23, 2010, s. 5–35.
- Keil, *Versuch zur Erklärung des Stadtnamens Fordon*, „Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt”, Bd. 2, 1888, s. 64–65.
- Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Fordonie 1923–1993*, Bydgoszcz–Fordon 1993.
- Kostewicz T., *Więzenie w Fordonie na tle struktur więziennictwa lat 1944–56*, w: *Prawo karne w okresie stalinizmu*, „Studia Iuridica”, t. 27, 1995, s. 135–175.
- Kotlarz G., Pawłowski J., *Węzeł kolejowy Bydgoszcz 1851–2014*, Rybnik 2014.
- Lewandowski A., *Deportacje ludności miasta Fordonu do ZSRR w 1945 r.*, „Kronika Bydgoska”, t. 15, 1993 (1994), s. 153–174.
- Mierzyński J., *Fordońska komora celna*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 18, 1985, s. 67–70.
- Medzeg G., *Flucht vor der Wahrheit. Bericht über eine deutsche Familie aus Bydgoszcz-Fordon / Ucieczka przed prawdą. Relacja o niemieckiej rodzinie z Bydgoszczy–Fordonu* (tłum. W. Trzeciakowski), Bydgoszcz 2013.
- Nagielski M., Kossarzecki K., Przybytek Ł., Haratym A., *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015.
- Olczak S.K., *Szkolnictwo parafialne w dekanatach Świecie i Fordon w 1780 roku*, w: *Na przełomie stuleci. Naród – Kościół – Państwo w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Benderowi*, pod red. M. Piotrowskiego, Lublin 1997, s. 639–647.
- Paczoska A., *Fordoniacy w opozycji*, „Kronika Bydgoska”, t. 24, 2002 (2003), s. 209–220.
- Pawlak M., *Szkoły parafialne na Kujawach w epoce staropolskiej*, Bydgoszcz 2005.
- Pawłowski J., *150 lat kolei w regionie kujawsko-pomorskim 1851–2001*, Bydgoszcz 2001.
- Perlińska A., *Z dziejów więzienia fordońskiego w latach 1939–1945*, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 14, Warszawa-Poznań 1980, s. 151–216.
- Rogowska H., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” II Bydgoszcz–Fordon 1923–2003*, Bydgoszcz 2003.
- Rosa A., *Testamenty fordońskie jako egodokumenty mieszczańskie*, „Kronika Bydgoska”, t. 28, 2006 (2007), s. 41–72.
- Rosa A., *Testamenty mieszczan fordońskich z lat 1666–1747*, „Ziemia Kujawska”, t. 19, 2006, s. 5–31.
- Siwiak W., *Czary i zabobony*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 42, 2009, s. 234–238.
- Siwiak W., *Jeszcze o szklanych pieczęciach z Fordonu nad Wisłą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 51, 2003, nr 1, s. 59–62.
- Siwiak W., *O powstawaniu „skarbów” w Fordonie nad Wisłą w XVII wieku*, „Biuletyn Numizmatyczny”, R. 2005, nr 3, s. 189–194.
- Siwiak W., *Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł kultury materialnej)*, Bydgoszcz 2015.

Straszyńska T., *Sztandar z fordońskim herbem*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 26, 1993, s. 65–67.

Woźny J., *Znaki na butelkach szklanych z XVIII–XIX wieku ze Starego Fordonu nad Wisłą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 49, 2001, nr 3, s. 245–252.

1. 6. Historia sztuki, kultury i kościołów

Bartowski K., *Zabytki Fordonu – kościół parafialny p.w. św. Mikołaja*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 1, Bydgoszcz 1996, s. 52–56.

Buliński R., *„Tobie Panie zaufałem”. Historia i teraźniejszość kościoła i parafii pod wezwaniem św. Mikołaja w Bydgoszczy–Fordonie*, Bydgoszcz 1996.

Chyła D., *Opieka społeczna na Kujawach w latach 1577–1772* (Prace z Dziejów Szkolnictwa i Opieki Społecznej w Polsce, pod red. M. Surdackiego, t. 15), Lublin 2015.

Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny, Pelplin 1928.

Heppner A., Herzberg I., *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüd. Gemeinden in den Posener Landen nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Koschmin–Bromberg 1909.

Jankowski A., *Zabytkowa bóżnica murowana w Bydgoszczy–Fordonie w świetle najnowszych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 56, 2011, z. 2, s. 48–62.

Katalog kultury żydowskiej w województwie kujawsko-pomorskim, pod red. H. Czachowskiego i J. Słomskiej-Nowak, Toruń 2011.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, z. 3: *Bydgoszcz i okolice*, oprac. T. Chrzanowski i M. Kornecki oraz R. i T. Juraszowie, Warszawa 1977.

Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.

Kącka K., *Dekanat fordoński w latach 1939–1956*, Toruń 2002.

Kącka K., *Duchowieństwo fordońskie w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, „Kronika Bydgoska”, t. 28, 2006 (2007), s. 245–268.

Kącka K., *Życie religijne w dekanacie fordońskim w latach 1939–1956*, „Studia Pelplińskie”, t. 32, 2002, s. 143–174.

Kohte J., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. 4: *Die Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Bromberg*, Berlin 1897.

Kuberska I., *Architektura sakralna Bydgoszczy okresu historyzmu*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 3, Bydgoszcz 1998, s. 61–82.

Kujawski W., *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszewicki i włocławski*, Włocławek 2014.

Mietz A., *Katalog kościołów na Kujawach uszkodzonych i zniszczonych w wojnie 1655–1660*, w: *Rozważania i badania z perspektywy 90. rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 22, Bydgoszcz 2010, s. 217–231.

Mietz A., *Oficjalat foralny bydgoski (ok. 1530–1765). Rzut oka na dzieje i strukturę organizacyjno-terytorialną*, w: *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 16, Bydgoszcz 1998, s. 65–81.

Nowicki T., *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy według wizytacji kanoniczej z 25 października 1781 r.*, „Kronika Bydgoska”, t. 19, 1998, s. 286–298.

Parafia pw. św. Mateusza Apostoła i Ewangelisty, pod red. M. Kucińskiego, Bydgoszcz [2010].

Sekuła-Tauer E., *Zabytki Fordonu – synagoga*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu”, z. 1, Bydgoszcz 1996, s. 57–61.

Werner A., Steffani J., *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904.

Wykaz zabytkowych cmentarzy w Polsce. Województwo bydgoskie, red. A. Michałowski, A. Sulimierska, E. Baniukiewicz, „Studia i Materiały Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Cmentarze”, Nr 4/4 (7), Warszawa 1996.

Wysocka A., *Kościół projektu Stefana Cybichowskiego w Bydgoszczy i okolicach miasta*, „Kronika Bydgoska”, t. 30, 2008 (2009), s. 259–271.

Zabytki architektury województwa bydgoskiego, oprac. red. E. i M. Gąsiorowscy, Bydgoszcz 1974.

Zabytkowe cmentarze – województwo bydgoskie, oprac. O. Romanowska-Grabowska (Zabytkowe Cmentarze i Mogiły w Polsce), Warszawa 1996.

Żydzi w Fordonie. Dzieje, kultura, zabytki, zbiór studiów pod red. T. Kawskiego, Toruń 2011 [wyd. 1, Bydgoszcz 2008.]

1. 7. Kartografia

Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 50), Köln–Weimar–Wien 2000.

Czajkowska R., Dmochowska M., *Bydgosztiana kartograficzne w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy. Katalog*, Bydgoszcz 1980.

Die Festungspläne des preußischen Kriegsministeriums. Ein Inventar, bearb. v. W. Bliss, Bd. 1–2 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 59), Köln–Weimar–Wien 2008.

Die Plankammer der Regierung Bromberg. Spezialinventar 1772 bis 1912, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 16), Köln–Wien 1978.

Die Plankammer der Regierung Marienwerder. Spezialinventar 1670 bis 1919, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 19), Köln–Wien 1982.

Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen / Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce, Ein deutsch-polnischer Katalog / Katalog niemiecko-polski, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.

Keyser E., *Verzeichnis der ost- und westpreußischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, Bd. 3), Königsberg 1929.

Konias A., *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.

Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850), bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, Bd. 3), Berlin 1976.

Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kierunkiem A. Tomczaka, Warszawa 1996.

Skrycki R., *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim*, Szczecin 2013.

1. 8. Ikonografia

Banach W., *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz 2001.

Senkrechtluftaufnahmen Ostmitteleuropas. Bildflüge 1942–1945 über Brandenburg, Ostpreußen, Polen, Pommern und Schlesien. Ortsregister, bearb. v. W. Kreft, T. Urban (Sammlungen des Herder-Instituts zur Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 1), Marburg 1995.

Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera), pod red. M. Biskupa, Toruń 1998.

<http://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de>.

ANEKS X.2 Rejestr i ewidencja zabytków, strefy ochrony konserwatorskiej

2. 1. Rejestr zabytków oraz gminna ewidencja zabytków

- Kościół pw. św. Mikołaja, (1 poł XVII w. – XIX w.), (ul. Rynek 5) A/863,
- Kościół pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty, (1879), (ul. Sikorskiego 9) A/851,
- Była synagoga (1826), (ul. Bydgoska 22) A/1287.
- Spichlerz, ulica Patrolowa
- Kuczka, Kapeluszników.....

39 obiektów ujęto w gminnej ewidencji zabytków:

- przy ul. Bydgoskiej: 1 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 9 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 13 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 22 synagoga (bud. mur 1826, 23 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 25 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 26 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 28 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 29 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 36 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 40 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 42 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 48 (dom, mur, 1 ćw. XX w.);
- przy ul. Cechowej: 2 (dom, mur, 1 ćw. XX w.);
- przy ul. Filomatów: 4 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 6 (dom, mur, przed 1912 r.);
- przy ul. Kapeluszników: 2 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 7 (dom, mur, k. XIX w.);
- przy ul. Rynek: 1 (do., mur pocz. XIX w.), 2 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 3 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 4 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 5 (Kościół pw. św. Mikołaja, 1 poł XVII w. – XIX w.), 6 (dom, mur, k. XIX w.), 7 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 8 (pawilon II Zakładu Karnego – dawniej dom akcyzy i ceł, mur. 1780-1783), 9 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 10 (dom, mur, 1 ćw. XX w.);
- przy ul. Wyzwolenia: 1, 2 (plebania kościoła pw. św. Mikołaja, 1 ćw. XX w.), 4 (szkoła, mur, 1 ćw. XX w.), 11 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 13 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 15 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 17 (dom, mur, 1 ćw. XX w.), 31 (dom, mur, p. XX w.);
- przy ul. Sikorskiego: 4 (dom, mur, p. XX w.), 8 (dom, mur, k. XIX w.), 9 (Kościół pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty)

2. 2. Strefy ochrony konserwatorskiej

strefa „A” i „B”.

Strefa ochrony konserwatorskiej „A” obejmuje szczególnie wartościowe obszary miasta lokacyjnego, o bardzo dobrze zachowanej historycznej strukturze przestrzennej. Strefa ta obejmuje teren w rejonie ulic

Górska, Przy Bóżnicy, Targowisko, Patrolowa, Piekary, Korzeniowskiego, część Bydgoskiej i Wyzwolenia, Rynek, Kościelna. Fragmenty obszaru objętego opracowaniem, znajdują się w strefie konserwatorskiej „B”.

Zgodnie z zapisami Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bydgoszczy z 2009r., działalność w strefie konserwatorskiej „A” powinna zmierzać do najpełniejszej ochrony i rewaloryzacji historycznego układu przestrzennego, polegającej na:

- zachowaniu rozplanowania ulic i placów, a w szczególności historycznego przebiegu ulic oraz ich przekrojów, zachowaniu historycznych linii zabudowy oraz wysokości i proporcji budynków, geometrii dachów, zastosowanych materiałów wykończeniowych;
- zachowaniu charakteru wnętrzy urbanistycznych;
- zachowaniu historycznych podziałów działek lub nawiązanie do dawnych podziałów poprzez zaznaczenie ich architektonicznymi podziałami brył lub elewacji budynków albo ukształtowaniem wnętrza lub małą architekturą;
- zachowaniu zabudowy historycznej, jej konserwacji i rewaloryzacji;
- ewentualnej rekonstrukcji fragmentów historycznej architektury – szczególnie ważnych dominant, elementów wnętrzy urbanistycznych i pierzei, fragmentów obwarowań itp.;

- dostosowaniu nowej zabudowy do historycznej kompozycji urbanistycznej w zakresie rozplanowania, skali, wysokości, bryły budynku, podziałów architektonicznych, proporcji powierzchni muru i otworów z nawiązaniem form współczesnych do lokalnej tradycji architektonicznej;
- zachowaniu zasadniczych proporcji wysokościowych zabudowy, kształtujących sylwetę zespołu;
- dostosowaniu współczesnych funkcji do wartości zabytkowych zespołu i poszczególnych budynków przez nawiązanie do historycznego programu mieszkaniowo-usługowego i eliminacji funkcji uciążliwych;
- usunięciu obiektów dysharmonizujących.

W strefie „B” –ochrony konserwatorskiej, działalność powinna polegać na:

- zachowaniu środowiska urbanistycznego z jego historycznymi elementami – układem ulic, liniami zabudowy, proporcjami gabarytów i wysokości zabudowy, historycznym podziałem działek, wkomponowaniem w naturalny krajobraz;
- zachowaniu historycznej zabudowy – konserwacji i rewaloryzacji obiektów zabytkowych;
- zachowaniu kompozycji i układów zieleni historycznej, parków i cmentarzy;
- dostosowaniu nowej zabudowy do historycznej kompozycji urbanistycznej w zakresie sytuacji, skali, bryły, podziałów architektonicznych;
- zachowaniu klimatu odrębnych zespołów przestrzennych;
- usuwaniu obiektów dysharmonizujących, substandardowych.

Strefa ochrony archeologicznej

Zasięg strefy konserwatorskiej ochrony archeologicznej „W” jest równoznaczny z zasięgiem stref „A” i „B”. W granicach tej strefy dopuszcza się działalność inwestycyjną, w tym roboty ziemne, ale może to wiązać się z koniecznością przeprowadzenia działań archeologicznych.

Stefa ekspozycji krajobrazowej

Stefą ekspozycji krajobrazu „E” objęto obszar pasa nadrzecznego z obu stron Starego Fordonu, pozostający w związku z widokiem na zespół urbanistyczny z przeciwległego brzegu Wisły.

Stefa „E” zespołu zabytkowego, wyznacza tereny wyłączone spod zabudowy lub określa nieprzekraczalne gabaryty projektowanych budynków.

Celem działalności konserwatorskiej w strefie „E” jest:

- zabezpieczenie właściwego eksponowania zespołu urbanistycznego Starego Fordonu od strony Wisły;
- zachowanie indywidualnej sylwety zespołu urbanistycznego;
- ochrona przed powstawaniem dominant widokowych, jak budowle wielokondygnacyjne czy wielkoformatowe tablice reklamowe;
- zachowanie historycznych relacji przestrzennych;
- ustalenie nieprzekraczalnych gabarytów wysokości zabudowy nowowprowadzanej.

ANEKS X.3. Sondáže

2. 3. Sondaż mieszkańców Starego Fordonu 2016

Sondaż 1.

Dodatek: Kwestionariusz

Rynek w Starym Fordonie (ankieta aktywna do 23 lipca)

Szanowna Pani / Szanowny Panie,

W ramach rewitalizacji Starego Fordonu będzie ogłoszony konkurs na projekt zagospodarowania naszego Rynku. Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu zbiera opinie mieszkańców, które pomogą w przygotowaniu wytycznych do konkursu. Wypełnienie kwestionariusza zajmie Państwu kilka minut,

serdecznie prosimy o udział w sondażu!

Serdecznie dziękujemy za udział w sondażu! Stowarzyszenie Miłośników Starego Fordonu

Rynek w mieście pełni wiele różnorodnych funkcji społecznych. Która Pani/Pana zdaniem jest najważniejsza? Proszę zaznaczyć max trzy:

miejsce spotkań towarzyskich

miejsce uroczystości publicznych

ozdoba dzielnicy

dogodny punkt parkingowy

miejsce pamięci narodowej

miejsce informacji turystycznej

wygodny szlak spacerowy

miejsce handlu

Inna

Poniżej przedstawiamy listę różnorodnych zmian w wyglądzie Rynku. Proszę zaznaczyć te, które Pani/Pan popiera:

pojawienie się wody - fontanny, kurtyny wodnej lub tym podobne

ustawienie nowych mebli miejskich (ławek, kwietników itp.)

więcej zieleni

przesunięcie pomnika ze środka Rynku

nowe oświetlenie

wprowadzenie informacji dotyczących historii Fordonu

ustawienie ogródka letniego

wymiana nawierzchni

Inna

Czy jest Pani / Pan za ograniczeniem ruchu samochodowego w obrębie Rynku?

Zdecydowanie tak

Tak

Trudno powiedzieć

Nie

Zdecydowanie nie

Czy jest Pani / Pan za przeniesieniem parkingu przy Rynku w inne miejsce?

Zdecydowanie tak

Tak

Trudno powiedzieć

Nie

Zdecydowanie nie

"Woonerf" to nowoczesna przestrzeń miejska - jezdnia z ograniczonym ruchem samochodowym

połączona z miejscami dla pieszych - do siedzenia, dla kafejek, jako ciągi spacerowe itd.

Samochody poruszają się tam, ale ze zwolnioną prędkością, mają mniej miejsc do parkowania itp..

Takie rozwiązania ożywiają przestrzeń, zachęcają do aktywności użytkowników lokali

sąsiadujących z tymi miejscami. Czy podoba się Panu/Pani pomysł stworzenia woonerfu przy wschodniej pierzei Rynku (ściana Cafe Rynek)?

Zdecydowanie Tak

Tak

Trudno powiedzieć

Nie

Zdecydowanie nie

Czy jest lub była Pani/Pan mieszkańcem Starego Fordonu?

Tak

Nie

Jak często bywa Pan/Pani w Starym Fordonie:

codziennie

średnio raz w tygodniu

średnio raz w miesiącu

średnio raz na kilka miesięcy

raz na rok lub rzadziej

nigdy nie byłam/nie byłem

Proszę podać płeć:

kobieta

mężczyzna

Proszę podać kategorię wiekową:

do 29 lat

30 - 49 lat

50 - 69 lat

70 lat i więcej

Sondaż 2.

Dzień dobry,

Uprzejmie proszę Państwa o poświęcenie kilku minut i odpowiedzenie na 10 krótkich pytań.

Poniższa ankieta posłuży mi w badaniach naukowych związanych ze społecznymi konsekwencjami rewitalizacji przestrzeni.

Jest całkowicie anonimowa.

Proszę o wypełnienie, każdy głos jest ważny.

Ankieta będzie aktywna na stronie do 28 lipca.

Dziękuję Ewa Raczyńska

1.

W Starym Fordonie działa kilka podmiotów, których aktywność wiąże się m.in. z rewitalizacją dzielnicy. Jak Pani/Pan ocenia tę aktywność?

Dobrze, społecznicy są zaangażowani, reprezentują interesy dzielnicy, mają wpływ na podejmowane decyzje

Średnio, zaangażowanie i skuteczność mogłyby być większe

Źle, zbyt mała aktywność, znikoma skuteczność

Inne

2.

W Starym Fordonie działa kilka podmiotów, których aktywność wiąże się m.in. z rewitalizacją dzielnicy. Jak Pani/Pan ocenia tę aktywność? a/ Tak – niech SF będzie dzielnicą otwartą na turystów i ich potrzeby

b/ Nie – odpowiada mi obecny charakter dzielnicy

c/ inne

3.

Czy zaakceptowałaby Pani/Pan pojawienie się w społeczności nowych mieszkańców, którzy zajmowałiby przeznaczone dla nich lokale, budynki i mieszkali w nich przez pewien okres czasu w związku z wykonywaną przez nich pracą, nauką. Jeśli tak -proszę zaznaczyć grupy akceptowane

Artyści

Studenci

Biznesmeni

Pracownicy żeglugi

Inni

Nie akceptuję

4.

Czy chciałaby Pani/Pan większego udziału mieszkańców innych dzielnic Bydgoszczy w życiu Starego Fordonu?

Tak

Nie

Nie mam zdania

5.

Czy uważa Pani /Pan, że Fordon mógłby pełnić rolę łącznika między Bydgoszczą a Toruniem?

Tak

Nie

Nie mam zdania

6.

Do 1972 roku Fordon był samodzielnym miasteczkiem. Czy chciałaby Pani /Pan oddzielenia Fordonu od Bydgoszczy i zamieszkania na powrót w samodzielnym mieście?

Tak

Nie, niech zostanie jak jest teraz

Nie mam zdania

7.

Jak długo mieszka Pani/Pan w Starym Fordonie?

a) Do 10 lat

b) 11-20 lat

c) 21-30 lat

d) powyżej 30 lat

8.

Czy Pani /Pan pracuje lub pracował w Starym Fordonie?

Tak

Nie
